

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

3(34) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2018 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

ERIH PLUS
Index Copernicus
Polish Scholarly Bibliography (PBN)
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
Google Scholar
Cosmos Impact Factor
CrossRef
RISC
EZB
IBSS

- ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ
- ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ
- ПРАЦЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ
ВІДНОСИНИ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304.
Перереєстроване 22.06.2012 р.
серія KB №19037-7827 ПР
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (лист Міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 32 від 15.01.2018 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка»
входить до категорії В Переліку
наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися резуль-
тати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
та опублікування в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
30 листопада 2018 р. протокол № 21

Підписано до друку 03.12.2018 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70х100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 16,41.
Обл.-вид. арк. 22,20.
Тираж 200 прим.
Зам. № 5461 від 04.12.2018 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Бердянський університет
менеджменту і бізнесу
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима
Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріюгло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
серия КВ №19037-7827 ПР
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

В соответствии с приказом МОН
Украины № 32 от 15.01.2018 г.
журнал «Демография
и социальная экономика»
входит в категорию В
Перечня научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
30 ноября 2018 г. протокол № 21

Подписано к печати 03.12.2018 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН Украины, д-р экон.
наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Бердянский университет
менеджмента и бизнеса

А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Деева, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

А.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Толы, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы к членам редакционной коллегии журнала следует направлять
по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of

22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 ПП) by Government

registration service of Ukraine.

The journal is published three times

annually according to Justice of Ukraine

№ 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registrati-

on of the permit in the State Register

of print media and news agencies as

subjects of information activity.

Ministry of Education and Science

of Ukraine by Order № 32

of January 15, 2018 Journal

«Demography and Social

Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet

publications by the Academic Senate

the Ptoukha Institute for Demography

and Social Studies National Academy

of Sciences of Ukraine as

of November, 30, 2018

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,

blvd. Taras Shevchenko, 60.

Tel. (044) 486-62-37,

482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial

Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., Berdyansk University of Management and Business

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy

of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisgor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

O.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.O. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglu, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsybal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>АКСЬОНОВА С.Ю., КУРИЛО І.О.</i> Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок	11
<i>СЛЮСАР Л.І.</i> Позашлюбна народжуваність в Україні: сучасні особливості в контексті європейського демографічного розвитку	26
<i>РИНГАЧ Н.О., ЛУШИК Л.В.</i> Регіональні особливості втрат років потенційного життя через передчасну смертність від основних причин в Україні	39
<i>ШЕВЧУК П.Є.</i> Побудова таблиць смертності на субрегіональному рівні	56
<i>HNATYUK T.O.</i> Labour Exploitation as a Risk of Ukrainian Labour Migration	71

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

<i>НОВІКОВ В.М.</i> Удосконалення фінансування житлового будівництва	86
<i>БУРЕНКО Т.О., КРАМАРЕНКО Т.О., ОГАЙ М.Ю.</i> Інформаційне забезпечення оцінювання результативності державної програми «теплі кредити»	100
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Міжнародний досвід оцінки доходу від особистого підсобного господарства	114
<i>МЕНАБДИШВИЛИ Л.Э., МЕНАБДИШВИЛИ Н.Э., ГОМЕЛАУРИ Н.А., ШУШТАКАШВИЛИ В.З.</i> Распределение обязанностей и лидерство в современной грузинской семье	124

ПРАЦЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

<i>LISOGOR L.S.</i> Competitiveness of Labour Force in Ukraine: Formation and Realization under Conditions of Innovative Changes	135
---	-----

ЛАНЧЕНКО Є.О. Колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин у аграрному секторі економіки: стан і напрями удосконалення 148

ДЯКОНЕНКО О.І. Вплив фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень в Україні 161

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Огляд видань. *Григор'єва Л.О.* 175

СОБОНЬ Я. Рецензия на коллективную монографию
«Социальная инфраструктура
на путях реформирования местного самоуправления» 181

Правила для авторів (укр.) 184

Правила для авторов (рос.) 190

Guidelines for Authors (англ.) 196

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки і Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (квітень, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Українські наукові журнали** (березень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>АКСЕНОВА С.Ю., КУРИЛО И.А.</i> Откладывание рождений в Украине сквозь призму реальных поколений женщин	11
<i>СЛЮСАР Л.И.</i> Внебрачная рождаемость в Украине: современные особенности в контексте европейского демографического развития	26
<i>РИНГАЧ Н.А., ЛУЩИК Л.В.</i> Региональные особенности потерь лет потенциальной жизни в результате преждевременной смертности от основных причин в Украине.....	39
<i>ШЕВЧУК П.Є.</i> Построение таблиц смертности на субрегиональном уровне	56
<i>ГНАТЮК Т.О.</i> Трудовая эксплуатация как риск украинской трудовой миграции	71

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

<i>НОВИКОВ В.Н.</i> Усовершенствование финансирования жилищного строительства	86
<i>БУРЕНКО Т.О., КРАМАРЕНКО Т.А., ОГАЙ М.Ю.</i> Информационное обеспечение оценивания результативности программы «теплые кредиты»	100
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Международный опыт оценки дохода от личного подсобного хозяйства	114
<i>МЕНАБДИШВИЛИ Л.Э., МЕНАБДИШВИЛИ Н.Э., ГОМЕЛАУРИ Н.А., ШУШТАКАШВИЛИ В.З.</i> Распределение обязанностей и лидерство в современной грузинской семье	124

ТРУД И СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

<i>ЛИСОГОР Л.С.</i> Конкурентоспособность рабочей силы в Украине: формирование и реализация в условиях инновационных изменений	135
---	-----

<i>ЛАНЧЕНКО Е.А.</i> Коллективно-договорное регулирование социально-трудовых отношений в аграрном секторе экономики: состояние и направления усовершенствования	148
---	-----

<i>ДЯКОНЕНКО О.И.</i> Влияние финансовой децентрализации на развитие сельских поселений в Украине	161
---	-----

КНИЖНЫЙ ОБЗОР

Обзор изданий. <i>Григорьева Л.А.</i>	175
---	-----

<i>СОБОНЬ Я.</i> Рецензия на коллективную монографию «Социальная инфраструктура на путях реформирования местного самоуправления»	181
--	-----

Правила для авторов (укр.)	184
----------------------------------	-----

Правила для авторов (рус.)	190
----------------------------------	-----

Правила для авторов (англ.)	196
-----------------------------------	-----

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (июль, 2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (декабрь, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польша) – научная база данных польского Министерства науки и Высшего Совета. PBN является частью POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (апрель, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (ноябрь, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (август, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (август, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (декабрь, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (июль, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (апрель, 2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (декабрь, 2015).
- **Научная периодика Украины** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).
- **Украинские научные журналы** (март, 2016).
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (февраль, 2013).

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>AKSYONOVA S. Yu., KURYLO I.O.</i> Postponement of Childbirth in Ukraine Through the Prism of Cohort Women	11
<i>SLYUSAR L.I.</i> Non-Marital Fertility in Ukraine: Modern Features in the Context of European Demographic Development	26
<i>RYNGACH N.O., LUSCHIK L.V.</i> Regional Peculiarities of the Losses of Potential Life Years as a Result of Premature Mortality Due to the Leading Causes of Death in Ukraine	39
<i>SHEVCHUK P.E.</i> The Life Tables Construction at Subregional Level.....	56
<i>HNATYUK T.O.</i> Labour Exploitation as a Risk of Ukrainian Labour Migration	71

HUMAN DEVELOPMENT AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS

<i>NOVIKOV V.M.</i> Improvement of Housing Financing	86
<i>BURENKO T.O., KRAMARENKO T.O., OGAY M. Yu.</i> Information Support for the Assessment of the «Warm Loans» Program Results	100
<i>KOGATKO Yu.</i> International Experience for the Assessment of Income from a Personal Rural Household	114
<i>MENABDISHVILI L.E., MENABDISHVILI N.E., GOMELAURI N.A., SHUSHTAKASHVILI V.Z.</i> Distribution of Duties and Leadership in the Modern Georgian Family	124

LABOUR AND SOCIAL AND LABOUR RELATIONS

<i>LISOGOR L.S.</i> Competitiveness of Labour Force in Ukraine: Formation and Realization under Conditions of Innovative Changes	135
--	-----

<i>LANCHENKO Y.O.</i> Collective-Contracting Regulation of Social and Labor Relations in Agriculture: Status and Directions of Improvement	148
---	-----

<i>DYAKONENKO O.I.</i> Influence of Financial Decentralization on Development of Rural Settlements in Ukraine	161
--	-----

BOOK REVIEW

Review of publications. <i>L. Grigoryeva</i>	175
--	-----

<i>SOBON' J.</i> Review of the collective monograph «Social Infrastructure on the Ways of Reforming Local Self-Government»	181
---	-----

Guidelines for Authors (ukr.)	184
--	-----

Guidelines for Authors (rus.)	190
--	-----

Guidelines for Authors (engl.)	196
---	-----

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172.3.html> (2013).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA) www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **RISC** (ПИИЛ, RF), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «**Ukrainian Academic Journals**» (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>

УДК 314.146

JEL CLASSIFICATION: J13

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

ВІДКЛАДАННЯ НАРОДЖЕНЬ В УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ РЕАЛЬНИХ ПОКОЛІНЬ ЖІНОК

Характерною рисою змін у структурі народжуваності в сучасній Україні є зміщення народжень на порівняно старший репродуктивний вік. Проаналізовано відкладання народжень із подальшим їх надолуженням (рекуперацією) у старшому віці у когортах жінок України, які народились після 1965 р. Відкладання народжень у поколіннях 1970-х і початку 1980-х років народження проявляється у поступовому зниженні народжуваності у молодих матерів мірою переходу від старших когорт жінок до молодших. Дослідження здійснено з використанням напрацьованих дотепер методологічних підходів до аналізу змін у рівні і віковому профілі народжуваності в когортах (Т. Соботка, К. Земан, Р. Лестаге, Т. Фрейка), при цьому вперше в Україні оцінено надолуження відкладених у молодому віці народжень (у тому числі за їх черговістю) у реальних когортах жінок за допомогою накопичених вікових коефіцієнтів народжуваності. Встановлено особливості репродуктивної поведінки жінок, які належать до різних когорт. Виявлено, що у поколіннях українських жінок, які народились наприкінці 1960-х та у 1970-х роках, мало місце співіснування двох явищ: ранньої народжуваності та відкладання народжень первістків. Оцінено відносні втрати у народжуваності через відкладання народжень у когорті жінок 1970 р. н. (у якій чітко представлено відкладання народжень, а динамічний ряд є більш повним) порівняно з референтною когортою (1965 р. н.). Також визначено структуру цих втрат за черговістю народження та ступінь компенсації даних відносних втрат завдяки надолуженню народжень у старшому віці. Виявлено такі особливості процесів відкладання та подальшого надолуження народжень в Україні у досліджених когортах жінок: зменшення періоду відкладання народження первістка в молодших когортах жінок у період поліпшення соціально-економічної ситуації; збільшення індексу рекуперації (надолуження) у когортах більш пізніх років народження; підвищення, мірою переходу від

старших когорт до молодших, темпів надолуження народжень, особливо у випадках народження дітей другої та третьої черговості. Зроблено висновки щодо поєданого впливу кон'юнктурних економічних факторів і соціокультурних змін довготривалої дії на процеси відкладання й подальшого надолуження народжень у когортах жінок України, які народились після 1965 р.

Ключові слова: народжуваність, материнство, середній вік матері при народженні дитини, реальні покоління, накопичена народжуваність, відкладання народження, індекс рекуперації, черговість народження, календар народжень.

С.Ю. Аксенова

канд. екон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: svitlana_aksyonova@yahoo.com

І.А. Курило

д-р екон. наук, проф.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

ОТКЛАДЫВАНИЕ РОЖДЕНИЙ В УКРАИНЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ РЕАЛЬНЫХ ПОКОЛЕНИЙ ЖЕНЩИН

Характерной чертой изменений в структуре рождаемости в современной Украине является смещение рождений на сравнительно старший репродуктивный возраст. Проанализирован феномен откладывания рождений в Украине с последующей их реализацией (рекуперацией) в старших возрастных группах женщин, родившихся после 1965 г. Откладывание рождений в когортах женщин 1970-х и начала 1980-х годов рождения проявляется в постепенном снижении детородной активности в молодом возрасте по мере перехода от старших к более молодым когортам. В исследовании использованы наработанные на данный момент методологические подходы к анализу изменений в уровне и возрастном профиле рождаемости в реальных поколениях (Т. Соботка, К. Земан, Р. Лестаге, Т. Фрейка), впервые в Украине с помощью накопленных возрастных коэффициентов рождаемости оценено наверстывание отложенных в молодом возрасте рождений (в том числе по их очередности) в реальных когортах женщин. Рассмотрены особенности репродуктивного поведения женщин, принадлежащих к разным когортам. Выявлено, что в поколениях украинских женщин, родившихся в конце 1960-х — начале 1970-х гг., одновременно проявились два феномена: ранняя рождаемость и откладывание рождений первенцев. Оценены относительные потери в рождаемости из-за откладывания рождений в когорте женщин 1970 г. р. (в которой четко представлено откладывание рождений на старший репродуктивный возраст, а динамический ряд более полон) по сравнению с референтной когортой (1965 г. р.). Определены структура этих потерь по очередности рождения и степень компенсации данных относительных потерь благодаря наверстыванию рождений в старшем возрасте. Выявлены особенности процессов откладывания и дальнейшего наверстывания рождений в Украине в исследованных когортах женщин: уменьшение периода откладывания рождения первенца в молодых когортах женщин в период улучшения социально-экономической ситуации; увеличение индекса рекуперации (наверстывания) в когортах более поздних годов рождения; повышение, по мере перехода от старших когорт к молодым, темпов восполнения рождений, особенно в случаях рождения детей второй и третьей очередности. На процессы откладывания и дальнейшей реализации рождений в когортах женщин Украины, родившихся после 1965 г., влияние оказывали как конъюнктурные экономические факторы, так и социокультурные изменения длительного действия.

Ключевые слова: рождаемость, материнство, средний возраст матери при рождении ребенка, реальные поколения, накопленная рождаемость, откладывание деторождений, индекс рекуперации, очередность рождений, календар рождений.

S. Yu. Aksyonova

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: iryana.kurilo2017@gmail.com

POSTPONEMENT OF CHILDBIRTH IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF COHORT WOMEN

The leading feature of changes in the structure of fertility in modern Ukraine is shifting parenthood to advanced reproductive ages. The article analyses the fertility postponement in Ukraine and subsequent recuperation (a compensatory fertility increase) at higher reproductive ages for the cohorts of women born after 1965. The postponement of births in the cohorts of the 1970s and early 1980s is manifested in the gradual decline of fertility at young ages from older cohorts to younger. The study was carried out using the methodological approaches to analysing changes in the level and cohort fertility age profile (T. Sobotka, K. Zeman, R. Leshtaeghe, T. Frejka). For the first time in Ukraine catching up in cohort fertility (including by birth order) is estimated using the cumulated fertility rates by birth order. In the course of our investigation we paid attention to features of reproductive behaviour of women belonging to different cohorts. It was revealed that in Ukrainian women cohorts born in the late 1960s and early 1970s two phenomena manifested themselves simultaneously: early fertility and the postponement of first childbirths. The paper estimates relative losses in fertility through the postponement of births in the cohort of 1970 (in which the postponement of births is clearly represented, and the cohort fertility dynamic is more complete) in comparison with the reference cohort of 1965. The structure of these losses by the order of birth, as well as the degree of their compensation due to catching up of births at older age were characterised also. The following peculiarities of the postponement of births and further recuperation in Ukraine in the studied cohorts of women are revealed: reduction in the period of delayed first births in younger cohorts during the period of improving social and economic situation; increase in the recuperation index (catching up) in younger cohorts; increasing pace of recuperation of births as the transition from older cohorts to younger, especially in cases of the birth of the second and third order children. It was also concluded that in Ukraine the processes of postponement and recuperation fertility in cohorts after 1965 depend on both opportunistic economic factors and long-term socio-cultural changes.

Keywords: fertility, motherhood, the mean age at birth, cohort fertility, cumulated birth rate, postponement of childbirth, recuperation index, birth order, birth timing.

Постановка проблеми та аналіз наявних досліджень. В Україні на динаміку календарної народжуваності в останні десятиріччя минулого і з початку нового сторіччя вплинули процеси відкладання народжень і подальша компенсація певної їх частини. Дослідження новітніх тенденцій народжуваності періоду незалежності в Україні лише побіжно торкалися теми відкладання народжень і подальшого компенсаторного їх надолуження в реальних поколіннях жінок, адже зміна вікової моделі народжуваності виразно проявилась у поколінь, народжених у середині 1960-х рр., які здебільшого народжували в другій половині 1990-х рр. Трансформації моделі народжуваності в Україні суттєво сприяли такі фактори як поширення різних форм спільного проживання партнерів, зокрема тих, що не передбачають офіційної реєстрації шлюбу, поширеність ефективної контрацепції, зміни у сексуальній поведінці, відокремлення матримоніальної, сексуальної й репродуктивної поведінки.

З'ясувати особливості відкладання дітонароджень в Україні та дізнатися, якою мірою реалізуються у подальшому житті жінок тих чи інших поколінь відкладені народження, нас спонукали результати досліджень середнього віку матері при народженні дитини та характеристик народжуваності дітей другої та третьої черговості в реальних поколіннях в Україні, які показали, що саме зміщення народження дитини на старший вік матері (відкладання) відіграло вирішальну роль у підвищенні віку материнства [1, 2].

Диспути щодо пізнього материнства висвітлюють різні оцінки цього феномену, відображають як його переваги, так і недоліки. Серед позитивних моментів найчастіше вказують на те, що порівняно старші батьки здатні забезпечити своїм дітям кращі умови життя, створити надійніший фундамент і збільшити можливості нащадків у майбутньому. Однак пізнє материнство може сприйматися і як прояв ризикованої репродуктивної поведінки, що є небезпечною як для здоров'я матері, так і для дитини і неминуче призводить до багатьох медичних та психологічних проблем. У популярній літературі можна також зустріти звинувачення жінок у надмірній зацікавленості в кар'єрному зростанні на шкоду материнству, в безвідповідальності, корисливості чи ж егоїстичності. Висловлюється занепокоєння, що жінки занадто зухвало сподіваються на досягнення в сфері репродуктивних технологій, котрі нібито спроможні вирішити проблему зниження плідності жінки мірою підвищення фертильного віку. Адже за оцінками Г. Лерідон (Н. Leridon) «...вплив допоміжних репродуктивних технологій навіть за «екстремальних» сценаріїв може підвищити сумарну народжуваність не більше, ніж на 0,05 дітей у розрахунку на одну жінку» [3].

Відкладання народження дітей асоціюється із закономірностями другого демографічного переходу і часто слугує поясненням зниження народжуваності в умовних поколіннях. Ця ідея відображена в формулі Бонгаарка-Фіні (1998), яку використовують для коригування сумарного показника народжуваності для умовних поколінь (the current period parity specific TFRs). Однак Р. Лестаре (R. Lesthaeghe) звертає увагу, що у формулі не враховано подальше диференційоване надолуження відкладених народжень і при цьому порівняння когортних показників народжуваності (як за черговостями народження, так і для всіх черговостей разом) у різних країнах демонструє різні профілі компенсації відкладених народжень у старших вікових групах [4]. Так, зокрема, Нідерланди, Скандинавські держави, Франція і Бельгія є країнами, де кожна когорта відклала народження дитини на довше, ніж попередня, але вичерпані показники плідності (для реальних когорт) тут є досить сталими завдяки рекуперації в старшому віці практично всіх відкладених у молодості народжень. Середземноморські країни є прикладом того, що зниження показників вичерпаної плідності може продовжуватися доти, доки тенденція відкладати народження дитини не буде призупинена. Відтак диференційована рекуперація визначатиме сумарні показники народжуваності для умовних поколінь протягом перших двох десятиліть XXI століття [4].

Р. Лестаре і Л. Нідерт (R. Lesthaeghe and L. Niedert) запропонували у дослідженнях залучати індекс відкладання фертильності (*FPI*) [5] як відношення суми вікових коефіцієнтів народжуваності у жінок у віці понад 29 років до суми вікових коефіцієнтів народжуваності у жінок віком 20–29 років. Підліткова народжуваність у розрахунку індексу не враховується, оскільки вона являє собою зовсім іншу проблему та має іншу соціальну детермінацію. Відкладання жінками народжень на більш пізні періоди репродуктивного віку безпосередньо веде до збільшення середнього віку матері при народженні дитини. Крива індексу відкладання фертильності в цілому відповідає

змінам віку материнства, однак вони не є цілковито паралельними кривими: у певні роки має місце зближення їх траєкторій, або, навпаки, розходження. З одного боку, простота розрахунків дає змогу застосовувати індекс у дослідженнях постаріння материнства, з іншого, — виникає чимало питань щодо інтерпретації результатів, а також щодо вікової межі, за якою народження вже можна вважати «відкладеним», особливо у випадку диференційованого аналізу за черговостями народження.

На нашу думку, найбільш вдалим із наявних на сьогодні методів демографічного аналізу відкладених народжень є метод, розроблений Т. Соботкою, К. Земаном, Р. Лестаге, Т. Фрейкою (T. Sobotka, K. Zeman, R. Lesthaeghe, T. Frejka) і детально висвітлений у роботі «Відкладання і компенсаційне зростання народжуваності в реальних поколіннях: нові аналітичні та прогностичні інструменти та їх застосування» [6]. За цим методом відкладання і подальше надолуження народжень оцінюються за допомогою розрахованих накопичених вікових коефіцієнтів народжуваності для досліджуваних когорт, які порівнюють зі старшою когортою, прийнятою за базу для порівняння, тобто з референтною когортою. Зазвичай відкладання дітонародження вимірюється абсолютним або відносним зменшенням кумулятивного показника народжуваності в молодих вікових групах у порівнянні з референтною когортою за віковий інтервал, в якому відбувалося зниження, а подальше надолуження народжень вимірюється кумулятивною величиною абсолютного і відносного збільшення інтенсивності народжень у старшому віці, коли народжуваність у цих вікових групах зростає порівняно з референтною когортою. Інтегральним показником є індекс рекуперації (компенсації), який вимірює ступінь надолуження у старшому віці відкладених у молодшому віці народжень (цит. за [6]). Запропонований метод вивчає відкладання та надолуження народжуваності як сукупних понять, які нехтують індивідуальною мотивацією та причинами відкладання народження дитини на старший вік. Так, зниження народжуваності може бути пов'язано не лише із відкладанням народжень на старший вік, але й з переглядом репродуктивних планів у бік зменшення числа дітей у сім'ї. Зменшення накопичених народжень у молодому віці та підвищення їх чисел у старшому найчіткіше відображають відкладання і надолуження народжень саме у випадку, коли розглядаються перші народження.

Метою запропонованої роботи є з'ясування особливостей відкладання і подальшого надолуження народжень у реальних когортах жінок в Україні диференційовано за черговістю народження.

Уперше в нашій країні здійснено оцінку надолуження відкладених народжень у реальних когортах жінок за допомогою накопичених вікових коефіцієнтів народжуваності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз відкладання народжень і надолуження народжень здійснено на статистичних даних про народжуваність умовних і реальних поколінь жінок з міжнародної Баз даних *Human Fertility Database (HFD)*, яку підтримує Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка (Німеччина). У дослідженні залучено наявні повні дані (тобто для всього інтервалу репродуктивних вікових груп 15–49 років) для поколінь, народжених до 1965 р., а також неповні дані про фактичну народжуваність молодших поколінь, включаючи когорту 1985 року народження.

Процес відкладання дітонародження в поколіннях 1970-х і першої половини 1980-х рр. народження проявився у поступовому зниженні від когорти до когорти народжуваності у жінок молодших репродуктивних вікових груп.

У роботі припускалося, що зниження народжуваності в молодому віці є проявом відкладання народження дитини, а підвищення народжуваності у старшому

віці є надолуженням народжень. Оскільки підвищення середнього віку матері при народженні дитини в Україні розпочалося з когорти 1966 р. народження, за референтну було прийнято когорту 1965 р. народження. Доволі відчутна у багатьох країнах диференціація народжуваності за черговістю народження спонукає саме до аналізу відкладання та надолуження народжень окремо за різними черговостями. Крім того, у дослідженні було використано не фіксований для всіх когорт і черговостей народження вік жінки, до якого мало місце відкладання народжень, а визначено *вік максимального накопиченого зниження народжуваності* для кожної когорти жінок і черговості народження дитини [6], що, на нашу думку, є найбільш об'єктивним і раціональним підходом.

Щоб «діагностувати» наявність феномену змін у календарі народжень та визначити, чи актуальна нині проблема відкладання та компенсації народжень для нашої країни, доцільно насамперед побіжно розглянути динаміку сумарної календарної народжуваності в Україні за різними черговостями народження принаймні у трьох варіантах:

- без коригування показника сумарної народжуваності,
- з його поправкою на календар народжень (*AdjTFR*),
- з урахуванням розподілу жінок у репродуктивному інтервалі за віком і за черговістю народжень (*parity-age (specific) TFR*).

Ці показники для першої й другої черговостей народження наведені на рис. 1 та 2. Для первістків значні відхилення сумарного показника народжуваності від показника, скоригованого на «ефект календаря народжень», засвідчують вагомий вплив вікової трансформації народжуваності. Починаючи з другої половини 1990-х рр. і дотепер, масове відкладання народжень первістків відчутно знижувало значення сумарного показника народжуваності. Натомість індекс народжуваності первістків з урахуванням віку матері та черговості народження дитини (*PATFR*) вже з 1992 р. перевищує сумарний показник народжуваності без коригування. Привертає увагу відносна стабільність *PATFR* для першої черговості в останні 10–12 років, практична відсутність зростання у цей період, що формувалась саме на хвилі зміщення початку дітородної діяльності на порівняно старший вік.

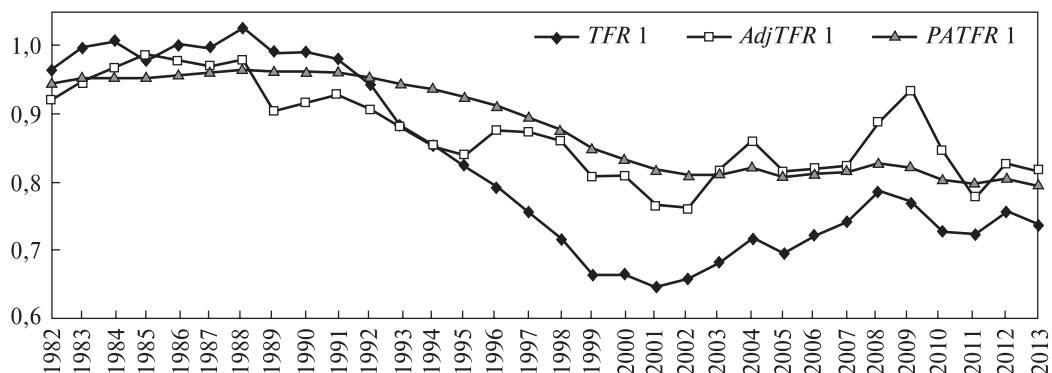

Рис. 1. Календарний сумарний показник народжуваності (*TFR*), скоригований показник з урахуванням «ефекту календаря» (*AdjTFR*) та індекс народжуваності з урахуванням віку й черговості (*PATFR*) для перших народжень, Україна, 1982–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними Human Fertility Database.

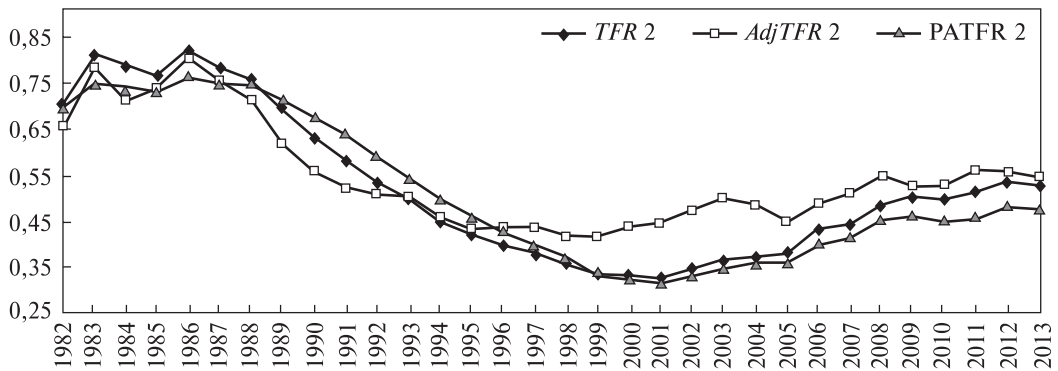

Рис. 2. Календарний сумарний показник народжуваності (*TFR*), скоригований показник з урахуванням «ефекту календаря» (*AdjTFR*) та індекс народжуваності з урахуванням віку й черговості (*PATFR*) для других народжень, Україна, 1982–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними *Human Fertility Database*.

Рис. 3 показує, що в Україні молодші покоління жінок 1965–1975 рр. народження мали істотну дітородну активність у віці до 20 років. На цю обставину звертала увагу в дослідженнях змін інтенсивності дітородження у різних реальних когортах жінок В.С. Стешенко (V. Steshenko), акцентуючи увагу на тому, що у жінок, народжених у 1960–1980-х роках, «відбувався справжній бум ранніх народжень»: 1000 жінок когорт 1960–1970 років народження у середньому народжували 250 дітей, 1970–1980 рр. народження – 262 дитини [7, с. 15]. Накопичені числа народжень у наймолодшій репродуктивній групі жінок 1966–1974 рр. народження порівняно з жінками 1965 р. н. поступово зростали. І лише у жінок, народжених після 1980 р., дітородна активність у наймолодшому репродуктивному віці почала плавно знижуватися, хоча її рівень все ще перевищував той, що мав місце у поколіннях, народжених до Другої світової війни.

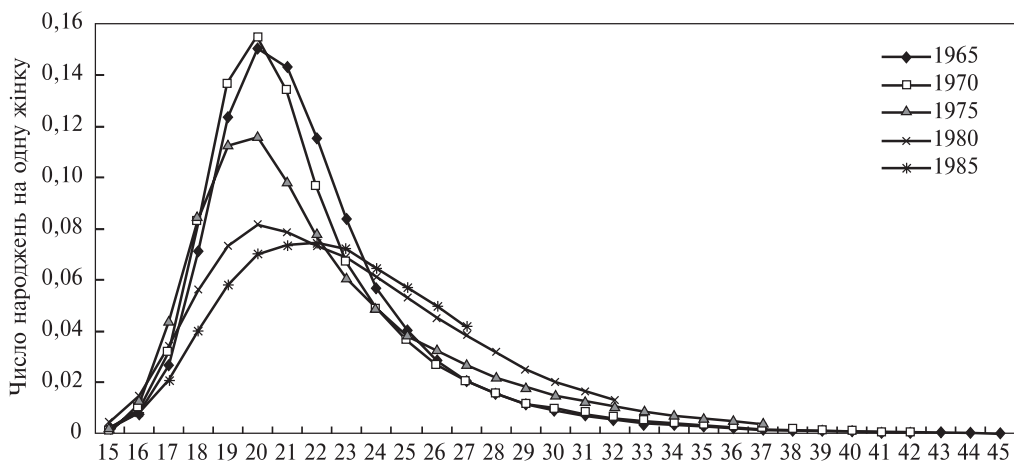

Рис. 3. Вікові коефіцієнти народжуваності первісток у когортах жінок 1965, 1970, 1975, 1980 і 1985 років народження в Україні

Джерело: авторські розрахунки за даними *Human Fertility Data*.

У поколіннях жінок кінця 1960-х та 1970-х рр. народження чітко спостерігаються два явища одночасно: раннє народження первістка і відкладання народжень у жінок віком 22–28 років. Тенденція ранньої народжуваності серед зазначених когорт посилювалась у когортах 1967–1974 рр. народження і змінила свій вектор у жінок, народжених вже після 1975 р., але й у когортах початку 1980-х рр. інтенсивність народжуваності наймолодшої фертильної групи перевищувала аналогічний показник у жінок 1965 р. народження, хоча й поступалася когортам 1970-х рр. народження.

Одночасно рання народжуваність первістків і відкладання народжень мало місце у Росії [8], Білорусі (жінки когорт 1975 і 1980 рр. народження), в Естонії (когорти 1970 і 1975 рр. народження). А от в Чеській Республіці та Нідерландах зростання середнього віку матері при народжуваності першої дитини не стримувалося сплеском ранніх народжень. Найімовірніше, що одночасна наявність двох зазначених явищ пов'язана із особливостями періоду соціально-економічних трансформацій у різних країнах, що вплинули на дітородну поведінку населення. Адже жінки, народжені наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. вступили у найбільш активний дітородний період життя саме у 1990-ті роки, коли розгорнулася економічна криза. У цей період доволі поширеними були ранні шлюби, що, за тісних зв'язків матримоніальної й дітородної поведінки разом із пануванням стереотипу, що сім'ї не може бути без дитини, забезпечило когорті 1970 р. доволі значний накопичений (до 43 років) рівень народжуваності первістків, який мало поступається відповідному показнику у когорті 1965 р. н.

Цілком логічною видається думка, що «відносно висока народжуваність у жінок наймолодшого дітородного віку зберігалася у зв'язку з тим, що як у докризовий період, так й у роки кризи, молоді сім'ї формувалися і формуються значною мірою за рахунок матеріальної підтримки батьків» [10, с. 310]. Найімовірніше, у випадках, коли молоде подружжя могло розраховувати на допомогу старшого покоління, мало місце раннє дітонародження, а от молоді сім'ї, які вимушені були покладатися на власні зусилля, відкладали народження дитини до віку, коли хоча б почасти будуть вирішені проблеми здобуття освіти, працевлаштування, забезпечення житлом. До того ж у часи трансформацій посилюється диференціація (й, певною мірою, відбувається поляризація) населення за соціально-економічним статусом, а формування відкритого суспільства супроводжується тим, що в його різних групах неоднаковими темпами відбувається сприйняття нових норм та цінностей, по-різному вибудовуються модерні життєві стратегії (у тому числі в репродуктивній сфері), які базуються на особистій автономії та свободі вибору [4, 9].

Згадаймо також, що на початку 1990-х рр. зникає державне працевлаштування випускників вищих навчальних закладів. Відсутність гарантованого працевлаштування поряд із зменшенням кількості робочих місць, зростання безробіття, труднощі з пошуком роботи для молодих спеціалістів, які ще не мають досвіду роботи, спонукають до відкладання народження дитини. У цей же час зростають можливості вільного пересування за кордон і саме молодь найактивніше здійснює поїздки в інші країни з різними цілями: навчання, епізодичні заробітки, сезонні роботи, контракти на короткочасне і тривале працевлаштування, туристичні поїздки та відпочинок тощо. Такі переміщення збагачують світогляд і сприяють перегляду успадкованих від батьків і усталених раніше у суспільстві цінностей: щодо необхідності доволі раннього укладання шлюбу (ці настанови у сімейних осередках із найбільшим тиском були спрямовані на дівчат); щодо народження дитини неодмінно в перші роки шлюбу; непристойності спільного проживання без реєстрації шлюбу тощо. Модерні

уявлення «впали на благодатний ґрунт» саме у поколінні Х (а всі розглянуті когорти належать до цього покоління), яке налаштоване сподіватися насамперед на власні сили, для якого надзвичайно важливою стає можливість реалізуватися, проявити самостійність тощо.

Абсолютне зниження кумулятивного числа народжень за період відкладання у молодому віці (на рис. 4 воно відповідає найнижчій точці у віці, до якого «максимально» знизилася народжуваність у досліджуваній когорті порівняно з референтною, й інтерпретується як число відкладених народжень у розрахунку на одну жінку) мірою переходу від старших до молодших когорт поступово збільшується. Наприклад, у когорті 1970 р. н. число відкладених народжень становило лише 0,02 на одну жінку (тут і далі порівняно з референтною когортою 1965 р.), у когорті 1975 р. – 0,12, у когортах 1980 і 1985 рр. н. масштабне відкладання народжень відбувалося до 24 років і досягло рівнів 0,24 і 0,30 відповідно (рис. 4).

Зменшення різниці між накопиченими числами народжень первісток у жінок старше 26 років референтної когорти 1965 р. і когорт початку 1970-х років народження свідчить про реалізацію серед останніх відкладених народжень саме у період певного поліпшення соціально-економічної ситуації в Україні. Мірою переходу до молодших когорт поширюється відкладання народжень, одночасно знижується вік, до якого це відкладання має місце: для когорт початку 1970-х рр. – це 28–29 років, для когорт середини 1970-х рр. – 26–27 років, для когорт кінця 1970-х і початку 1980-х рр. – 24–25 років.

Необхідно визнати, що часові ряди, для яких може бути розрахований індекс рекуперації (надолуження) відкладених народжень, будуть короткими через нестачу інформації щодо результатів репродуктивної поведінки жінок реальних поколінь щонайменше до 40-річного віку (40 років доволі часто використовується як прийнятний поріг для оцінок когортної народжуваності за відсутності повних даних). Однак, й за таких обставин індекс рекуперації, який вимірює ступінь надолуження у старших вікових групах жінок відкладених ними у молодому віці народжень,

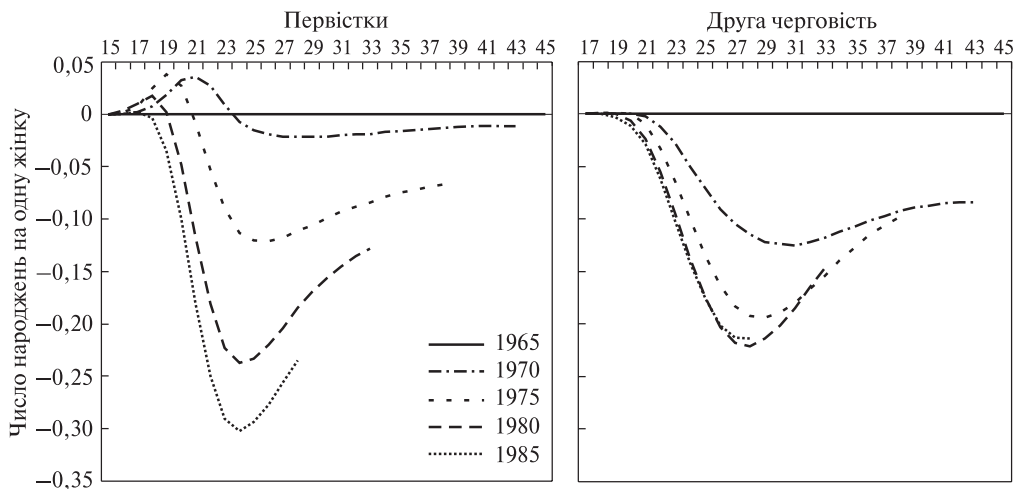

Рис. 4. Відмінності у накопичених вікових коефіцієнтах народжуваності у когортах жінок 1970, 1975, 1980, 1985 років народження у порівнянні з референтною когортою 1965 року народження в Україні

Джерело: авторські розрахунки за даними Human Fertility Database.

може бути розрахований лише для декількох когорт, в яких це відкладання було вираженим. У когортах 1971–1973 рр. лише третина відкладених у молодому віці народжень первістків була надолужена у старшому віці.

У когорті 1975 р. можна відстежити надолуження народжень лише до 38 років. В суто аналітичних цілях поряд із індексом рекуперації можна використовувати *індекс рекуперації до певного віку*, що розширює можливості аналізу статистичних даних за когортами, інформація за якими наявна на момент дослідження. У нашому випадку індекс рекуперації до 38 років перших народжень у когорті жінок 1975 р. народження становив 0,45, або 45 % перших народжень, відкладених у молодому віці, було компенсовано до 38 років. Ймовірно індекс рекуперації ще підвищиться по завершенню репродуктивного періоду в когорті жінок 1975 р. народження, але сподіватися на суттєве зростання не варто, оскільки частка первістків у жінок старше 38 років у загальній сукупності первістків у 2017 р. в Україні становила 1,6 %.

У когорті жінок 1980 р. н. відкладання народжень стає частішою практикою, але й надолуження відбувається дещо інтенсивніше: індекс рекуперації до 33 років (саме до цього віку є дані про народжуваність у зазначеній когорті жінок) за першими народженнями він досягав 0,46 дітей на одну жінку, тобто 46 % відкладених до 24 років народжень первістків були надолужені вже до 33-річного віку жінок цієї когорти. Нетривале відкладання народжень первістків і швидке надолуження, що спостерігається у жінок, народжених на початку 1980-х рр., найімовірніше, пов'язане і з реакцією на введення у 2005 р. вагової грошової допомоги при народженні дитини в Україні.

У Польщі зміна репродуктивної поведінки у бік постаріння материнства проявилася, як і в Україні, у когортах жінок, народжених у другій половині 1960-х років (що слугувало підставою, щоб обрати цю країну для порівняння процесів відкладання і рекуперації народжень), втім тут сплеску ранньої народжуваності у когортах 1970, 1975 і 1980 рр. н. не спостережено (рис. 5). Повніші дані щодо когорти 1970 р. н. свідчать, що відкладання перших народжень на старший вік, з одного боку, ще

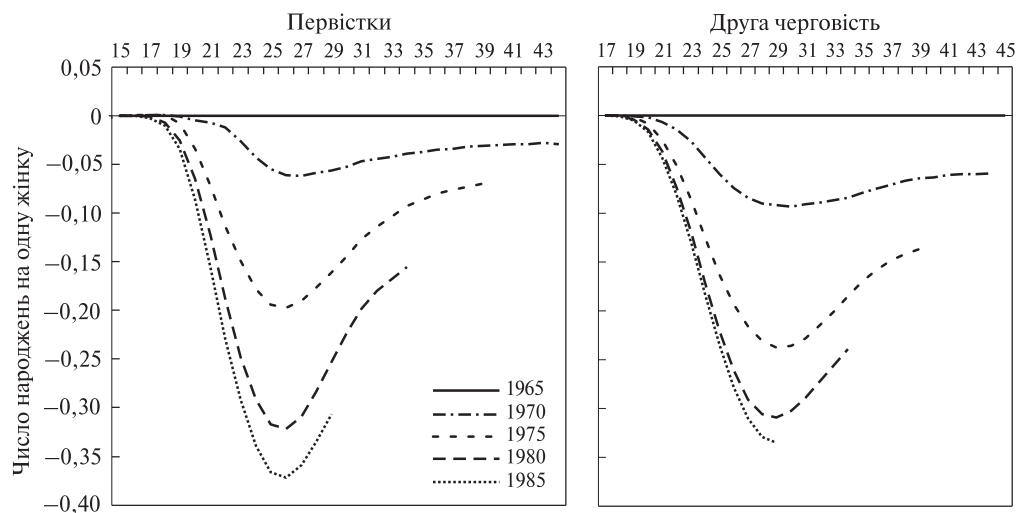

Рис. 5. Відмінності у накопичених вікових коефіцієнтах народжуваності у когортах жінок 1970, 1975, 1980, 1985 років народження у порівнянні з референтною когортою 1965 року народження в Польщі

Джерело: авторські розрахунки за даними Human Fertility Database.

не набуло масового характеру, а з іншого — лише половина відкладених народжень була надолужена у старшому віці. Жінки 1975 року народження у Польщі практикували відкладання народжень більшою мірою, ніж їх попередниці, і ніж їх ровесниці в Україні. До 39 років (останні дані про народжуваність у зазначеній когорті жінок) тут було компенсовано 64 % відкладених перших народжень.

У жінок когорт початку 1970-х рр. н. в Україні відкладання народження дітей другої черговості було більш вираженим порівняно з первістками (рис. 4, друга черговість). Однак, як було зазначено раніше, ця сукупність не є виключно «відкладеними» народженнями. Так, для жінок когорти 1970 р. абсолютне накопичене зниження за період відкладання народження другої дитини у молодому віці (у даному випадку це тривало до 31 року) становило 0,13 народжень на одну жінку, а величина накопиченого надолуження народжень від 31 року до 43 років ледве досягала 0,04 народжень на одну жінку, що свідчить про компенсацію лише третини народжень. Логічно припустити, що «некомпенсовані» народження характеризують збільшення у розглянутій когорті, порівняно із референтною, чисельності жінок, які вирішили обмежитися народженням лише однієї дитини, що підтверджується істотним зменшенням сумарного показника народжуваності за другою черговістю у когорті жінок 1970 р. н. порівняно з відповідним показником у когорті жінок 1965 р. (відповідно 0,48 і 0,57 дітей на одну жінку по досягненні 40 років), тоді як за сумарним показником народжуваності первістків для зазначених когорт жінок різниця була незначною (відповідно 0,92 і 0,93 дітей на одну жінку при досягненні 40 років).

У кожній наступній когорті масштаби відкладання народжень других дітей зростали, а надолуження розпочиналося після 30-річного віку. Жінки 1975 р. народження в Україні частіше відкладали народження другої дитини, але до 38 років надолужили майже половину відкладених народжень. Когорти жінок 1971–1973 рр. н. мають дуже близькі за значеннями сумарні показники народжуваності дітей другої черговості при досягненні жінками 40 років, і саме ці жінки порушили притаманну жінкам повоєнних поколінь тенденцію до стійкого зростання частки тих, хто народив до завершення активного репродуктивного періоду лише одну дитину, що засвідчує і певне підвищення у складі жінок 1971–1973 рр. частки тих, хто народив до 40 років дві або три дитини (рис. 6).

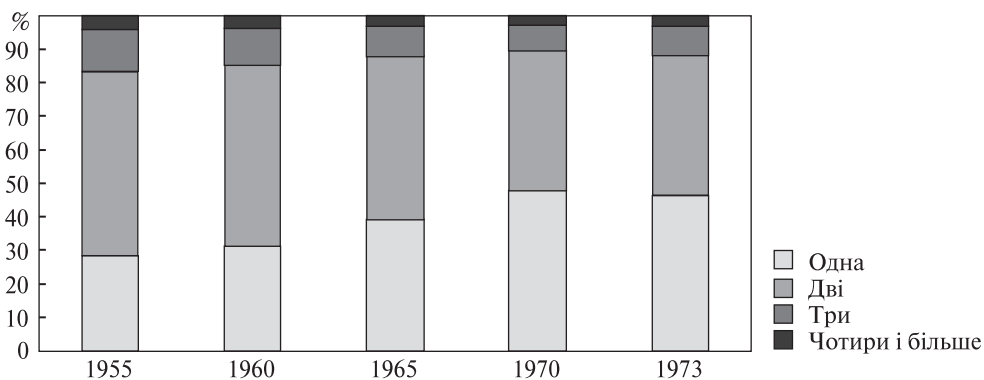

Рис. 6. Розподіл жінок 1955, 1960, 1965, 1970 та 1973 років народження, які мають дітей, за числом дітей, народжених ними до досягнення 40-річного віку, %

Джерело: побудовано за даними Human Fertility Database.

Вище вказано, що відкладені народження дітей другої черговості у когорті жінок 1970 р. надолужувалися у віці після 31 року. Це відповідає періоду певного покращання соціально-економічної ситуації в Україні на початку нового тисячоліття і відповідного підвищення впевненості майбутніх батьків у завтрашньому дні. Як вже зазначалось, реалізації дітородних планів також сприяло й надання державою вагомої грошової підтримки сім'ям при народженні дитини.

Якщо різницю між накопиченими числами народжень когорт жінок 1965 р. н. (базової у нашому аналізі) та наступних розглядати як втрату, то можна відстежити, народження дітей яких саме черговостей відіграли у них основну роль. Так, для когорти 1970 р. н. 73 % «втрат» припадало на другу черговість народження (принаймні щодо народжень до 40 років). У попередніх когортах, для яких можна розглянути структуру втрат за черговістю народження (1967, 1968 і 1969 рр. н.) лівова частка «втрат» у народжуваності також відбулась за рахунок зменшення народжень других дітей, і, як результат, частка жінок, які народили за дітородний період дві дитини, стрімко зменшилася (від майже 49 % у когорті 1965 р. н. до 41,7 % — у когорті 1970 р. народження). У когортах 1971—1973 рр. у структурі втрат народжуваності (порівняно із рівнем народжуваності когорти 1965 р.) зросла частка первістків, зокрема, у жінок 1973 р. вона досягла майже 35 % загальних втрат.

У Чеській Республіці підвищення середнього віку матері при народженні дитини розпочалося у когорті жінок 1958 р. н. Порівняно із жінками 1957 р. н. втрати у народжуваності жінок молодших поколінь відбувалися переважно за рахунок народжень другої та третьої черговості, а от у когортах жінок, народжених на початку 1970-х рр., у структурі втрат різко зросла частка первістків. В Іспанії втрати за рахунок первістків і дітей другої черговості були майже однаковими, у сукупності в когортах, народжених на початку 1970-х рр. вони досягали 85—87 %.

Накопичене до 43 років (останні наявні дані) число народжень у когорті 1965 р. н. становило 1,67 народжень на одну жінку, відповідний показник у когорті 1970 р. народження був 1,56 дитини на одну жінку, тобто рівень народжуваності у молодшій когорті знизився на 6,6 %. Однак, якби не відбувалося надолуження відкладених народжень, то накопичене число народжень до 43 років у когорті 1970 р. було б ще нижчим. Ми припустили, що досягнувши максимального (за модулем) абсолютно-го кумулятивного числа народжень за період відкладання у молодому віці, різниця між накопиченими числами народжень для наступних старших вікових груп досліджуваної та референтної когорт не змінювалася. Зважаючи на це припущення, ми розраховували нові накопичені числа народжень до 43 років у жінок когорти 1970 р. н. для кожної черговості окремо і для всіх черговостей народження разом. Сумарний показник виявився на 10,6 % нижчим, ніж рівень для 1965 р. Тобто, завдяки надолуженню народжень у старшому віці вдалося збільшити накопичене число народжень на 0,07 народжень на одну жінку.

Проаналізуємо масштаби надолуження відкладених народжень для когорти жінок 1975 р. н. за допомогою рис. 7. Зауважимо, що на сьогодні є можливість відстежити зазначені процеси до 38-річного віку жінок цієї когорти, тому результати не є остаточною, але допоможуть сформулювати уявлення щодо основних тенденцій. Рис. 7 демонструє відмінності у накопичених числах народжень за черговостями народження у когорті 1975 р. н. порівняно із референтною когортою 1965 р. н. в Україні.

На відміну від когорти жінок 1970 р. н., у когорті 1975 р. н. чітко простежується відкладання народжень первістків, а відкладання дітей другої черговості народження стало ще виразнішим. За відсутності рекуперації крива після точки максимального

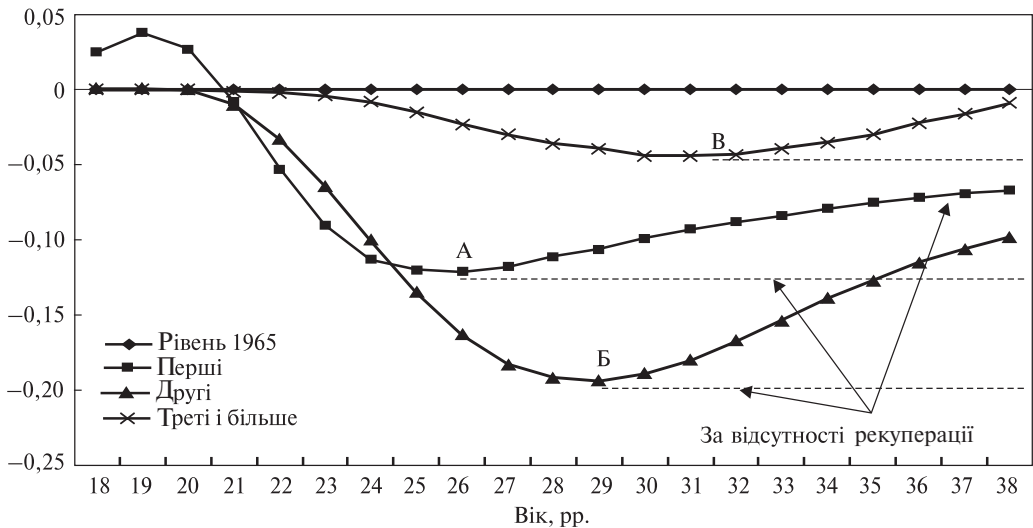

Рис. 7. Відмінності у накопичених числах народжень у когорті жінок 1975 р. н. порівняно з референтною когортою 1965 р. н. в Україні

Джерело: побудовано за даними Human Fertility Data.

кумулятивного зниження народжуваності не піднімалася б: на графіку точка А відображає максимальне зниження кумулятивної народжуваності первісток і показує, що відкладання народжень мало місце переважно до 26 років, після цієї точки крива йде угору і вказує на реалізацію відкладених народжень; точка Б — максимальне зниження кумулятивної народжуваності дітей другої черговості, що стало результатом відкладених до 29 років народжень, а наступний доволі стрімкий підйом кривої свідчить про надолуження частини відкладених народжень жінками цієї когорти вже після 30 років. Завдяки надолуженню відкладених народжень накопичене до 38 років число народжень у когорті 1975 р. н. досягало не 78,2 % рівня референтної когорти, а 89,4 %, і порівняльні втрати народжуваності у розрахунку на одну жінку стали вдвічі меншими.

Розміри відкладень народжень дітей третьої та наступних черговостей народження можна оцінити не більше ніж у 0,05 народжень на одну жінку. Інтенсивність відкладання збільшувалася від когорти 1965 р. н. до когорти 1975, а от у жінок 1980 р. н. наявні дані свідчать про поступове зменшення відкладання. Втім, для жінок 1970 р. н. лише половина відкладених у молодому віці народжень дітей третьої та наступних черговостей була реалізована у середньому і старшому репродуктивному віці. У когорті 1975 р. н. до 38 років було надолужено майже 80 % відкладених до 32 років народжень третьої та наступних черговостей, а накопичене до 38 років число таких народжень мало відрізняється від показника для старшої когорти 1965 р. До речі, у когорті 1973 р. н. частка жінок, яким вже виповнилося 40 років, котрі мають трьох дітей або більше, була майже такою ж, як й серед жінок 1965 р. н.

Висновки. Сучасна трансформація народжуваності в Україні характеризується переходом до моделі, невід’ємною рисою якої є відкладання народження дітей на старший репродуктивний вік. Проаналізовані траєкторії відкладання народжень і їх надолуження (рекуперації) за черговістю народження у реальних поколіннях жінок, народжених у 1970-х і початку 1980-х років, свідчать про певні відмінності у стра-

тегіях репродуктивної поведінки жінок зазначених когорт. Однак усі вони належать до покоління Х і порівняно з попереднім поколінням *Baby Boom* характеризуються індивідуалізмом, більшими можливостями вибору, прагненням навчатися, поінформованістю та всебічною обізнаністю, нетривіальністю поглядів, прагматизмом, прагненням до гендерної рівноправності, що пояснює, чому заміна практики ранньої народжуваності на відкладання народження дитини на старший вік в Україні стала можливою саме у цьому поколінні.

У жінок, народжених наприкінці 1960-х та у першій половині 1970-х рр., чітко простежуються два явища одночасно: раннє народження первістка й відкладання народжень. Жінки, народжені на початку 1970-х рр., вирізняються значним обсягом відкладених народжень дітей другої черговості, тоді як відкладання народжень первістків та дітей третьої й наступних черговостей народження були несуттєвими. У когортах середини 1970-х рр. н. відкладання перших і других народжень стають масштабнішими, водночас зростають обсяги надолуження відкладених народжень. Наявні дані про когорти кінця 1970-х — початку 1980-х рр. показали, що відкладання народжень первістків стало поширенішим за відкладання народжень дітей другої черговості. Водночас надолуження відкладених народжень будь-якої черговості відбувалося вищими темпами, ніж це мало місце у старших когортах. Однак відкладені народження в усіх розглянутих когортах реалізуються лише частково, що зумовлює зменшення кумулятивної когортної народжуваності.

Особливості відкладання народжень і ступінь їх надолуження в Україні певною мірою знаходяться під впливом економічних факторів (насамперед, рівня добробуту), оскільки чітко прослідковується зменшення періоду відкладання народження первістка в молодших когортах жінок у період певного поліпшення соціально-економічної ситуації, поряд із цим зростає індекс рекуперації (надолуження) та темпи надолуження народжень, особливо у випадках другої та третьої черговості народження.

Однак виключно дією економічних чинників не можна пояснити зростання масштабів відкладання народжень у молодших когортах, розбіжності щодо ступеня та темпів надолуження відкладених народжень різних черговостей. Скоріше за все, у цьому проявляється вплив соціокультурних факторів — трансформації системи норм та цінностей, сімейних відносин, підвищення рівня освіти тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курило І.О. Народження других та третіх дітей в Україні: реальні та умовні покоління жінок // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 2 (33). — С. 38–52. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.038>
2. Аксьонова С.Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 2 (33). — С. 53–66. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.053>
3. Leridon H. Effects of first birth postponement and assisted reproductive technology on completed fertility // IUSSP news magazine [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niussp.org/article/effects-of-first-birth-postponement> (дата звернення: 20.09.2018).
4. Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition // Population Studies Center Research Report. — 2010. — P. 10–696.
5. Lesthaeghe R., Neidert L. The Second Demographic Transition in the United States: Exception or Textbook Example? // Popul Dev Rev. — 2006. — 32. — P. 1–31.
6. Sobotka T., Zeman K., Lesthaeghe R., Frejka T. Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application // European Demographic Research Papers. — 2011. — 2. — 86 с.

7. Стешенко В.С. Когортна народжуваність і плідність у жінок України // Демографічні дослідження. — Вип. 25. — Київ, 2003. — С. 9–33.
8. Фрейка Т., Захаров С. Эволюция рождаемости в России за полвека: оптика условных и реальных поколений // Демографическое обозрение. — 2014. — № 1 (1) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-rozhdaemosti-v-rossii-za-polveka-optika-uslovnnyh-i-realnyh-pokoleniy> (дата звернення: 20.09.2018).
9. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації / Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2006. — 472 с.
10. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витoki, складові, напрями протидії / Інститут економіки НАН України; за ред. В.С. Стешенко. — Київ, 2001. — 560 с.

REFERENCES

1. Kurylo, I.O. (2018) Narodzhennia druhykh ta tretikh ditei v Ukraini: realni ta umovni pokolinnia zhinok [Birth of the second and third children in Ukraine: real and conditional generations of women]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(33), 38-52 [in Ukrainian] - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.038>.
2. Aks'onova, S.Yu. (2018) Serednii vik materi pry narodzhenni dytyny: chy mozhlyva reversiia? [The average age of a mother at birth is possible reversal?]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(33), 53-66. [in Ukrainian] - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.053>.
3. Leridon, H. (n.d.). Effects of first birth postponement and assisted reproductive technology on completed fertility. *IUSSP news magazine*. niussp.org. Retrieved from <http://www.niussp.org/article/effects-of-first-birth-postponement>
4. Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population Studies Center Research Report*, 10-696.
5. Lesthaeghe, R., & Neidert, L. (2006). The Second Demographic Transition in the United States: Exception or Textbook Example? *Popul Dev Rev*, 32, 1-31.
6. Sobotka, T., Zeman, K., Lesthaeghe, R., & Frejka, T. (2011). Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*, 2. Vienna Institute of Demography.
7. Steshenko, V.S. (2003). Kohortna narodzhuvanist i plidnist u zhinok Ukrainy [Cohort fertility and fertility in women of Ukraine]. *Demohrafichni doslidzhennia - Demographic research*, 25, 9-33 [in Ukrainian].
8. Frejka, T., & Zakharov, S. (2014). Evoliutsiya rozhdaemosti v Rossii za polveka: optika uslovnnykh y real'nykh pokoleniy [The evolution of fertility in Russia for half a century: optics of conditional and real generations]. *Demohraficheskoe obozreniye - Demographic review*, 1 (1). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-rozhdaemosti-v-rossii-za-polveka-optika-uslovnnyh-i-realnyh-pokoleniy> [in Russian].
9. Kurylo, I.O. (2006). Sotsialno-ekonomichna struktura naselennia: evoliutsiia, suchasnist, transformatsii [Socio-economic structure of the population: evolution, modernity, transformation]. NAN Ukrainy. Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzen im. M.V. Ptoukhy. Kyiv [in Ukrainian].
10. Steshenko, V.S. (Eds.). (2001). Demohrafichna kryza v Ukraini. Problemy doslidzhennia, vytoky, skladovi, napriamy protyidii [Demographic crisis in Ukraine. Problems of research, sources, components, directions of counteraction]. NAN Ukrainy. Instytut ekonomiky. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.09.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.026>

УДК 314.3

JEL CLASSIFICATION: J 13

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

ПОЗАШЛЮБНА НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто загальні риси та особливості позашлюбної народжуваності в Україні та в інших країнах Європи. На основі аналізу сучасних змін структури позашлюбної народжуваності в Україні та порівняльного аналізу з її характеристиками в постсоціалістичних європейських країнах, що є нашими найближчими сусідами, та інших європейських країнах на прикладі Іспанії, Франції та Швеції, доведено, що зміна структурних характеристик позашлюбної народжуваності (за віком матері, за черговістю народження) в нашій країні відбувається відповідно до загальноєвропейських тенденцій. Трансформація вікового профілю позашлюбних народжень свідчить про поступове зменшення частки небажаного, «випадкового» позашлюбного материнства в нашій країні. В той же час Україна має певні особливості, обумовлені більш раннім вступом до шлюбу і народженням дітей у шлюбі українськими жінками. Не вирішена повністю проблема ранньої народжуваності (до 18 років), що є у більшості випадків позашлюбною, і несе значні ризики малолітній матері. Нижчий, у порівнянні з більшістю європейських країн, рівень позашлюбної народжуваності в Україні обумовлено соціокультурними особливостями її населення, традиціями, що сформувались історично, та рівнем економічного розвитку країни. В умовах економічної незахищеності особистості, некомфортності соціального середовища та непоширеності принципів відповідального батьківства, матері та дитині потрібна підтримка інститутів, санкціонованих державою, серед яких — юридично оформлений шлюб.

Ключові слова: народжуваність, шлюбна та позашлюбна народжуваність, діти, зареєстрований шлюб, шлюбне партнерство.

Л.И. СЛЮСАР

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

ВНЕБРАЧНАЯ РОЖДАЕМОСТЬ В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОГО ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Рассмотрены общие черты и особенности внебрачной рождаемости в Украине и в других странах Европы. На основе анализа современных изменений структуры внебрачной рождаемости в Украине и сравнительного анализа с ее характеристиками в постсоциалистических европейских странах, наших ближайших соседей, и других европейских странах на примере Испании, Франции и Швеции, доказано, что изменение структурных характеристик внебрачной рождаемости (по возрасту матери, по очередности рождения) в нашей стране происходит в соответствии с общеевропейскими тенденциями. Трансформация возрастного профиля внебрачных рождений свидетельствует о постепенном уменьшении доли нежелательного, «случайного» внебрачного материнства. В то же время Украина имеет определенные особенности, обусловленные более ранним вступлением в брак и рождением детей в браке. Не решена полностью проблема ранней рождаемости (до 18 лет), в большинстве случаев внебрачной, несущей значительные риски малолетней матери. Низкий, по сравнению с большинством европейских стран, уровень внебрачной рождаемости в Украине обусловлен социокультурными особенностями населения, исторически сформировавшимися традициями, уровнем экономического развития страны. В условиях экономической незащищенности личности, некомфортности социальной среды и нераспространенности принципов ответственного родительства, матери и ребенку нужна поддержка институтов, санкционированных государством, среди которых — юридически оформленный брак.

Ключевые слова: рождаемость, брачная и внебрачная рождаемость, дети, зарегистрированный брак, брачное партнерство.

L.I. Slyusar

PhD, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

NON-MARITAL FERTILITY IN UKRAINE: MODERN FEATURES IN THE CONTEXT OF EUROPEAN DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

The article is devoted to the common features and peculiarities of non-marital births in Ukraine and in other European countries, where there were significant changes in the structure of fertility by the marital status of the mother. It primarily manifested in the increasing proportion of children born out of marriage. A comparative analysis of the characteristics of non-marital births in Ukraine and the post-socialist European countries, which are our closest neighbors, and other European countries on the example of Spain, France, and Sweden, has shown that the change in the structural characteristics of non-marital births (by mother's age, order birth) in our country follows European tendencies. At the same time, Ukraine has certain peculiarities due to earlier marriage and the earlier birth of children by married Ukrainian women, and this affects the "marital characteristics" (first of all, marriage structure of mothers) of the fertility of different age female groups. The problem of early (under 18) births (in most cases non-marital) which accompanied by significant risks both for young mother and her child, is not fully resolved, and this indicates very low level of culture of sexual behavior and lack of knowledge about the use of contraception by teenage girls. The non-marital birth rate in Ukraine is lower than in most European countries. This is due to both the historically formed sociocultural characteristics of the population, traditions, its demographic history (for many years the tradition of family behavior opposed the values which were actively imposed by the communist ideology) and the current level of material support of the population, the lack of economic independence and personal security, as well as the tradition of family practices and gender roles in parenting (care and upbringing of children is considered as responsibility of woman only). In the conditions of economic insecurity of the individual and the non-proliferation of the principles of responsible parenting, the mother and the child need the support of institutions authorized by the state, which is legally formal marriage.

Keywords: fertility, marital and non-marital births, children, marriage, cohabitation.

Постановка проблеми. Однією з суттєвих рис новітньої демографічної історії є поширення позашлюбної народжуваності, тобто значну частину дітей народжують матері, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Позашлюбна народжуваність, яку раніше вважали відхиленням від норми, наразі сприймається більшістю населення як звичне явище, а більшістю дослідників — як одна з ознак сучасної моделі народжуваності в період постіндустріального розвитку.

Стрімке зростання питомої ваги дітей, народжених поза юридично оформленим шлюбом, у більшості країн Європи спостерігається приблизно з 80-х років минулого століття. Ця загальноєвропейська тенденція простежується досить чітко в усіх країнах західної цивілізації, хоча мають місце доволі суттєві відмінності в країнах, які розрізняються за культурою, традиціями, релігією тощо. Так, у 2016 р. у Греції позашлюбна народжуваність становила 9,4 %, у Литві — 27,4 %, Франції — 59,7 %, Ісландії — 69,6 %.

В Україні трансформація структури народжуваності, у тому числі щодо шлюбного статусу жінки-матері, відбувається відповідно до європейського вектора розвитку, однак має характерні риси, обумовлені як національними традиціями, так і особливостями соціально-демографічного розвитку країни в минулі роки. Суттєвим є вплив соціально-економічної ситуації, яка ускладнилась в останні роки в умовах політичної та економічної нестабільності.

Аналіз наявних досліджень. Сучасні демографи приділяють значну увагу феномену позашлюбної народжуваності, однак досліджують його здебільшого у контексті трансформації шлюбної та репродуктивної поведінки населення, зміни форм шлюбного партнерства, поширення незареєстрованих союзів (*cohabitation*). Ці питання висвітлені в роботах Б. Переллі-Харріс (B. Perelli-Harris), Т. Соботка (T. Sobotka), Т. Фрейка (T. Frejka), Л. Тулемон (L. Toulemon), Е. Беррінгтон (A. Berrington), М. Минарка (M. Mynarska), Б. Лапланте (B. Laplante), А.Л. Фостик (A.L. Fostik), Г. Ливінгстон (G. Livingston). Ряд публікацій присвячені характеристикам позашлюбної народжуваності в певних країнах, її окремим аспектам, наприклад, роботи Т. Кастро-Мартін (T. Castro-Martín), З. Бжозовська (Z. Brzozowska), М. Штикова (M. Štípková), А. Штьастна (A. Šťastná), К. Земан (K. Zeman), Д. Хемплова (D. Hamplová).

Ситуацію в Україні вивчали як зарубіжні демографи, так і вітчизняні. Б. Переллі-Харріс, аналізуючи зростання позашлюбної народжуваності в Україні в роки незалежності, дійшла висновку, що це є свідченням змін традиційного зв'язку між шлюбом і дітонародженням, однак через брак інформації важко визначити, народжуються ці діти у самотніх матерів чи у незареєстрованих шлюбних пар [1, с. 1158—1160]. В.П. Піскунов (V.P. Piskunov) досліджував динаміку та регіональні особливості позашлюбної народжуваності у післявоєнні роки [2]. Грунтовний аналіз народжуваності за шлюбним станом жінок у 1989—2000 р. було здійснено В.С. Стешенко (V.S. Steshenko) [3, с. 312—313]. У ході виконання НДР «Тенденції генеративної активності населення України та їх демографічні наслідки» автором було досліджено причини поширення позашлюбної народжуваності та її структурні і регіональні особливості у 1999—2007 рр. [4, с. 123—138]. Ця стаття є продовженням досліджень автора на основі аналізу подальших змін у динаміці та структурі позашлюбної народжуваності і визначення її характеристик у порівнянні з країнами Європи.

Метою даної роботи є аналіз сучасних особливостей позашлюбної народжуваності в Україні, її динаміки, структури у порівнянні з іншими країнами Європи. Порівняльний аналіз характеристик позашлюбної народжуваності в Україні та постсоціалістичних європейських країнах, що є нашими найближчими сусідами, та інших

європейських країн на прикладі Іспанії, Франції та Швеції, здійснений за даними *Eurostat*, дає змогу визначити її загальні риси та структурні особливості.

Порівняльний аналіз структурних характеристик позашлюбної народжуваності в Україні та інших країнах Європи **здійснюється вперше**.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ характеризується швидкими кардинальними змінами у всіх сферах життя, у т. ч. у демографічній сфері. Поширення принципів свободи вибору, емансипації, індивідуальної свободи, деформалізації в умовах постіндустріальної трансформації суспільних інститутів впливає на демографічні процеси. Кардинальні зміни у сексуальній, матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинених країн призвели до збільшення різноманіття форм сімейного життя, зниження рівня зареєстрованої шлюбності, поширення нових різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільності шлюбних відносин, безпрецедентного зниження показників плідності і, відповідно, зниження дітності сімей, поширення позашлюбної народжуваності тощо. Ці демографічні зміни, що почались у країнах Західної Європи вже з 70-х років минулого століття, а з кінця 1980-х — початку 1990-х років спостерігались у всіх постсоціалістичних країнах Європи, одержали назву «другого демографічного переходу» (*Second Demographic Transition, SDT*).

Одним із суттєвих проявів *SDT* є поширення позашлюбної народжуваності. Ще на початку 1970-х років у переважній більшості країн Європи менше 10 % дітей народжувалось поза межами офіційного шлюбу, а у країнах півдня (Греція, Італія, Іспанія), а також у Ірландії, Бельгії, Нідерландах — менше 3 %. Однак вже 2000 р. у більшості країн показник позашлюбної народжуваності наблизився до 30 % або був вище, 2016 р. — до 50 %, а у Болгарії, Данії, Естонії, Ірландії, Нідерландах, Норвегії, Португалії, Словенії, Франції, Швеції навіть перетнув цю межу (табл. 1).

Варто зазначити, що після інтенсивного зростання показників позашлюбної народжуваності у 1980—1990-х роках, темпи її поширення у багатьох країнах поступово уповільнюються, особливо в останні п'ять років (наприклад, у країнах Прибалтики її рівень навіть дещо знизився). Це, на нашу думку, свідчить, що спостерігається не відмова від народження дитини у шлюбі (тобто позашлюбна народжуваність заміщує шлюбну), а формування різноманіття стилів шлюбної та репродуктивної поведінки різних груп населення.

У сучасній Україні, де демографічна модернізація поєднується зі збереженням певних традиційних рис шлюбної та репродуктивної поведінки населення, кожна п'ята дитина народжується у матері, яка не перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі (у 2016 р. — 20,1 %).

Ще у 1970—1980-ті роки частка позашлюбних народжень у міських поселеннях дорівнювала 7—8 %, у сільській місцевості — біля 10 %. У 1988 р. цей показник у всіх видах поселень перетнув межу 10 % і почав досить швидко зростати: у 2004 р. він вже дорівнював 20 %, і досяг максимуму 22,1 % у 2013 р. (рис. 1).

У роки незалежності питома вага позашлюбних народжень в Україні збільшилася майже вдвічі: за 1991—2013 рр. з 11,9 % до 22,1 % (у тому числі у міських поселеннях з 11,6 до 21,1, у сільській місцевості — з 12,5 до 23,9 %), але знизилась до 20,1 % у 2016 р. (у міських поселеннях і сільській місцевості відповідно 19,1 і 22,0 %). Однак за європейськими мірками це невисокі показники: у 2016 р. нижчий, ніж в Україні, відсоток позашлюбних народжень спостерігався лише в кількох країнах Європи — Греція, Білорусь, Кіпр, ряді Балканських країн (Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина). Схожі показники у Молдові та Росії.

Таблиця 1. Частка дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, у країнах Європи у 1970–2016 рр., %

Країна	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Австрія	12,8	17,8	23,6	31,3	40,1	42,2
Беларусь	7,3	6,4	8,5	18,6	19,6	13,3
Бельгія	2,8	4,1	11,6	28,0	45,7	49,0
Болгарія	8,5	10,9	12,4	38,4	54,1	58,6
Велика Британія	8,0	11,5	27,9	39,5	46,9	47,7
Греція	1,1	1,5	2,2	5,4	7,3	9,4
Данія	11,0	33,2	46,4	44,6	47,3	54,0
Естонія	14,1	18,3	27,2	54,5	59,1	56,1
Ірландія	2,7	5,0	14,5	31,8	33,8	36,6
Латвія	11,4	12,5	16,9	40,3	44,4	40,9
Литва	3,7	6,3	7,0	22,6	25,7	27,4
Іспанія	1,4	3,9	9,6	17,7	35,5	45,9
Італія	2,2	4,3	6,5	9,7	21,8	28,0
Нідерланди	2,1	4,1	11,4	24,9	44,3	50,4
Німеччина	7,2	11,9	15,3	23,4	33,3	35,5
Норвегія	6,9	14,5	38,6	49,6	54,8	56,2
Польща	5,0	4,8	6,2	12,1	20,6	25,0
Португалія	7,3	9,2	14,7	22,2	41,3	52,8
Росія	10,6	10,8	14,6	28	24,9	21,1
Румунія	3,5	2,8	4,0	25,5	27,7	31,3
Словачія	6,2	5,7	7,6	18,3	33,0	40,2
Словенія	8,5	13,1	24,5	37,1	55,7	58,6
Угорщина	5,4	7,1	13,1	29,0	40,8	46,7
Україна	9,2	8,8	11,2	17,3	21,9	20,1
Фінляндія	5,8	13,1	25,2	39,2	41,1	44,9
Франція	6,8	11,4	30,1	42,6	55,0	59,7
Хорватія	5,4	5,1	7,0	9,0	13,3	18,9
Чехія	5,4	5,6	8,6	21,8	40,3	48,6
Швейцарія	3,8	4,7	6,1	10,7	18,6	24,2
Швеція	18,6	39,7	47,0	55,3	54,2	54,9

Джерело: складено за даними Eurostat. Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Аналізуючи особливості матримоніальної та репродуктивної поведінки населення різних країн Європи, у т. ч. стосовно поширення позашлюбної народжуваності, демографи звертають увагу на вплив різних факторів, економічних та соціокультурних, роблячи акцент на релігії, емансипації жінок, свободі та автономності особистості [5, 6]. Значним є вплив історичних умов розвитку населення [7].

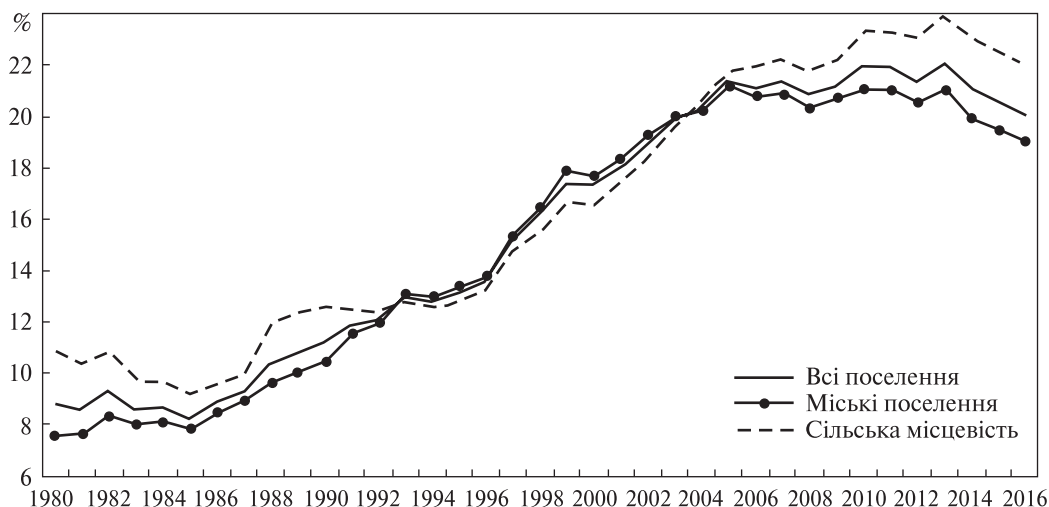

Рис. 1. Частка позашлюбних народжень у загальній кількості народжень в Україні у 1980–2016 рр., %

Джерело: дані Державної служби статистики України.

В Україні, як і в інших країнах на схід від «лінії Хайнала» (*Hajnal*) [8, с. 17–18, 60–62], шлюбно-сімейні відносини та структура народжуваності довго залишались традиційними. Демографічна модернізація почалась пізніше і відбувалась у ХХ столітті в атиповий формі внаслідок штучності радянської соціально-економічної системи [9, с. 17–27]. З набуттям незалежності й зміною моделі організації соціуму з'явилися умови для якісних змін на основі постіндустріальних принципів розвитку (другого демографічного переходу), що зняло «радянські» обмеження щодо вибору стилю життя особистості, але створило нові ризики і проблеми, в першу чергу економічні. Важливою передумовою формування сучасного «модернізованого» стилю демографічної поведінки населення засновники теорії *SDT* вважають високий рівень добробуту населення, розвиток якого не обмежений матеріальними проблемами [10, с. 11–13]. Тобто цінності самовираження і свободи вибору, які є основою (двигуном) *SDT*, стають пріоритетними, коли рівень матеріальної безпеки населення є дуже високим (*Inglehart, Welzel*) [11, с. 49–54].

У сучасній Україні відбувається трансформація моделі шлюбності й народжуваності, але внаслідок історичних соціокультурних передумов та економічних обмежень збереглися традиційні риси у демографічній поведінці значних верств населення, що відповідає сучасним соціально-економічним реаліям країни та дає змогу знизити певні ризики. Це відображено у поглядах населення: більшість молодих українців позитивно ставляться до незареєстрованого партнерства, однак вважають, що для дитини краще, коли батьки перебувають у зареєстрованому шлюбі [4, с. 37–39]. Відповідно, хоча позашлюбна народжуваність стала звичним явищем, в Україні переважна більшість дітей народжується у заміжніх жінок (у 2016 р. — майже 80 %). Зниження рівня позашлюбної народжуваності в останні роки (з 22,1 % у 2013 р. до 20,1 % у 2016 р.), на нашу думку, є природною реакцією населення на погіршення соціально-економічної ситуації в країні: через невпевненість у майбутньому важче наважитись на народження дитини жінкам, які не перебувають у офіційному шлюбі.

Сучасною особливістю демографічного розвитку є не тільки зростання показників позашлюбної народжуваності, але і зміна чинників, які призводять до народ-

ження дитини поза шлюбом. Якщо у традиційному суспільстві це переважно було наслідком несприятливих обставин (ризикована сексуальна поведінка, помилка у стосунках, смерть партнера-батька дитини тощо) і вважалось небажаним, то в сучасному світі основним чинником у більшості країн Європи є поширення незареєстрованого шлюбного партнерства (*cohabitation*). За даними дослідження «*Fertility and family surveys in countries of the ECE region*», проведеного наприкінці ХХ століття у 24 країнах, переважна кількість дітей у всіх країнах народжується у шлюбних пар, але досить часто цей союз не є юридично оформленим [12]. Наприклад, за даними статистики Норвегії, у 2016 р. 42,3 % дітей народилось у жінок, які перебували у шлюбі (*married*), 45,1 % — у тих, хто живе у шлюбному партнерстві (*cohabitation*), і 12,6 % — у самотніх жінок.

Досліджуючи позашлюбну народжуваність в Україні ми, на жаль, не маємо даних щодо дітей, народжених самотніми жінками, і народжених у незареєстрованій шлюбній парі. До 1995 р. у статистичній звітності при розподілі новонароджених за шлюбним станом матері виділялись діти, зареєстровані за спільною заявою батька й матері, тобто батько брав на себе відповідальність за новонародженого, отже можна припустити, що партнери жили разом, або пара планувала зареєструвати шлюб після народження дитини. Так, у 1994 р. майже половина (47,8 %) дітей, народжених жінками, які не перебували у шлюбі, були зареєстровані за спільною заявою батька і матері, а відповідно 52,2 % — за заявою однієї матері. Найчастіше реєстрували дитину самотійно наймолодші жінки (серед матерів віком до 20 років — 56,2 % позашлюбних народжень), і з підвищенням віку жінок-матерів частка реєстрацій за спільною заявою батьків підвищувалась, а за заявою однієї матері відповідно зменшувалась; у жінок старше 25 років більше половини позашлюбних народжень (52–53 %) реєструвалось за заявою обох батьків.

Визначення чинників позашлюбної народжуваності у сучасній Україні потребує додаткових вибірових досліджень, однак опосередковано можна зробити певні висновки, досліджуючи зміни її вікових характеристик. Віковий профіль позашлюбних народжень поступово змінюється: зменшується частка народжень у жінок віком до 20 років, і збільшується — після 35 років (рис. 2).

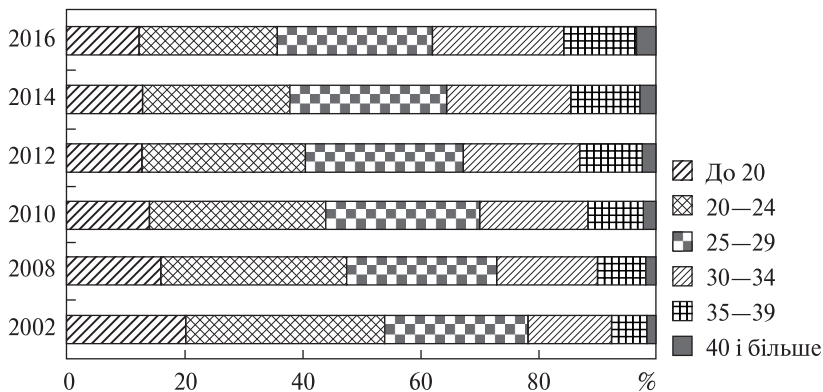

Рис. 2. Розподіл дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, за віком матері в Україні у 2002–2016 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дослідження свідчать, що народження поза шлюбом у молодих матерів віком до 20 років досить часто є вимушеними, а у жінок більш зрілого віку у більшості випадків є свідомим рішенням, обумовленим нереєстрацією шлюбного партнерства, або бажанням мати дитину за відсутності постійного шлюбного союзу [13, с. 166–171]. Статистичні дані за 1990–1994 рр. теж підтверджують, що серед наймолодших матерів найбільша частка самотніх, що реєструють дитину за самостійною заявою. Отже, можна зробити попередній висновок, що в Україні поступово зменшується частка «небажаного», «випадкового» позашлюбного материнства і зростає частка «бажаного», «свідомого», у тому числі народження у незареєстрованої шлюбної пари.

Слід зазначити, що підвищення віку жінок, які народили дитину поза шлюбом, і зменшення серед них частки матерів віком до 20 років, спостерігається в усіх європейських країнах, у т. ч. у постсоціалістичних країнах, з якими межує Україна. Отже зміна вікових характеристик позашлюбної народжуваності в нашій країні відбувається відповідно до загальноєвропейських тенденцій. У той же час Україна належить до країн, де частка жінок до 20 років серед незаміжніх матерів є досі високою, хоча в ряді країн – наших сусідів цей показник ще вище: у Словаччині, Болгарії та Румунії (табл. 2).

Вікові характеристики позашлюбних народжень відображають загальні зміни вікової моделі народжуваності, «постаріння» материнства. Розподіл дітей, народжених поза шлюбом, за віком матері в Україні значною мірою повторює розподіл дітей, народжених у шлюбі: більшість їх народилась у жінок 20–34 років (у 2010–2016 рр. – більше 70 %). Але спостерігаються і певні відмінності: серед позашлюбних дітей вищим є відсоток народжених у молодих матерів, а також частка народжених у

Таблиця 2. Розподіл дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, за віком матері, в Україні та інших країнах Європи у 2016 р., %

Країна	Вік матері						
	до 20	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45 і більше
Швеція	1,4	14,5	35,6	29,5	15,1	3,6	0,3
Естонія	3,4	15,6	34,2	28,1	14,5	4,1	0,1
Франція	3,4	15,8	32,1	29,9	15,0	3,6	0,2
Іспанія	3,9	11,2	21,1	30,1	25,5	7,5	0,7
Чехія	4,6	18,8	29,6	27,9	15,7	3,3	0,1
Латвія	5,9	23,6	32,2	22,4	12,6	3,2	0,1
Беларусь	6,4	19,5	26,6	27,9	15,9	3,6	0,1
Литва	9,2	25,5	29,6	21,0	11,6	3,0	0,1
Польща	10,1	28,4	26,5	21,6	10,8	2,5	0,1
Угорщина	12,2	22,5	24,6	21,9	14,9	3,8	0,1
Україна	12,3	23,5	26,3	22,3	12,3	3,1	0,2
Словаччина	13,2	23,4	26,9	22,2	11,9	2,3	0,1
Болгарія	14,1	22,4	28,3	21,5	10,8	2,6	0,3
Румунія	27,3	26,0	22,0	14,0	8,4	2,2	0,1

Джерело: розраховано за даними Eurostat. Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

матерів старше 35 років. Відповідно, найбільшим є «внесок» позашлюбних народжень у народжуваність молодих жінок віком до 20 років, і внаслідок «постаріння» шлюбної народжуваності він поступово зростає (рис. 3).

Водночас Україна відрізняється від інших європейських країн, у тому числі від тих, з якими межує, значно меншим «внеском» позашлюбних народжень у загальну кількість народжень молодими жінками віком до 20 років та 20–24 років. Тільки у жінок старше 30 років відсоток позашлюбних серед новонароджених дітей наближається до показників Польщі, Румунії, Литви (табл. 3).

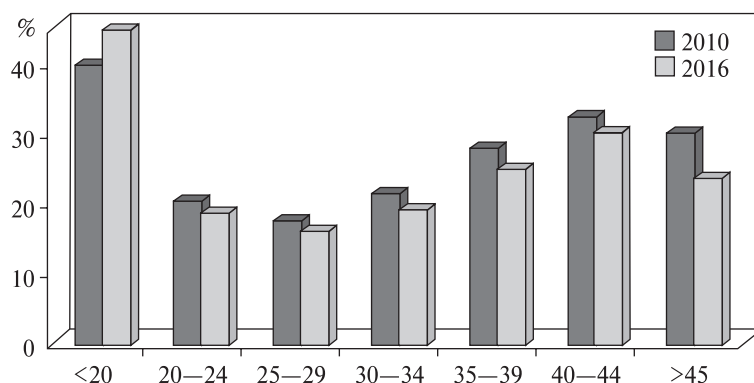

Рис. 3. Частка позашлюбних народжень у матерів різного віку в Україні у 2010 і 2016 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 3. Частка позашлюбних народжень у матерів різного віку в Україні та інших країнах Європи у 2016 р., %

Країна	Вік матері						
	до 20	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45 і більше
Болгарія	88,6	69,0	53,1	49,6	52,6	57,3	63,6
Чехія	94,9	74,4	48,5	39,3	42,9	48,5	46,2
Естонія	85,8	72,4	57,0	50,7	49,7	52,3	37,0
Іспанія	90,9	73,9	54,8	39,9	38,6	44,0	50,2
Франція	93,5	75,8	62,1	53,8	52,4	53,9	54,7
Латвія	82,0	63,0	39,9	30,9	34,1	34,0	25,0
Литва	75,8	45,5	22,7	18,9	25,3	29,8	21,6
Угорщина	89,0	72,6	45,4	34,2	36,1	39,9	38,2
Польща	85,0	48,6	20,0	16,4	19,7	25,2	25,9
Румунія	86,2	43,7	21,7	17,8	21,4	27,1	25,1
Словаччина	84,0	60,5	36,2	28,8	32,7	36,1	32,3
Швеція	81,7	69,4	60,5	48,8	46,9	48,4	54,5
Україна	44,6	18,8	15,9	19,0	24,8	30,0	23,6

Джерело: розраховано за даними Eurostat. Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Це обумовлено більш раннім вступом до шлюбу українських жінок, які, відповідно, значно частіше народжують дітей у шлюбі, ніж їхні ровесниці в інших країнах. Розподіл дітей, народжених заміжними жінками, за віком матері в Україні значно відрізняється від сусідніх європейських країн: у 2016 р. в Україні майже 30 % народжень дітей у шлюбі припадає на жінок віком до 25 років, а в країнах, з якими ми здійснюємо порівняння, цей показник у 2–3 рази нижчий; тільки в Болгарії та Румунії він перевищує 15 % (відповідно 16,6 і 17,3 %).

Існує проблема народження дітей неповнолітніми дівчатами (до 18 років), і хоча кількість таких юних матерів в Україні зменшується (за 2010–2016 рр. кількість народжень у жінок цього віку зменшилась з 9006 до 5350, у тому числі позашлюбні – з 5337 до 3986), однак така практика ще не стала рідкісною. Є і поодинокі випадки народження дітей у підлітків до 15 років (у 2016 р. 177 дітей, з них троє у шлюбі), і такі випадки реєструються у всіх країнах Європи, найбільше – у Румунії.

Щодо розподілу дітей, народжених поза шлюбом, за черговістю народження у матері, то більшість новонароджених – це первістки як в Україні, так і в інших країнах Європи. Відмінності у складі новонароджених офіційно заміжними жінками і незаміжними за черговістю народження не суттєві: традиційно вищою серед народжених поза шлюбом є частка первістків, нижчою – частка дітей, народжених другими. Протягом останніх п'ятнадцяти років частка первістків в Україні поступово зменшувалась, а питома вага народжень більш високої черговості відповідно зростала, але після 2014 р. цей процес зупинився через відкладання дітонародження других і наступних за черговістю дітей у складних умовах сьогодення (табл. 4).

Серед дітей першої та другої черговості 17–20 % народжують жінки, які не перебувають у офіційному шлюбі, однак значно більший внесок позашлюбних народжень у народження високої черговості, і він поступово збільшується. В 2016 р. більше третини новонароджених четвертої і вище черговості народження з'явилися на світ у незаміжних матерів (рис. 4). Потрібні додаткові дослідження, щоб визначити,

Таблиця 4. Розподіл дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, за черговістю народження в Україні у 2001–2016 р., %

Рік	Розподіл за черговістю народження					
	перші	другі	треті	четверті	п'яті та наступні	невідомі
2001	64,2	22,8	7,8	2,7	2,0	0,5
2003	67,1	23,4	6,5	1,6	1,4	0,0
2005	63,9	24,1	7,5	2,6	1,9	0,0
2007	58,7	27,3	8,8	3,0	2,1	0,1
2009	54,7	28,8	10,4	3,5	2,6	0,0
2011	50,6	29,9	11,8	4,4	3,3	0,0
2013	47,5	31,1	12,7	4,8	3,9	0,0
2014	46,1	31,1	13,3	5,1	4,4	0,0
2015	48,7	30,1	12,2	4,8	4,2	0,0
2016	48,5	29,9	12,1	5,0	4,5	0,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

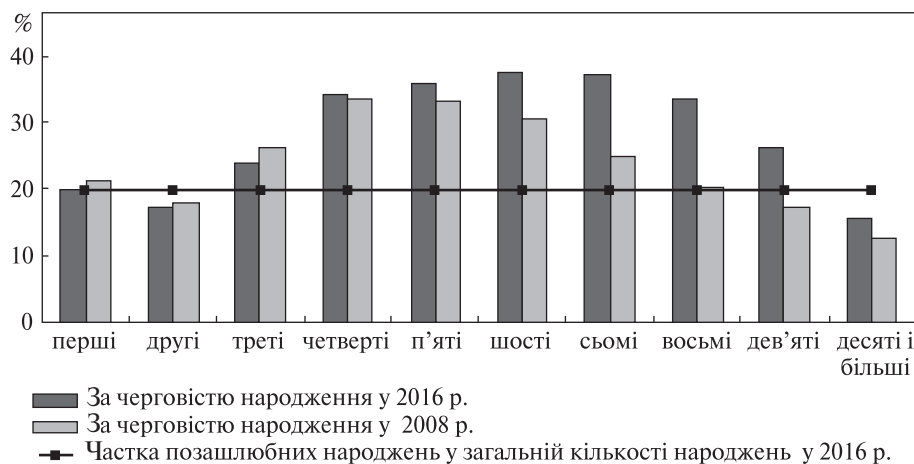

Рис. 4. Частка позашлюбних народжень серед народжень різної черговості в Україні у 2008 і 2016 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

народжуються ці діти у подружніх пар, які юридично не зареєстрували шлюб, або це випадки неконтрольованої, соціально неблагополучної народжуваності.

Висновок. В Україні, як і в інших країнах Європи, відбулись істотні зміни структури народжуваності за шлюбним станом матері: значна частина дітей народжується у матерів, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Здійснений порівняльний аналіз характеристик позашлюбної народжуваності в Україні та постсоціалістичних європейських країнах, що є нашими найближчими сусідами, та інших європейських країн на прикладі Іспанії, Франції та Швеції засвідчив, що зміна структурних характеристик позашлюбної народжуваності в нашій країні відбувається відповідно до загальноєвропейських тенденцій. Разом з тим Україна має певні особливості, обумовлені більш ранніми шлюбністю і народженням дітей у шлюбі українськими жінками, що впливає на «шлюбні характеристики» (структуру за шлюбним станом матерів) народжуваності жінок різних вікових груп.

Не вирішена проблема ранньої народжуваності (до 18 років), що є у більшості випадків позашлюбною, і несе значні ризики малолітній матері. Це свідчить про відсутність культури статевих стосунків та контрацепції у дівчат-підлітків. За даними соціологічних досліджень, значна частина (більше 25 %) дівчат-підлітків 15–17 років, які мають досвід статевого життя, не користується засобами контрацепції [14, с. 89–91].

Рівень позашлюбної народжуваності в Україні нижчий, ніж у більшості країн Європи, що обумовлено як історично сформованими соціокультурними особливостями населення, її демографічною історією (традиційність сімейної поведінки довгі роки протистояла цінностям, що активно нав'язувались комуністичною ідеологією), так і сучасним рівнем матеріального забезпечення населення, відсутністю економічної незалежності і безпеки особистості, а також традиційністю сімейних практик та гендерної взаємодії у виконанні батьківських ролей (догляд та виховання дітей вважається обов'язком жінки). В умовах економічної незахищеності особистості та непоширеності принципів відповідального батьківства матері та дитині потрібна підтримка інститутів, санкціонованих державою, серед яких — юридично оформлений офіційний шлюб.

Грунтовніше вивчення особливостей позашлюбної та шлюбної народжуваності, її рівня у різних вікових групах жінок, розрахунок сумарних коефіцієнтів шлюбної та позашлюбної народжуваності можливі за матеріалами переписів населення та з використанням даних щодо шлюбного стану жінок. Надію на таке дослідження дає запланований на 2020 рік перепис населення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Perelli-Harris B.* Ukraine: On the border between old and new in uncertain times // *Demographic Research*. – 2008. – Vol. 19. – P. 1145–1178. – doi: 10.4054/DemRes.2008.19.29
2. *Піскунов В.П.* Про позашлюбну народжуваність на Україні в 1945–1967 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 1. – Київ: Наук. думка, 1970. – С. 119–136.
3. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / Ін-т екон. НАН України. – Київ, 2001. – 560 с.
4. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
5. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічний аспект / Ін-т демогр. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2010. – 248 с.
6. *Lesthaeghe R., Neels K.* From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland // *Interface Demography* / Vrije Universiteit Brussel, Pleinlaan 2, B-1050 Brussels, Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/ejp2002.pdf> (дата звернення: 10.04.2018).
7. *Lesthaeghe R.* The Second Demographic Transition in Western Countries: an interpretation / Vrije Universiteit, Brussel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/profile/Ron_Lesthaeghe2/publication/257928736 (дата звернення: 10.04.2018).
8. *Reher D.S.* Family ties in Western Europe: persistent contrasts // *Population and Development Review*. – 1998. – 24 (2). – P. 203–234.
9. *Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979. – С. 14–70.
10. *Слюсар Л.І.* Модернізація шлюбу і сім'ї в Україні: особливості радянського періоду // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1 (19). – С. 17–27. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.01/017>
11. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses / Ed. by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – 301 p.
12. *Инглхарт Р., Вельцель К.* Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
13. Международное обследование рождаемости и семьи // *Демоскоп Weekly*. – 2003. – № 97–98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2003/097/tema01> (дата звернення: 10.04.2018).
14. *Архангельский В.Н.* Факторы рождаемости. – М.: ТЕИС, 2006. – 399 с.
15. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків / О.М. Балакірєва, Т.В. Бондар, Д.В. Павлова та ін. – Київ: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – 2014. – 156 с.

REFERENCES

1. Perelli-Harris, B. (2008). Ukraine: On the border between old and new in uncertain times. *Demographic Research*, 19, 1145–1178. - doi: 10.4054/DemRes.2008.19.29
2. Piskunov, V.P. (1970). Pro pozashliubnu narodzhuvanist na Ukraini v 1945-1967 rr. [On non-marital fertility in Ukraine in 1945-1967]. *Demografichni doslidzhennia - Demographic research*, 1, 119-136 [in Ukrainian].
3. *Demografichna kryza v Ukrayini. Problemy doslidzhennya, vytoky, skladovi, napryamy protydyi* [The demographic crisis in Ukraine. Problems studies the origins, ingredients, directions counter] (2001). Kyiv: Institute of Economy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

4. *Narodzhuvani v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv* [Population of Ukraine: birthrate in Ukraine in the context of social and transformational processes] (2008). Kyiv: ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
5. *Molod ta molodizhna polityka v Ukraini: sotsialno-demohrafichniy aspekt* [Young People and Youth Policy in Ukraine: socio-demographic aspects] (2010). Kyiv: IDSD im. M.V. Ptoukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Lesthaeghe, R. & Neels, K. (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland - Interface Demography. Vrije Universiteit Brussel. Brussels. Belgium. *sdt.psc.isr.umich.edu*. Retrieved from <https://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/ejp2002.pdf>.
7. Lesthaeghe, R. (1991). The Second Demographic Transition in Western Countries: an interpretation. Vrije Universiteit, Brussel. *researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Ron_Lesthaeghe2/publication/257928736.
8. Reher, D.S. (1998). Family ties in Western Europe: persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), 203-234.
9. Khainal, D. (1979). *Evropeyskyi typ brachnosti v retrospektyve* [European type of marriage in retrospect]. Marriage, fertility, family for three centuries. A.H. Vyshnevskiy, Y.S. Kon (Ed.); Moscow [in Russian].
10. Slyusar, L.I. (2013). Modernizatsiia shliubu i simi v Ukraini: osoblyvosti radianskoho periodu [Modernization of Family and Marriage in Ukraine: Features of the Soviet Period]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(19), 17-27. Retrieved from <http://dse.org.ua/arhive/19/2.pdf> / [in Ukrainian].
11. Macura, M., MacDonald, A.L. & Haug, W. (Eds.). (2005). *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. UN. New York. Geneva.
12. Inglehart, R. & Welzel, K. (2011). *Modernyzatsiia, kulturne yzmenenya y demokratyia. Posledovatel'nost chelovecheskoho razvytiia* [Modernization, cultural change and democracy. Human development sequence]. Moscow : Novoe yzdatelstvo [in Russian].
13. Mezhdunarodnoe obsledovanye rozhdaemosti y semy [International Birth and Family Survey]. (2003). Demoskop Weekly, 97-98. *demoscope.ru*. Retrieved from http://demoscope.ru/weekly/2003/097/s_map.php#1 [in Russian].
14. Arkhanhelskyi, V.N. (2006). *Faktory rozhdaemosti* [Fertility factors]. Moscow : TEYS. [in Russian].
15. Balakirieva, O.M., Bondar, T.V. & Pavlova, D.V. et al. (2014). *Pokaznyky ta sotsialnyi kontekst formuvannia zdorovia pidlitkiv* [Indicators and social context for the formation of teenage health]. Kyiv: UNICEF, Ukr. in-t sots. doslidzh. im. O. Iaremenka [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.039>

УДК 314.4:314.482:314.424(477)

JEL CLASSIFICATION: J11

Н.О. РИНГАЧ

д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

Л.В. ЛУЩИК

голов. економіст
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: lvluschik@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВТРАТ РОКІВ ПОТЕНЦІЙНОГО ЖИТТЯ ЧЕРЕЗ ПЕРЕДЧАСНУ СМЕРТНІСТЬ ВІД ОСНОВНИХ ПРИЧИН В УКРАЇНІ

Метою роботи було оцінити обсяг втрачених років потенційного життя (ВРПЖ) в Україні у зв'язку з передчасною (до 65 років) смертністю (в цілому та внаслідок основних причин) у регіональному розрізі. На основі даних Державної служби статистики України щодо розподілу померлих за статтю, віком і причинами смерті за допомогою методу потенційної демографії розраховано абсолютну кількість втрачених років потенційного життя, недожитих через настання передчасної смерті, та показники на 100 тис. населення. Розрахунки здійснено за регіонами, за статтю та місцем проживання (для міського і сільського населення). В Україні у 2013 р. втрати років потенційного життя, які спричинили всі смертні випадки до досягнення віку 65 років, становили 7917,05 людино-років на 100 тис. відповідного населення. Відмінності від загальноукраїнського показника за регіонами у 2013 році досягали близько ± 30 %. Визначено регіональні особливості втрат років потенційного життя через передчасну смертність від кожного з шести основних класів хвороб та причин смерті, що сумарно формують більшість (понад 85 %) всіх втрат. Виявлено суттєву диспропорцію втрат залежно від статі: загальний обсяг ВРПЖ чоловіків майже у 2,5 рази вищий, ніж жінок. Найбільш виразним було переважання за масштабом втрат унаслідок зовнішніх причин (у середньому майже п'ятиразове), а у більшості західних регіонів різниця у показниках чоловіків і жінок майже дорівнювала або переважала шість разів. Показано значущість проблеми передчасної смертності як загрози для здоров'я та благополуччя і перешкоди досягнення Цілей Сталого Розвитку.

Ключові слова: втрачені роки потенційного життя (ВРПЖ) до досягнення 65 років, людино-роки, передчасна смертність, основні причини смерті, регіональні особливості.

© РИНГАЧ Н.О., ЛУЩИК Л.В., 2018

Н.А. РИНГАЧ

д-р наук по гос. упр., глав. науч. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

Л.В. ЛУЩИК

глав. экономист
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: lyluschik@ukr.net

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОТЕРЬ ЛЕТ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ В РЕЗУЛЬТАТЕ ПРЕЖДЕВРЕМЕННОЙ СМЕРТНОСТИ ОТ ОСНОВНЫХ ПРИЧИН В УКРАИНЕ

Цель работы состояла в том, чтобы оценить объем потерянных лет потенциальной жизни (ПЛПЖ) в связи с преждевременной (до 65 лет) смертностью (в целом и от основных причин) в региональном разрезе. На основе данных Государственной службы статистики Украины относительно распределения умерших по полу, возрасту и причинам смерти с помощью метода потенциальной демографии рассчитано абсолютное количество потерянных лет потенциальной жизни из-за наступления преждевременной смерти от этих причин, а также показатели на 100 тыс. населения. Расчеты осуществлены по регионам, по полу и месту жительства (для городского и сельского населения). В Украине в 2013 году потери лет потенциальной жизни, обусловленные всеми смертными случаями до 65 лет, составили 7917,05 человеко-лет на 100 тыс. соответствующего населения. Отличия от национального показателя в регионах достигали около ± 30 %. Определены региональные особенности потерь лет потенциальной жизни в результате преждевременной смертности по каждому из шести основных классов болезней и причин смерти, формирующих суммарно большинство всех потерь (более 85 %). Выявлена существенная диспропорция потерь в зависимости от пола: общий объем ВРПЖ мужчин почти в 2,5 раза выше, чем женщин. Наиболее выразительным было преобладание по масштабу потерь вследствие внешних причин (в среднем почти пятикратное), а в большинстве западных регионов соотношение показателей ПЛПЖ мужчин и женщин почти равнялось либо превышало шесть раз. Показана значимость проблемы преждевременной смертности как угрозы общественному здоровью и благополучию, как препятствия достижению Целей Устойчивого Развития.

Ключевые слова: регион, основные причины смерти, преждевременная смертность, потерянные годы потенциальной жизни (ПЛПЖ) до достижения 65 лет, человеко-года.

N.A. Ryngach

Dr. Sc. (Degree in Public Administration), Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

L.V. Luschnik

heads economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: lyluschik@ukr.net

REGIONAL PECULIARITIES OF THE LOSSES OF POTENTIAL LIFE YEARS AS A RESULT OF PREMATURE MORTALITY DUE TO THE LEADING CAUSES OF DEATH IN UKRAINE

The purpose of this paper is to make an assessment of the Years of Potential Life Lost (YPLL) due to premature (under 65 years) mortality in Ukraine (in general and due to the main causes) in the regional context. Based on the State Statistics Service of Ukraine data on the distribution of deaths by gender, age and causes of death

the author employs the method of potential demography to calculate the absolute number of Years of Potential Life Lost due to the premature death of main cause, and rates per 100 thousand. Calculations are made by region, by gender and place of residence (for urban and rural population). In Ukraine, all deaths before reaching the age of 65 have led to the loss of years of potential life in 2013 at the level of 7917.05 person-years per 100 thousand of the population concerned. Differences from the all-Ukrainian rate by regions in 2013 reached about $\pm 30\%$. The ranking for the size of the age-standardized rate of the YPLL was similar to that of the crude rate. The lowest rates were observed in the Ternopol, Chernivtsi and Ivano-Frankivsk regions, and the highest in Kirovograd, Zhytomyr and Donetsk regions. The ratio of the maximum of the Years of Potential Life Lost (in the Donetsk region) and the minimum rate (in the Ternopol region) due to the all causes, almost doubled. The regional peculiarities of losses of years of potential life due to premature mortality from each of the six main classes of diseases and causes of death are determined. A significant disproportion of the loss breakdown revealed depending on gender: the total number of male YPLL is 2.5 times higher than that of women. The most pronounced was the prevalence of the scale of losses due to external causes (on average, almost five times). In most western regions, the difference in male and female indicators is almost equal to or exceeded six times. The author proves the importance of premature mortality as a threat to public health and well-being, as well as an obstacle for the Sustainable Development Goals.

Keywords: Years of Potential Life Lost (YPLL) under 65 years, premature mortality, person-years, regional features, leading causes of death.

Постановка проблеми та актуальність теми. У всіх країнах спостерігаються певні регіональні відмінності у режимі смертності. Так, у 2015 р. стандартизований показник смертності від усіх причин у США коливався від найвищого (963,7) у штаті Міссісіпі до найнижчого (588,2 на 100 тис. нас.) на Гавайях (при середньому значенні 733,1 на 100 тис. нас. [1]).

Відповідно, це позначається і на масштабі втрат років життя через передчасну смертність. Показник *Years of Potential Life Lost (YPLL)* фігурує у національних базах даних, зокрема США. Інтерактивна програма *Vital Statistics System*, доступна користувачам сайту на базі статистичних даних *National Center for Health Statistics (NCHS)*, дає змогу отримати результати обчислення *YPLL* до 65 років (або іншим порогом, за вибором) в окремих штатах, за статтю, расою, причинами. В таких різних за географічними, соціальними та економічними характеристиками штатах як Аляска та Юта, рівень і розподіл ВРПЖ є різним (табл. 1).

Досить значну (а за певними причинами — і переважну!) частину випадків передчасної смерті можна передбачити і запобігти ним.

Високий рівень реальних і потенційних втрат через передчасну смертність залишається однією з основних проблем громадського здоров'я в сучасному українському суспільстві, що детермінує значні соціальні та економічні наслідки. Значущість тягаря передчасної смертності для розвитку зумовила те, що у вересні 2015 р. до Цілей Сталого Розвитку (ЦСР) були включені конкретні завдання в цій області. Зокрема, низка завдань Цілі 3: «Міцне здоров'я і благополуччя» стосується саме зменшення передчасних утрат життя українців, а індикаторами є показники смертності. Серед них завдання щодо зниження материнської смертності (3.1) і смертності до 5 років (3.2); стосовно зниження передчасної смертності від неінфекційних захворювань (3.4); скорочення рівня смертності і травматизму в результаті дорожньо-транспортних пригод (3.6). Завдання 3.5 декларує зменшення передчасної смертності взагалі, а індикаторами визначено ймовірність померти у віці від 20 до 65 років. Хоча в інших завданнях Цілі 3 обрано інші індикатори (епідеміологічні, фінансові тощо), їх реалізація також впливає на рівень передчасних втрат. Певні завдання інших Цілей також спрямовані на зменшення ризику померти передчасно (забезпечення доступу до безпечних,

Таблиця 1. Втрати років потенційного життя у деяких штатах США, рівень та частка у структурі за причинами смерті, обидві статі, всі раси, 2015 р.

Аляска (Alaska)			Юта (Utah)		
Причина смерті	показник, на 100 тис. відп. нас.	частка, %	Причина смерті	показник, на 100 тис. відп. нас.	частка, %
Всі причини	35,1	100,0	Всі причини	99,3	100,0
Неумисні ушкодження (V01-X59,Y85-Y86)	8,09	23,0	Неумисні ушкодження	23,25	23,4
Самогубства і самоушкодження (U03, X60-X84,Y87.0)	5,6	16,0	Самогубства і самоушкодження	15,742	15,9
Злоякісні новоутворення (C00-C97)	3,8	10,8	Злоякісні новоутворення	10,205	10,3
Хвороби серця (I00-I09,I11,I13,I20-I51)	3,5	9,9	Окремі стани перинатального періоду	6,832	6,9
Вбивства	1,99	5,7	Хвороби серця	6,552	6,6
Інші	12,2	34,6	Інші	36,706	37,0

Джерело: National Center for Health Statistics (NCHS), Vital Statistics System.

недорогих, доступних і екологічних транспортних систем для всіх (11.2) або доступу до безпечної й економічно доступної питної води, в т. ч. до питної води гарантованої якості та централізованого водопостачання, осучаснення водовідведення і каналізації та зменшення скидання неочищених стічних вод (6.1; 6.2); скорочення поширеності насильства (16.1) і навіть відновлення постраждалої від конфлікту території Донбасу та обсягу розмінованої площі у Донецькій та Луганській областях (16.2) [2].

Надмірна, вища за аналогічні рівні розвинутих країн, передчасна смертність є істотною перешкодою сталому розвитку, однією з найгостріших соціальних проблем України на національному і регіональному рівнях, що зумовлює необхідність всебічного оцінювання цього явища.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз втрат, спричинених передчасною смертністю не лише загалом чи від конкретної причини за статтю або місцем проживання у світі останнім часом поєднується з вужчим підходом з виокремленням певних територій або соціальних чи демографічних груп. Оцінка обсягу (у роках) потенційного життя, недожитого через настання такої смерті (YPLL, ВРПЖ), дає змогу визначити вагомість передчасної смертності від певної причини у конкретній популяції (групі, прошарку) та показати ймовірний виграш для суспільства (громади) в разі її скорочення. Так, американські дослідники використали метод для вимірювання, порівняння та моніторингу диспропорцій здоров'я різних етносів. Було оцінено найважливіші причини передчасної смерті чоловіків і жінок за національною ознакою, з акцентуванням уваги на випадках смерті, яким можна запобігти. Наприклад, серед чоловіків афро-американського походження головними причинами передчасної смерті з найбільшим показником* ВРПЖ були вбивства, ВІЛ/СНІД, гіпертонічна хвороба

* Стандартизовані за віком Year 2000 United States standard million population.

серця, передозування наркотиків та алкогольні розлади. За винятком убивств серед чоловіків латиноамериканці та азіати мають зіставний або нижчий показник ВРПЖ за основними причинами смерті ніж білі. Найнижчий рівень індексу ВРПЖ визначено у жінок, що походять з Азії або островів Тихого Океану [3].

Оцінці ВРПЖ унаслідок найбільш вагомих причин передчасної смертності конкретної території (Калінінського району Ленінградської області порівняно з м. Санкт-Петербург) було присвячене дослідження російських учених Красильникова І.А., Колосовської Е.Н., Солдатенкової Ж.М. (І.А. Krasilnikov, E.N. Kolosovskaya, Zh.M. Soldatenkova), подібні розрахунки здійснювали (2010) також казахські вчені для всіх адміністративних одиниць Казахстану (С.Ф. Беркінбаєв зі співавт. (S.F. Berkinbayev et al.)) [4, 5]. В Україні останніми роками використовують цю методику для оцінки втрат через передчасну смертність, однак це переважно оцінювання обсягу і структури (або конкретних причин смерті) на національному рівні, а на регіональному рівні дослідження виконують у Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [6, 7].

Мета статті – оцінити обсяг втрачених років потенційного життя в Україні у зв'язку з передчасною смертністю (в цілому та унаслідок основних причин), у регіональному розрізі.

Новизна полягає в тому, що вперше розраховано абсолютну кількість втрачених років потенційного життя в результаті передчасної смертності від основних причин смерті та відповідних показників за всіма регіонами України з дезагрегацією за статтю та типом поселення.

Методи і матеріали. Інформаційною базою дослідження стали дані Державної служби статистики України з розподілу померлих за статтю, віковими групами та причинами смерті за підсумками 2013 року.

Для розрахунків використано офіційно зареєстровані дані стосовно смертності, отримані з форм «Розподіл померлих за статтю, віковими групами та причинами смерті» для міських поселень та сільської місцевості, для обох статей разом, а також і чоловіків і жінок окремо. Відомості щодо кількості населення віком до 65 років отримано з форм «Середня чисельність населення за статтю і віком» за всіма адміністративно-територіальними одиницями.

Для оцінки демографічних втрат застосовано метод потенціальної демографії. Кількість ВРПЖ розраховано як суму різниць років між пороговим значенням віку смерті і фактичним віком смерті всіх осіб, померлих протягом року в молодших за пороговий вікових інтервалах. Розрахунки здійснено для вікового інтервалу 0–64 роки із виокремленням загальних утрат та за шістьма основними класами хвороб та причин смерті (Класи I, II, IX, X, XI та XX за МКХ-10). Обчислено втрачені роки потенційного життя у всіх регіонах для обох статей і жінок та чоловіків окремо (абсолютне число у людино-роках). Розраховано і відносний показник (індекс) або кількість втрачених років потенційного життя на 100 тис. відповідного населення, за яким здійснено картування території країни і побудова картограм.

Результати. Базовим роком для розрахунків обрано 2013 – останній мирний у найновішій історії України рік, за яким існують повні дані про смертність за всіма адміністративно-територіальними одиницями країни. Розподіл регіонів за величиною показника ВРПЖ загалом відповідає такому за рівнем передчасної смертності, однак не абсолютно. Як і в країні у цілому, спостерігається істотна статева диспропорція за індексом ВРПЖ з вищою вагомістю чоловічих втрат (рис. 1).

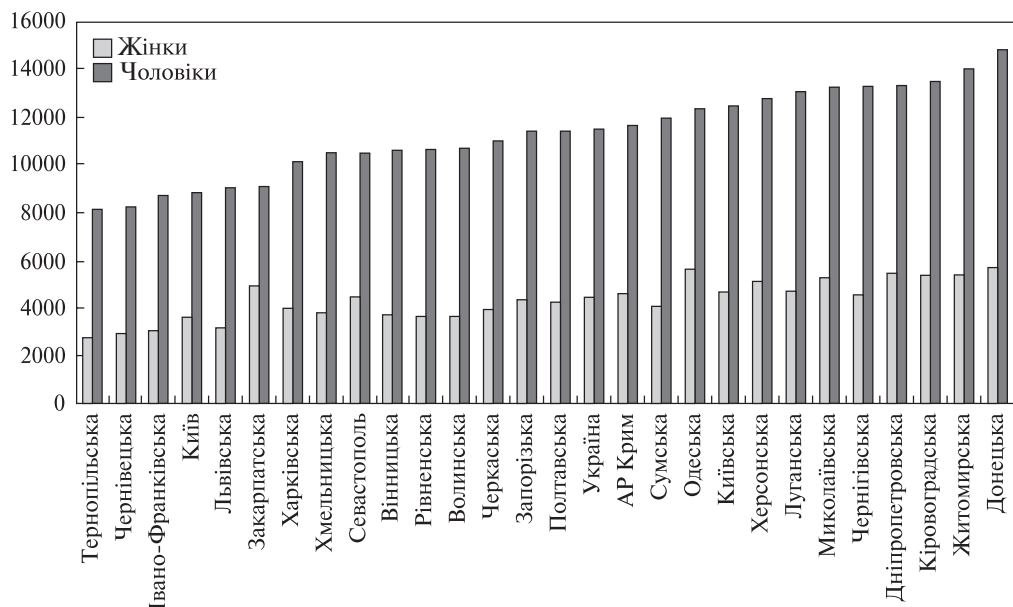

Рис. 1. Втрачені роки потенційного життя (ВРПЖ, YPLL) унаслідок передчасної смерті від усіх причин, на 100 тис. нас., за статтю та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

У всіх регіонах спостерігається практично однакове переважання чоловічих показників (у середньому в 2,5 рази, у західних регіонах, крім Закарпаття, різниця дещо помітніша, але не більше ніж утричі).

Особлива позиція Закарпатської області з меншою статевою диспропорцією і відносно високим, вищим за загальноукраїнський індекс для жінок (4937,7 та 4478,6 відповідно) може бути пояснена декількома причинами. Зокрема, відносно вищим рівнем загальної смертності жінок (стандартизований за європейським стандартом показник у 2013 р. на Закарпатті становив, за даними Держстату України, 897,2 проти 787,2 на 100 тис. нас. в Україні). Тривожною відмінністю є і значне перевищення в регіоні смертності внаслідок «симптомів, ознак та відхилень від норми, що виявлені при клінічних і лабораторних дослідженнях, не класифікованих в інших рубриках R54, R95-R99 за МКХ-10» — найвищої в країні. Показник становив для мешканок Закарпаття 82,6 на 100 тис. нас. проти 18,1 в Україні, та засвідчував факт значної кількості смертей із невизначеною або неточно визначеною причиною. Відносно вищими були також рівні смертності від ЦВХ (163,0 проти 120,8), розладів психіки і поведінки (20,5 проти 1,5 на 100 тис. нас.), у тому числі пов'язаних із вживанням алкоголю (в 11 разів — вище, ніж у країні). Також аналіз повікової смертності виявив певне переважання загальноукраїнського рівня у віці 25–39 років (у старших жінок відмінності згладжуються). Частково це пояснюється і вищим ризиком материнської смертності в умовах високої народжуваності (у 2013 р. Закарпаття було третім за рейтингом регіоном за показником народжень на жінку фертильного віку після Рівненської та Волинської областей).

Зведена інформація за основними класами хвороб та причин смерті представлена у табл. 2.

Таблиця. 2. Втрачені роки потенційного життя внаслідок передчасної смерті, на 100 тис. відпов. нас., за класами хвороб та причин смерті і адміністративно-територіальними одиницями, обидві статі, 2013 р.

Регіон	КЛАС I. Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	КЛАС II. Новоутворення	КЛАС IX. Хвороби системи кровообігу	КЛАС X. Хвороби органів дихання	КЛАС XI. Хвороби органів травлення	КЛАС XX. Зовнішні причини смертності	Всі причини
Україна	718,99	1158,39	1890,36	305,52	752,60	1931,25	7917,05
Вінницька	343,45	1102,78	1650,19	211,15	677,10	1968,08	7114,97
Волинська	609,70	1024,39	1492,71	390,39	718,44	1883,71	7169,36
Луганська	717,71	1159,65	1940,26	320,49	1264,12	2310,14	8798,68
Дніпропетровська	1564,84	1284,97	2016,70	380,01	875,29	2166,95	9265,45
Донецька	1222,72	1232,21	2181,50	431,12	1156,40	2310,83	10125,70
Житомирська	579,16	1215,29	2361,76	421,04	893,04	2684,57	9653,00
Закарпатська	543,16	1124,35	1487,16	252,34	812,78	1348,22	7020,19
Запорізька	589,61	1231,31	2047,74	319,16	499,76	1960,93	7783,27
Івано-Франківська	333,34	968,96	1550,94	137,50	514,93	1384,10	5861,38
Київ	496,85	923,09	1900,09	270,69	562,07	985,02	6127,53
Київська	663,42	1261,64	2369,66	314,43	907,53	2066,18	8506,22
Кіровоградська	908,82	1381,94	2045,48	374,18	705,55	2459,53	9344,87
Севастополь	601,00	1072,67	1675,37	296,86	778,12	2027,15	7403,01
АР Крим	829,43	1222,13	1871,09	316,36	591,01	2092,34	8030,56
Львівська	493,87	1062,09	1268,38	218,68	570,24	1343,32	6102,26
Миколаївська	1038,36	1264,62	2018,50	370,35	1007,04	2260,04	9171,97
Одеська	1246,54	1220,70	1915,88	367,68	800,91	2045,76	8944,26
Полтавська	508,71	1209,37	2342,29	222,29	503,21	2129,30	7739,83
Рівненська	326,19	1010,26	1920,69	188,41	603,67	1747,78	7128,93
Сумська	461,93	1229,50	1851,71	293,78	733,93	2183,03	7919,69
Тернопільська	192,32	1017,58	1142,62	169,69	472,34	1334,88	5431,47
Харківська	401,44	1157,28	2006,31	265,11	618,31	1661,24	7025,92
Херсонська	751,54	1289,89	1878,61	346,35	737,82	2575,71	8880,59
Хмельницька	335,10	1144,95	1729,02	229,58	611,56	1872,69	7111,26
Черкаська	506,67	1033,24	1798,88	286,55	702,82	2037,51	7400,25
Чернігівська	612,65	1255,55	2187,54	417,34	699,04	2562,78	8845,78
Чернівецька	281,13	1032,25	1397,67	164,87	374,06	1296,57	5549,06

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

З метою нівелювання впливу регіональних особливостей статеві-вікового складу населення розраховано стандартизовані за віком показники. Ранжування за величиною стандартизованого показника ВРПЖ виявилось подібним до такого за

величиною грубого: мінімальне значення спостерігалось для Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей, а максимальне – для Кіровоградської, Житомирської та Донецької. При цьому різниця між грубими та стандартизованими коефіцієнтами незначна (0,5–4,5 %), що дало змогу оперувати у ході аналізу грубими показниками.

Зважаючи на те, що внесок різних причин смерті у втрати внаслідок передчасної смертності істотно розрізняється, доцільно проаналізувати результати розрахунків за кожним із основних класів (відповідно до МКХ10) причин смерті окремо. Порядок викладу відповідає величині частки у структурі ВРПЖ від усіх причин у країні.

Клас XX «Зовнішні причини» спричинює найбільшу (майже чверть) частину ВРПЖ. Як видно на рис. 2, втрати внаслідок передчасної смерті, що зумовлювали зовнішні причини, набагато менші у західних регіонах, натомість південь та схід демонструють більші масштаби.

Статеві відмінності. У середньому в країні спостерігається майже п'ятиразове переважання показника чоловіків, що корелює з виразною статевою диспропорцією рівня смертності від неприродних причин. Однак для більшості західних регіонів (Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області) це переважання майже дорівнює або перевищує шість разів. Це спостерігається на тлі найнижчих показників жінок. Дещо вибивається з цього ряду Закарпаття з порівняно високим індексом ВРПЖ від цих причин. Ранжування ВРПЖ за значущістю свідчить, що показники жінок, як можна було б сподіватись, не повторюють перелік. Це змушує ще раз акцентувати увагу на важливості і необхідності гендерного підходу до аналізу ситуації з передчасною смертністю на регіональному рівні. Ті регіони, що характеризувалися відносно низькою статевою диспропорцією

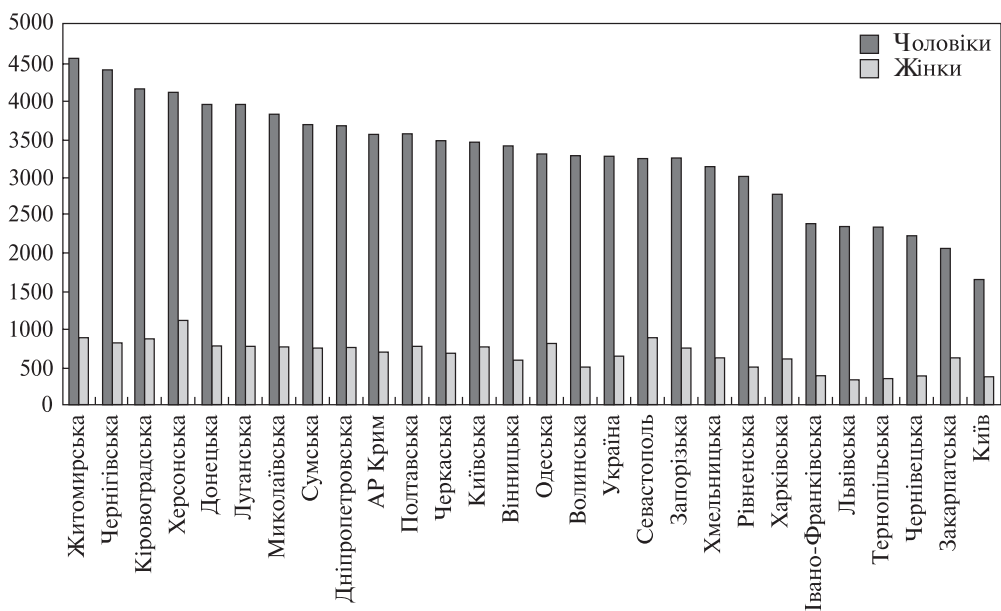

Рис. 2. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від зовнішніх причин, за статтю та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р. (ранжування за показником ВРПЖ чоловіків)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

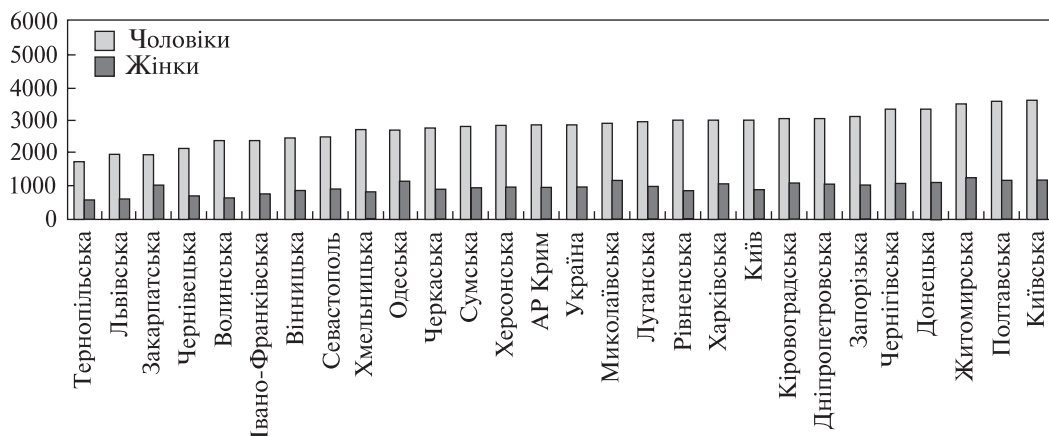

Рис. 3. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від хвороб системи кровообігу, за статтю та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

(переважання менше ніж учетверо), мали найвищі значення індексу для жінок (Одеська, Херсонська області і м. Севастополь).

Переважає причина смертності населення України – **Клас IX «Хвороби системи кровообігу» (ХСК)** – спричинює, тим не менш, практично однакову із зовнішніми причинами частину втрат років потенційного життя, що пояснюється молодшим віком настання смерті від природних причин.

Разом ці два найбільші за обсягом класи становили половину всього масиву втрат. Як і від усіх причин, найменшим індекс ВРПЖ від ХКС виявився у Тернопільській області, найвищим – у Київській.

Статеві відмінності. В середньому в країні індекс ВРПЖ унаслідок ХКС чоловіків, більш ніж утричі вищий, ніж для жінок, що корелює з вищим рівнем передчасної смертності чоловіків від цих причин. У регіонах спостерігається різне переважання цього показника чоловіків: від максимального (понад чотирьох разів) на Волині до мінімального – дворазового – у Закарпатті (рис. 3).

Відмінності спричинених ХСК передчасних втрат залежно від місця проживання ілюструє рис. 4. Якщо в більшості регіонів показник ВРПЖ сільських чоловіків вищий (у цілому по Україні індекс ВРПЖ для чоловіків на 12 % вищий у сільській місцевості), а у чотирьох регіонах (Чернігівська, Хмельницька, Київська та Житомирська області) різниця перевищує півтора рази, то на Закарпатті й АР Крим, навпаки, показник ВРПЖ для чоловіків-городян був вищим. У Донецькій області відмінності за місцем проживання не відмічені – показники для городян і селян були практично однаковими.

Третю позицію посідав **Клас II «Новоутворення»**. Можна припустити, що насправді вагомість цих втрат є вищою, адже частина смертей осіб працездатного віку реєструється під іншими причинами.

Фахівці Національного канцер-реєстру наголошують на покращанні якості обліку та реєстрації смертей онкологічних хворих, згадуючи про низку чинників від власне медичних (організаційних, статистичних, кваліфікаційних та ресурсних) проблем до соціальних (на кшталт збільшення неконтрольованих міграцій населення), що на ці процеси впливають [8].

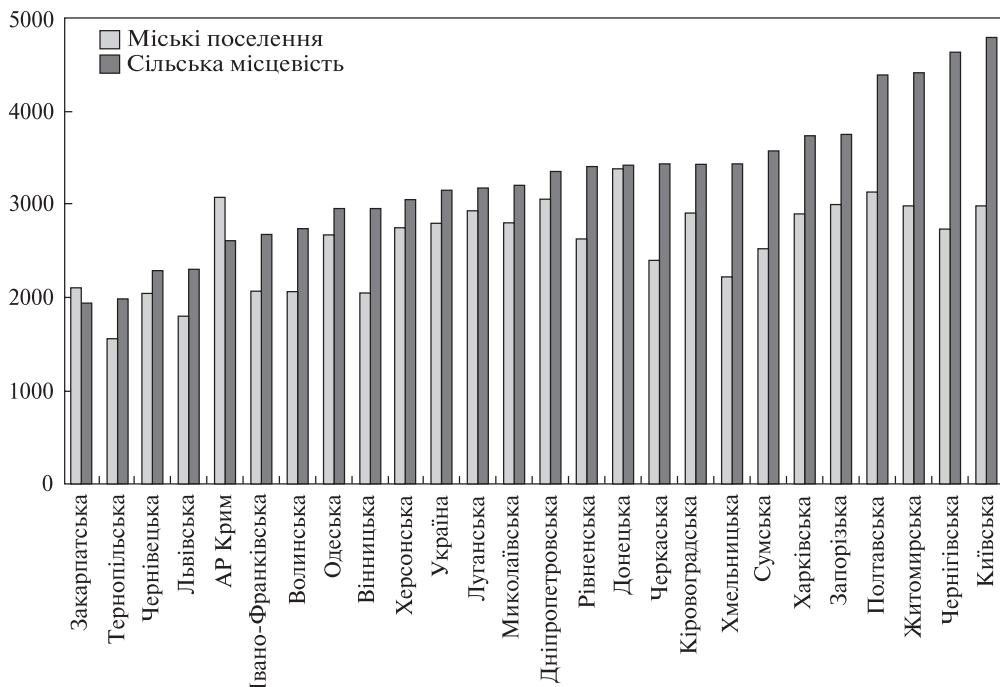

Рис. 4. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від хвороб системи кровообігу, чоловіки, за типом поселення та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р. (ранжування за величиною індексу ВРПЖ сільських чоловіків)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Розмах між крайніми значеннями показника ВРПЖ є меншим порівняно з іншими причинами, це стосується як відмінностей за місцем проживання (рис. 5), так і статтю. Можливо, частково це можна пояснити відносно довшою експозицією канцерогенних факторів і розвитком захворювання у віці старше 65 років, та наявністю так званих «лідерів-патологій» з тропністю до певної статі (рак репродуктивної сфери у жінок, рак простати і яєчка у чоловіків, рак легенів, що більше вражає курців-чоловіків тощо). Дійсно, надсмертність чоловіків проявляється не так виразно — індекс ВРПЖ за цим класом найбільшою мірою перевищує аналогічний для жінок на Буковині (на 60 %, тоді як від усіх причин у 2,8, а від зовнішніх причин — майже у шість разів). В Україні в цілому таке переважання становило взагалі 30 %, а у столиці гендерної відмінності не спостерігалось. Можна припустити, останнє пов'язане з ширшими діагностичними можливостями у Києві та кращому доступі до спеціалізованої допомоги, отже, і достовірнішим визначенням і реєстрацією патологоанатомічно підтвердженого діагнозу.

Клас XI «Хвороби органів травлення». Останнім часом значущість цього класу захворювань як причини смерті і передчасних втрат потенційного життя поступово зростає. Зазначена патологія становила практично десяту частину втрат від усіх причин. Найбільші показники спостерігалися у Луганській, Донецькій та Миколаївській областях, найнижчі характерні для західних регіонів. Зокрема, відмінність між мінімальним (Чернівецька область) і максимальним (Луганська область) значеннями індексу досягала майже 3,5 рази.

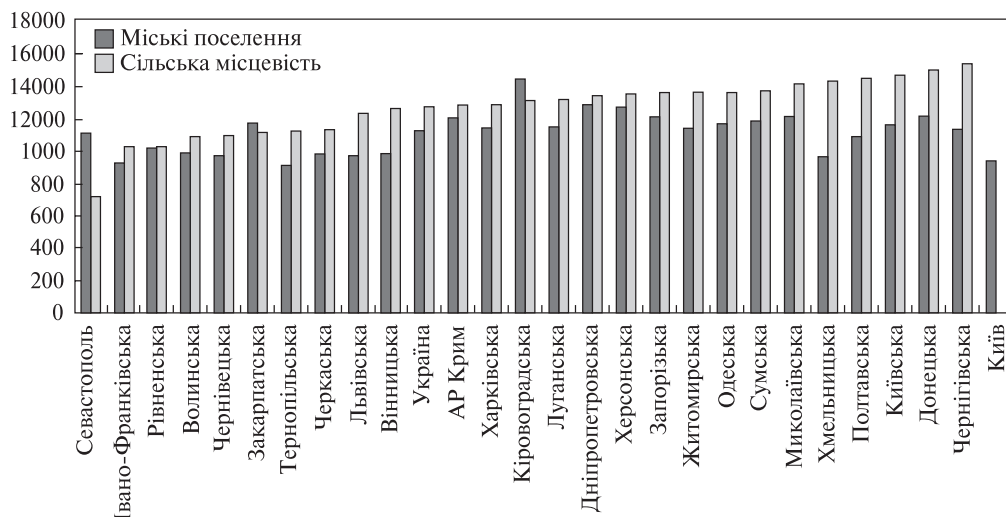

Рис. 5. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від новоутворень, міські поселення та сільська місцевість, обидві статі, за адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р. (ранжування за величиною індексу ВРПЖ для сільського населення)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Рис. 6. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від хвороб органів травлення, чоловіки та жінки, за адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Таблиця 3. Втрачені роки потенційного життя унаслідок передчасної смерті від інфекційних та паразитарних хвороб, на 100 тис. відпов. нас., за місцем проживання та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р.

Регіон	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Україна	718,99	757,86	630,54
Вінницька	343,45	259,71	436,23
Волинська	609,70	510,34	721,26
Луганська	717,71	714,57	739,09
Дніпропетровська	1564,84	1628,72	1231,56
Донецька	1222,72	1226,43	1186,34
Житомирська	579,16	522,98	664,31
Закарпатська	543,16	694,89	454,13
Запорізька	589,61	592,89	578,49
Івано-Франківська	333,34	319,56	344,20
Київ	496,85	496,85	—
Київська	663,42	617,86	743,72
Кіровоградська	908,82	896,59	930,08
Севастополь	601,00	598,10	644,59
АР Крим	829,43	870,80	762,37
Львівська	493,87	493,87	493,86
Миколаївська	1038,36	904,77	1320,58
Одеська	1246,54	1416,18	915,45
Полтавська	508,71	448,50	609,41
Рівненська	326,19	329,78	322,81
Сумська	461,93	380,29	650,41
Тернопільська	192,32	136,04	240,13
Харківська	401,44	343,06	648,99
Херсонська	751,54	755,04	746,12
Хмельницька	335,10	304,95	377,78
Черкаська	506,67	544,19	453,99
Чернігівська	612,65	535,48	769,27
Чернівецька	281,13	287,44	276,35

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Статеві відмінності. У цілому в країні втрати чоловіків у 2,4 раза вищі. Аналіз регіональних показників показав, що найбільша статева диспропорція (майже п'ятиразове перевищення) спостерігалась у одній із найбільш благополучних областей — Тернопільській, із найнижчим індексом для жінок (166,61 проти 444,08 на 100 тис. відп. нас. в Україні). Чи не найменшою ця диспропорція була у досить віддалених територіально

Одеській і Закарпатській областях. Можна припустити, що це детерміновано високим рівнем виробництва і доступності споживання у цих регіонах як виноградного вина, так і різноманітної плодово-ягідної алкогольної продукції (виготовленої і промисловим способом, і у власних домогосподарствах). Відповідно, їх зближують як відносно вищі рівні смертності жіночого населення від ХОТ в цілому (*показник для жінок у 2013 р., стандартизований за європейським стандартом, перевищував в обох областях 44 на 100 тис. нас. проти 33 в Україні загалом*), так і від основної за числом спричинених смертей патології, етіологічно пов'язаної зі зловживанням алкоголем — цирозу і фіброзу печінки. Регіональні особливості статевих відмінностей втрат унаслідок передчасної смерті від хвороб органів травлення демонструє рис. 6.

Досить вагомою у структурі втрат є і частка інфекційних та паразитарних хвороб (9,1 %), яка посідає четверту позицію. Вона практично дорівнює такій унаслідок ХОТ (9,5 %), а внесок хвороб органів дихання (ХОД) — п'ятої (а донедавна навіть четвертої) за значущістю причини у структурі загальної смертності більш ніж удвічі перевищувала. Розмах величини індексу ВРПЖ, який спостерігався за **Класом I «Деякі інфекційні та паразитарні хвороби»**, виявився достатньо значним. У більшості (16) областей показники вищі для сільського населення (для Харківщини майже вдвічі!) деяких подеколи практично ідентичні (Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Херсонська, Чернівецька області). Однак у деяких регіонах та в Україні в цілому, навпаки, індекс городян вищий. Особливо значна різниця спостерігалась у Закарпатській та Одеській областях (табл. 3). Виявлено цікаву закономірність і у регіонах — лідерах за величиною втрат унаслідок передчасних смертей від інфекційної патології (Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Миколаївська) співвідношення показників чоловіків і жінок не перевищувало 2,5 рази, а зі зменшенням їх значення для областей на нижчих рейтингових сходинках зростало (наприклад, Івано-Франківська та Тернопільська — понад чотири рази, з максимальним, майже у сім разів переважанням на Рівненщині). Відмінність між максимальним і мінімальним значеннями індексу, розрахованого для всіх причин, становить близько двох разів (1,8 для чоловіків та 2,1 для жінок), а для інфекційної патології різниця набагато вагоміша. Так, для чоловіків вона досягала сім разів, а для жінок навіть перевищила 13!

Ранжування здійснено за показником для чоловіків, однак у переліку для жінок значних змін не відбувається — перше і останнє місця у рейтингу залишаються за Дніпропетровською та Тернопільською областями у обох випадках. Відповідно для регіонів із найнижчим та найвищим показниками частка у структурі загальних втрат також виявилась максимальною для Дніпропетровщини (16,9 %) та мінімальною для Тернопільщини (3,5 %).

Області заходу країни найчастіше мають менші значення ВРПЖ, але додаткового вивчення потребує ситуація на Волині — саме вона дещо «вибивається» зі списку (для кожної статі). Можливо, цьому сприяли і найвищий серед західних областей індекс для сільських чоловіків, і помітна диспропорція показника для сільських мешканців, яка в цьому регіоні була вищою, ніж в Україні (3,7 рази проти 2,8). Однак у деяких інших регіонах різниця між статями перевищувала загальнонаціональну і була чотирикратною і вище (у Вінницькій, Запорізькій, Івано-Франківській). Відмінності рівня ВРПЖ через передчасну смертність від інфекційної патології залежно від статі проілюстровано рис. 7.

Клас X «Хвороби органів дихання». Значущість цих захворювань як причин смерті і передчасних втрат потенційного життя, як уже зазначалось, упродовж останніх десятиріч поступово зменшилась. Лише 3,6 % втрат від усіх причин становили втрати

Рис. 7. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від інфекційних та паразитарних хвороб, міські поселення та сільська місцевість, за статтю та адміністративно-територіальними одиницями, 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

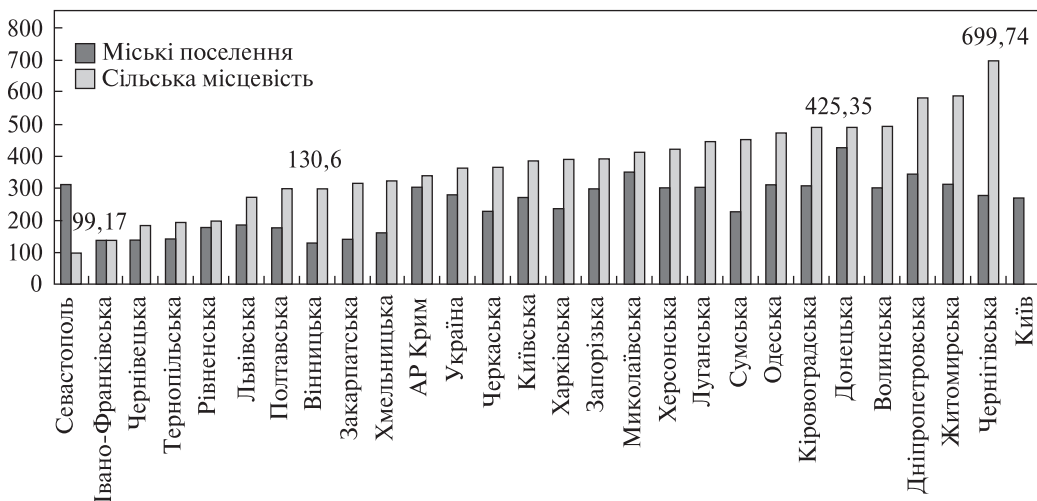

Рис. 8. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від хвороб органів дихання, за адміністративно-територіальними одиницями та місцем проживання, 2013 р. (ранжування за величиною індексу ВРПЖ у сільській місцевості)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

внаслідок хвороб органів дихання. Найвищий рівень визначено у Донецькій, Житомирській, Чернігівській, Волинській та Дніпропетровській областях, найнижчі — у Івано-Франківській, Тернопільській та Чернівецькій.

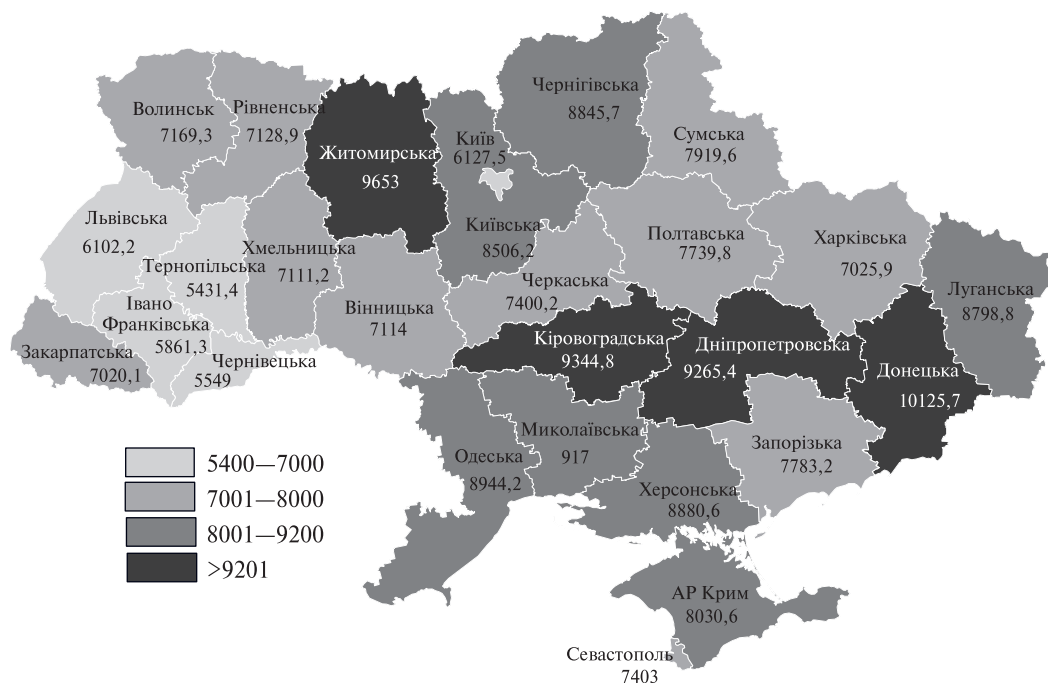

Рис. 9. Показник ВРПЖ унаслідок передчасної смерті за адміністративно-територіальними одиницями, всі причини, на 100 тис. відп. населення

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Статеві відмінності. Втрати українських чоловіків у результаті передчасної смертності від хвороб органів дихання вищі, ніж у жінок, у 3,4 рази. Максимальна статева диспропорція (понад шість разів) – у Рівненській, Сумській та Івано-Франківській областях (у останній – навіть у 7,7 раза). Можна висунути гіпотезу щодо особливостей клімату, зайнятості та відмінності поширення тютюнокуріння серед статей, але з'ясування причин цього явища потребує додаткового епідеміологічного дослідження.

Практично у всіх регіонах втрати серед сільського населення відносно вищі, за винятком Івано-Франківської області, де показники однакові, та Рівненської області і АР Крим (переважання у сільських мешканців до 10 %), у решті регіонів воно є досить суттєвим (Україна – на 30 %). Так, у Хмельницькій, Сумській, Вінницькій та Закарпатській областях показники села удвічі вищі за міські і досягають максимального значення у Чернігівській (2,5 рази!).

Відмінності втрат залежно від місця проживання показано на рис. 8.

Регіональні відмінності показника ВРПЖ ілюструє рис. 9.

Таким чином визначено особливості втрат років потенційного життя через передчасну смертність від основних класів хвороб та причин смерті, що формують понад 85 % всіх втрат.

Висновки. 1. У середньому в Україні всі смертні випадки до досягнення віку 65 років спричинили у 2013 р. втрати років потенційного життя на рівні 7917,05 людино-років на 100 тис. відповідного населення. Виявлено істотну регіональну диференціацію ВРПЖ залежно від величини індексу ВРПЖ унаслідок передчасної смерті від

усіх причин із майже дворазовим співвідношенням максимального (у Донецькій) та мінімального (у Тернопільській областях) показників. Відмінності від загальноукраїнського рівня за регіонами у 2013 році становили близько $\pm 30\%$.

2. Показано статеву диспропорцію ВРПЖ із переважанням втрат чоловіків. Так, у всіх регіонах спостерігалось практично однакове переважання показників чоловіків (у середньому в 2,5 рази). У західних областях (окрім Закарпатської) різниця дещо помітніша, ніж в інших регіонах, але не більше ніж утричі. Найвиразнішим було переважання показників чоловіків за найбільш вагомим за масштабом втрат класом «Зовнішні причини»: в середньому в країні спостерігається майже п'ятиразове переважання індексу ВРПЖ у чоловіків, а у більшості західних областей (Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська Чернівецька) це переважання майже дорівнює або вище від шести разів.

3. Високий рівень реальних і потенційних втрат через передчасну смертність — одна з основних проблем громадського здоров'я в сучасному українському суспільстві — може негативно позначитися на прогресі в справі досягнення Цілей Сталого Розвитку на національному та регіональному рівнях. Досягнення Україною запланованих завдань у рамках Цілей Сталого Розвитку зможе суттєво зменшити обсяг реальних і потенційних втрат, спричинених випадками передчасної смерті.

4. Подібний аналіз можна періодично повторювати у різних регіонах для спостереження за змінами, з подальшим поданням результатів до органів управління на відповідних рівнях та інформуванням політиків і громадськості, а також для керування заходами з метою скорочення передчасної смертності моніторингу й оцінки. Перспективність найближчих у часі розрахунків пов'язана з отриманням даних всеукраїнського перепису.

ЛІТЕРАТУРА

1. National Vital Statistics Reports. — 2017. — **66**, № 6, (November 27), 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.cdc.gov/nchs/data/nvsr/nvsr66/nvsr66_06.pdf (дата звернення: 04.04.2018).
2. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. — Київ, 2017. — 176 с.
3. Aragón T.J., Lichtensztajn D.Y., Katcher B.S., Reiter R., and Katz M.H. Calculating expected years of life lost for assessing local ethnic disparities in causes of premature death // BMC Public Health. — 2008. — 8:116. — doi: 10.1186/1471-2458-8-116
4. Красильников И.А., Колосовская Е.Н., Солдатенкова Ж.М. Проблемы оценки смертности населения и потерь человеческого потенциала: использование показателя потерянных лет // Здоровье — основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. Труды VII Всерос. науч. конф. с междунар. участием (22–24 ноября 2012, Санкт-Петербург). — СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. — С. 25–30.
5. Беркинбаев С.Ф., Жусупов Б.С., Давлетов К.К., Амиров Б.Б., Усатаев М.М., Сарыбаева Г.К., Жарыласынова Р.К., Ибрагимова Ф.С., Чернокурова Е.А., Маркова А.В. Использование показателя потерянных лет потенциальной жизни для оценки преждевременной смертности в Казахстане // Вестник КазНМУ. — 2015. — № 4. — С. 676–680.
6. Рингач Н.О. Оцінка безповоротних демографічних втрат, спричинених смертністю в результаті транспортних нещасних випадків в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 2 (30). — С. 61–77. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.061>
7. Керецман А.О. Обсяг і структура втрачених років потенційного життя від хвороб органів травлення в Закарпатській області // Україна. Здоров'я нації. — 2016. — № 4 / 1 (41). — С. 127–133.
8. Рак в Україні, 2016–2017. Захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. Київ, 2018. Бюлетень Національного канцер-реєстру. — 2018. — № 19 [Електронний ресурс].

ресурс]. — Режим доступу: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_19/index.htm (дата звернення: 16.06.2018)

REFERENCES

1. National Vital Statistics Reports. (2017). Vol. 66, N. 6, November 27, 2017. *cdc.gov*. Retrieved from: https://www.cdc.gov/nchs/data/nvsr/nvsr66/nvsr66_06.pdf
2. *Cili Stalogo Rozvitku: Ukrayina. Nacionalna dopovid. [Sustainable Development Goals: Ukraine. National report]* (2017). Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku i torgivli Ukraini, PROON. Kyiv [in Ukrainian].
3. Aragón T.J., Lichtensztajn D.Y., Katcher B.S., Reiter R., and Katz M.H. (2008) Calculating expected years of life lost for assessing local ethnic disparities in causes of premature death. *BMC Public Health*, 8, 116. doi: 10.1186/1471-2458-8-116 BMC Public Health. 8: 116.
4. Krasilnikov I.A., Kolosovskaya E.N., Soldatenkova Zh.M. (2012). Problemy otsenki smernosti naseleniya i poter chelovecheskogo potentsiala: ispolzovanie pokazatelya poteryannykh let [The problems of estimating mortality and loss of human potential: using the indicator of lost years]. *Proceed from Health is the basis of human potential: problems and their solutions: VII Vserossiyska nauchna konferentsia s mezhdunarodnym uchastiem (22-24 noyabrya 2012) - VII All-Russian Scientific Conference with International Participation*. (p. 25-30). Sankt-Peterburg : Izd-vo Politehn. un-ta [in Russian].
5. Berkinbayev, S.F., ZHussupov, B.S., & Davletov, K.K. et al. (2015). Ispol'zovaniye pokazatelya poteryannykh let potentsial'noy zhizni dlya otsenki prezhdavremennoy smernosti v Kazakhstane [The use of the potential life years lost indicator for premature mortality evaluation in Kazakhstan]. *Vestnik KazNMU - Bulletin of KazNMU*, 4, C. 676–680 [in Russian].
6. Ryngach N.A. (2017). Otsinka bezpovorotnih demografichnih vtrat, sprichinenih smernostyu v rezultati transportnih neschasnih vipadkiv v Ukraini [Estimation of irrevocable demographic losses caused by mortality in transport accidents in Ukraine]. *Demografiya ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(30), 61-77 Retrieved from <http://dse.org.ua/archive/30/4.pdf/> [in Ukrainian] doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02> [in Ukrainian].
7. Keretsman A.O. (2016). Obsyag i struktura vtrachenih rokiv potentsiynogo zhittya vid hvorob organiv travlennya v Zakarpatskoyi oblasti [Volume and structure of lost years of potential life from diseases of the digestive system in the Transcarpathian region]. *Ukrayina. Zdorov'ya natsiyi - Ukraine. The health of the nation*, 4/1 (41), 127-133 [in Ukrainian].
8. Rak v Ukraini, 2016-2017. Zakhvoriuvanist, smertnist, pokaznyky diialnosti onkologichnoi sluzhby [Cancer in Ukraine, 2016-2017. Incidence, mortality, activities of oncological service]. (2018). *Biuleten Natsionalnoho kantserreiestru - Bulletin of National Cancer Registry of Ukraine*, 19. Kyiv. Retrieved from: http://www.ncru.inf.ua/publications/BULL_19/index_e.htm [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.06.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.056>

УДК 314.84

JEL CLASSIFICATION: J11

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ПОБУДОВА ТАБЛИЦЬ СМЕРТНОСТІ НА СУБРЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

У зв'язку з розширенням повноважень місцевого самоврядування зростає потреба в адекватній оцінці соціально-економічної ситуації на низовому рівні, в тому числі її демографічної складової. Проблема, з якою стикаються дослідники під час розрахунку показників дожиття для малих популяцій полягає в ненадійності таких оцінок, що впливає зі стохастичної природи демографічних процесів. Тому для обчислення, зокрема, таблиць смертності малолюдних сукупностей, зростає потреба в явному окресленні границь довірчих інтервалів, у яких можуть знаходитися показники дожиття. Існує два підходи до розв'язання цієї проблеми: знаходження стандартної похибки за відповідними формулами та знаходження границь довірчих інтервалів на основі моделювання чисел померлих за методом Монте-Карло. Більш поширеним у практиці статистичних відомств є метод, розроблений Ч.Л. Чангом. Але він не враховує внеску відкритого вікового інтервалу. Ця проблема знайшла свій розв'язок у роботах П. Сілкокса та ін., а також Е. Ло та ін. У цьому дослідженні були використані дані про вікову структуру та природний рух кількох адміністративних районів України за період 2002–2015 рр. З урахуванням розподілу за статтю та типом поселення було досліджено 364 таблиці смертності для сукупностей від 2810 до 46 113 осіб. Стандартна похибка не перевищила 4,5 року для очікуваної тривалості життя при народженні. Мінімальна величина стандартної похибки склала 0,7 року для населення 37–42 тис. осіб. Для населення більше 40 тис. стандартна похибка не перевищила 0,85 року. Для таблиць смертності по відповідних областях стандартна похибка очікуваної тривалості життя при народженні не перевищила 0,36 року для населення близько 200 тис. осіб. Відкритий віковий інтервал дає додатковий внесок у дисперсію очікуваної тривалості життя при народженні 10–20 % є у понад половини досліджених таблиць. Показано, що порівняння величини очікуваної тривалості життя населення районів навіть однієї області не завжди дає певне уявлення, в якому з них смертність насправді нижче. Цей факт треба враховувати у порівняльній оцінці демографічного розвитку територій субрегіонального рівня.

Ключові слова: таблиця смертності, стандартна похибка, довірчий інтервал.

© ШЕВЧУК П.Є., 2018

П.Є. Шевчук

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ПОСТРОЕНИЕ ТАБЛИЦ СМЕРТНОСТИ НА СУБРЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

В связи с расширением полномочий местного самоуправления возрастает потребность в адекватной оценке социально-экономической ситуации на низовом уровне, в том числе ее демографической составляющей. Проблема, с которой сталкиваются исследователи, рассчитывая показатели дожития для малых популяций, состоит в ненадежности таких оценок, что следует из стохастической природы демографических процессов. Поэтому при расчете таблиц смертности для малочисленных совокупностей возрастает потребность в явном очерчивании границ доверительных интервалов, в которых могут находиться показатели дожития. Существует два подхода к решению данной проблемы: нахождения стандартной погрешности по соответствующим формулам и нахождения границ доверительных интервалов на основе моделирования чисел умерших по методу Монте-Карло. Более распространен в практике статистических ведомств метод, разработанный Ч.Л. Чангом. Однако он не учитывает вклада открытого возрастного интервала. Эта проблема нашла свое решение в работах П. Силкокса и др., а также Э. Ло и др. В этом исследовании были использованы данные о возрастной структуре и естественном движении нескольких административных районов Украины за период 2002–2015 гг. С учетом распределения по полу и типу поселения были исследованы 364 таблицы смертности для совокупностей от 2810 до 46113 человек. Стандартная погрешность не превысила 4,5 года для ожидаемой продолжительности жизни при рождении. Минимальная величина стандартной ошибки составила 0,7 года для населения 37–42 тыс. чел. Для населения более 40 тыс. стандартная ошибка не превысила 0,85 года. Открытый возрастной интервал дает дополнительный вклад в дисперсию ожидаемой продолжительности жизни при рождении 10–20 % более, чем в половине исследованных таблиц. Показано, что сравнение величины ожидаемой продолжительности жизни населения районов даже одной области не всегда дает корректное представление, в каком из них смертность на самом деле ниже. Этот факт следует учитывать в сравнительной оценке демографического развития территорий субрегионального уровня.

Ключевые слова: таблица смертности, стандартная ошибка, доверительный интервал.

P.E. Shevchuk

PhD (Economics), Leading scientist
Ptoukha Institute for Demography and Social
Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

THE LIFE TABLES CONSTRUCTION AT SUBREGIONAL LEVEL

In connection with the expansion of powers of local authority, there is a growing need for an adequate assessment of the socio-economic situation at the grassroots level, including its demographic component. The problem faced by researchers in calculating survival rates for small populations is the uncertainty of such estimates, which appears from the stochastic nature of demographic processes. When calculating the life tables for small populations, there is a growing need for a clear outline of the boundaries of confidence intervals in which indicators can exist. There are two approaches to solve this problem: finding the standard error with the corresponding formulas and finding the boundaries of confidence intervals based on the modelling of the death numbers via the Monte Carlo method. More common in the practice of statistical departments is the method developed by Ch.L. Chiang. But he does not take into account the contribution of the open age interval. This problem has found its solution in the works of P.B.S. Silcocks et al. and E. Lo et al. In this study data on the age structure and vital statistics of several administrative districts of Ukraine for the period of 2002–2015 were used. Taking into account the distribution by sex and urban-rural areas, 364 life tables for populations from 2810 to 46113 persons were investigated.

The standard error has not exceeded 4.5 years for the expected life expectancy at birth. The minimum value of the standard error was 0.7 years for the population of 37–42 thousand persons. For the population more than 40 thousand standard error does not exceed 0.85 years. For the life tables in the respective administrative regions (oblasts), the standard error of the expected life expectancy at birth did not exceed 0.36 years for the population of about 200 thousand persons. The open age interval gives an additional contribution to the dispersion of the life expectancy at birth from 10 to 20 % in more than half of the studied tables. It is also shown that the point estimates of the life expectancy by districts of even the same region does not always give a precise idea, in which of them mortality is actually lower because of too wide confidence intervals.

Keywords: life table, standard error, confidence interval.

Постановка й актуальність проблеми. Проблема побудови таблиці смертності для малочисельного населення очевидна будь-кому, обізнаному із законом великих чисел: чим менша чисельність населення, тим менш надійними є його статистичні оцінки, зокрема ті, які містяться у таблиці смертності. Таким чином, таблиця смертності, розрахована для порівняно малочисельного населення, потребує явного окреслення границь довірчих інтервалів. Натомість поточна практика зазвичай оминає етап оцінювання надійності демографічних показників.

Показники таблиці смертності використовують для аналізування демографічної ситуації, вони можуть слугувати індикаторами соціально-економічного становища в регіоні. Демографічні характеристики населення є важливими показниками, на основі яких можуть бути ухвалені управлінські рішення. Тому такий інструмент аналізу як таблиця смертності є необхідним для керівників різного рівня. Збільшення компетенцій на місцевому рівні, згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг» № 888-VIII від 10.12.2015 [1] зумовлює посилення уваги до статистичних даних відповідного територіального рівня. З викладеного очевидно, що наведення границь довірчих інтервалів для основних демографічних показників є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені раніше частини загальної проблеми. Першим струнким методологією оцінки статистичної похибки показників дожиття й очікуваної тривалості життя розробив Ч.Л. Чанг (Ch.L. Chiang), і виклав її у монографії [2]. Цим методом користуються статистичні служби Канади [3] та Великої Британії.

П. Сілкокс та ін. (Silcocks P.B.S. et al.) уперше привернули увагу до проблеми оцінки похибки у відкритому віковому інтервалі, яку Ч.Л. Чанг вважав нульовою, і запропонували власну формулу [4, с. 43].

Основними цілями Б. Тосон (B. Toson) і А. Бейкера (A. Baker) були порівняння методології обчислення таблиць смертності та знайдення придатної для використання у випадку малочисельного населення; визначення мінімальної чисельності, нижче якої очікувану тривалість життя розраховувати не доцільно, та розгляд впливу вікових груп із відсутністю смертних випадків. З приводу вибору методу обчислення таблиць вони знайшли, що відмінності на результатах майже не позначаються. Для встановлення мінімальної чисельності населення, для якої є сенс розраховувати таблицю смертності, вони виконали серію тестів із різною чисельністю населення — від 1 тис. до 80 тис. осіб. Тести являли собою симуляції за методом Монте-Карло для генерування значень тривалості життя з населенням, статеві-вікова структура якого була зафіксована відповідно до населення Англії та Уельсу у середині 1991 р. Покладені в основу коефіцієнти смертності базувалися на Англійських таблицях смертності, які є трирічними таблицями смертності для Англії та Уельсу за роки, суміжні з роком

перепису. На основі моделювання визначено, що п'ять тисяч осіб є мінімальною величиною [5, с. 21], для якої доцільно обчислювати тривалість життя. За меншої чисельності стандартна похибка швидко зростає, а ширина довірчих інтервалів сягає понад 15 років для населення в 1 тис. осіб [5, с. 14]. Зазначено також, що навіть якщо публікація довірчих інтервалів для тривалості життя за виборчими округами виявиться нездійсненною, ідея надання мірила варіації до цих показників матиме користь для інших регіональних результатів [5, с. 6], що є слушним і для України.

Д. Айрес (D. Eayres) та І. Вільямс (E. Williams) підтвердили мінімальний розмір населення у п'ять тисяч, для якого можна розрахувати таблицю смертності з прийнятною довірчою ймовірністю [6, с. 245] та відмітили, що зі зниженням розміру популяції таблиці смертності мають тенденцію до завищення очікуваної тривалості життя. Окремо увагу вони приділили проблемі вікових груп із відсутністю смертних випадків і дійшли висновку, що методи підстановки теоретичних величин не покращують оцінку.

С. Щербов (S. Scherbov) і Д. Едієв (D. Ediev) виконали моделювання, основане на використанні доступних таблиць смертності чоловіків і жінок деяких країн Європи та Японії [7]. Для кожної таблиці смертності вони знайшли вікові структури стабільного населення, які відповідають річним темпам росту населення, %: -2, -1, 0, 1 та 2. Чисельність цих населень була масштабована до восьми рівнів: 1, 5, 10, 25, 50, 100, 250 тис. і 1 млн осіб. Також дослідники порівнювали показники повних і скорочених таблиць смертності та показали, що використання скороченої таблиці порівняно з повною суттєво менше впливає на точність оцінки [7, с. 529], ніж вибір відкритого інтервалу.

Е. Ло та ін. (Lo E. et al.) розвинули попередні дослідження та зосередили увагу саме на проблемі врахування відкритого вікового інтервалу таблиці смертності. Вони показали, що смертність у цьому інтервалі може істотно впливати [8, с. 411–414] на дисперсію тривалості життя, особливо зі зменшенням кількості людино-років під ризиком смерті. Також вони навели у вказаній праці виправлену формулу для оцінки дисперсії [8, с. 404].

Таким чином, у названих роботах проблема побудови таблиць смертності для малочисельних регіонів розв'язувалася в цілому, для будь-яких випадків, за винятком [8], у якій обчислення здійснено на реальних даних регіонів Канади. В Україні населення за віковими групами в малих регіонах розподілено вкрай нерівномірно. Тому доцільно розрахувати таблиці смертності з довірчими інтервалами для фактичних даних населення малих регіонів та порівняти з їхніми стаціонарними аналогами.

Мета статті: дослідити можливості побудови таблиць смертності для населення окремих адміністративних районів і міст України залежно від їх людності; вивчити залежність ширини довірчих інтервалів для показників очікуваної тривалості життя населення від чисельності населення під ризиком смерті; з'ясувати, наскільки виправданим є використання вікової структури теоретичного (стаціонарного) населення як замінника реального повікового спектру населення.

Новизною статті є порівняльний аналіз стандартного відхилення очікуваної тривалості життя при народженні для реальних популяцій субрегіонального рівня та їх теоретичних еквівалентів, а також практичні рекомендації щодо побудови таблиць смертності для субрегіонального рівня з обчисленням довірчих інтервалів.

Виклад основного матеріалу. На відміну від теоретичних популяцій або населення Англії та Уельсу в цілому, використаних у цитованих вище роботах [4–7], віковий спектр населення України та її регіонів є доволі строкатим, що зумовлено історичними особливостями демографічного розвитку. Зокрема, значні відмінності від

загальноукраїнської статеві-вікової структури можна знайти в малолюдних адміністративних районах із переважно сільським населенням. Більше того, навіть реальна вікова структура населення всієї України на межі тисячоліть сильно відрізнялася від свого стабільного еквівалента. Хоча С. Щербов і Д. Едієв погоджуються, що вікова структура може значно впливати на встановлення довірчих інтервалів і значимість варіації, для розрахунків вони обирають вікові структури стабільного населення просто масштабуючи його до різної чисельності. Населення всієї Англії теж більш рівномірно розподілене за віком, ніж в окремих її графствах.

Статистичні дані. Обчислення здійснено на основі даних поточної (післяпереписної) оцінки чисельності населення за статтю та віком за період 2002–2015 рр. для Горохівського (Волинської), Миронівського (Київської), Біляївського, Захарівського (Одеської), Дергачівського (Харківської області) районів, м. Новоград-Волинський (Житомирської) та Новокаховської міськради (Херсонської області). Вибір саме цих адміністративних одиниць ґрунтується на досвіді попередніх розрахунків, які показали, що смертність у деяких із цих районів напрочуд точно відповідає обласному рівню (з урахуванням особливостей статеві-вікової структури), а інших навпаки – сильно відрізняється. Тому вирішено детальніше їх дослідити. Чисельність населення обраних адміністративних одиниць варіює від 2810 до 46113 осіб. Оскільки розглянутий період охоплює 14 календарних років, то чисельність досліджуваних популяцій становить 364 одиниці.

Деталізація статево-вікової структури: за однорічними віковими групами до 69 років і укрупнена вікова група 70 років і старше, за винятком даних перепису 2001 р. Також були доступні числа померлих за статтю, віком (за однорічними віковими групами) і роком народження (за однорічними когортами). Оцінка чисельності населення за віковими групами в межах групи 70 і старше була здійснена за когортами від даних останнього перепису. Якщо виявлялось, що когорта вимирає повністю, і значення ставало від’ємним, вживали гіпотезу, що померли ті, хто прибув у цьому ж календарному році. Звісно, вони могли прибути й у попередні роки та не зареєструватися: гіпотеза є складнішою але не більш правомірною.

Метод. Скорочені таблиці смертності для вказаних вище адміністративних одиниць обчислено демографічним методом (на основі вікових коефіцієнтів смертності). Якщо в певному інтервалі (навіть п’ятирічному) не трапилося смертей, то для нього знаходили гіпотетичне число смертей, виходячи з коефіцієнта смертності в цьому віці для всього регіону. Такий підхід використовує статистична служба Канади [3, с. 5], а також Е. Ло та ін. [8, с. 450]. Звісно, це штучно завищує смертність. Проте нульовий коефіцієнт смертності визначає нульову ймовірність померти, хоча очевидно, що ймовірність смерті існує в будь-якому віці. Тобто, відсутність смертей у деяких вікових інтервалах зумовлює певне завищення очікуваної тривалості життя й, відповідно переоцінку «успіхів» [9, с. 51], досягнутих малими популяціями. Корекція саме числа померлих (а не ймовірності смерті, що було б логічно) в контексті даного дослідження зумовлена потребою в додатному числі смертей, оскільки їх відсутність, згідно з формулою (1) [2, с. 79], призводить до ділення на нуль:

$$S_{q_x}^2 = \frac{1}{D} q_x^2 (1 - q_x), \quad (1)$$

де $S_{q_x}^2$ – вибіркова дисперсія ймовірності смерті, D – кількість померлих, q – ймовірність смерті, x – вік.

Тому, якщо у даних про кількість смертей у віковому інтервалі трапляється нуль, то відповідну чисельність населення слід помножити на коефіцієнт смертності у цьому ж віці в регіоні, частиною якого є досліджуване населення. Якщо в досліджуваному регіоні відсутнє населення у певному віці (навіть у п'ятирічному віковому інтервалі), що трапляється в найстарших вікових групах, то відкритий віковий інтервал слід знижувати до того віку, в якому коефіцієнт смертності буде вищий за попередній (молодший) віковий інтервал. Серед досліджуваного набору популяцій для 42 відкритий інтервал становить 100 років і старше, для 95 – відкритий інтервал 95 років і старше, для 125 – 90 років і старше, для 77 – 85 років і старше, для 25 виявилось необхідним знизити початок відкритого інтервалу до 80 років. Для зручності подальшого аналізу всі таблиці були приведені до відкритого інтервалу 85 років і старше.

Через громіздкість розрахунків і відповідних вихідних таблиць для наочного прикладу було обрано лише міських жінок Біляївського району Одеської області в 2003 р. Причинами цього були їхня досить мала чисельність (8428,5 осіб на середину 2003 р.) для генерування досить широкого довірчого інтервалу, але не надто мала, щоби демонструвати приклад, не рекомендований для розрахунків. Рік для прикладу було обрано 2003, оскільки він досить близький до даних перепису населення, але довірчий інтервал трохи ширший, ніж трапився у 2002 р.

Так, у наведеному прикладі для знаходження ненульових значень померлих у вікових групах 0, 1–4, 10–14, 15–19 та 20–24 роки чисельність міських жінок Біляївського району була помножена на коефіцієнти смертності міських жінок Одеської області в 2003 р. у відповідному віці. Результат наведено у ст. 4 (таблиця). Таким чином, із 364 досліджуваних популяцій до 14 не було додано померлих, до 200 додано менше 1 % померлих, до 128 – від 1 до 5 % і до 22 одиниць було додано більше 5 % додаткових померлих.

Слід зазначити, що існують й інші підходи до розв'язання проблеми відсутності смертей в інтервалі. Так, П. Сілкок із співавторами в таких випадках пропонують вводити додатне мале число 0,693 або 3 [4, с. 40]. В. Тосон і А. Бейкер [5, с. 11] і Є. Андреев (E. Andreev) та В. Школьников (V. Shkolnikov) [10, с. 2] використали метод Монте-Карло для симуляції випадкових величин чисел померлих.

Частку вікового інтервалу, яку прожили ті, хто в ньому помер (ст. 5 у таблиці 1) розраховано на основі повних таблиць смертності відповідного регіону:

$${}_n a_x = \frac{{}_n L_x - l_{x+n}}{l_x - l_{x+n}}, \quad (2)$$

де ${}_n L_x$ – стаціонарне населення у віці від x до $x+n$; n – ширина вікового інтервалу, l_x – кількість тих, хто доживає до початку вікового інтервалу x ; l_{x+n} – кількість тих, хто доживає до початку вікового інтервалу $x+n$.

Величину ${}_1 a_0$ отримуємо прямо із повної таблиці за алгоритмом, описаним у Ч.Л. Чанга [2, с. 143]. Значення відкритого вікового інтервалу приймаємо тотожним очікуваній тривалості життя при його досягненні, поділеному на його ширину.

Вікові коефіцієнти смертності (ст. 6) обчислюються за звичайною формулою співвідношення числа померлих (ст. 4) до середньорічної чисельності населення в тому ж віці (ст. 2).

Таблиця. Розрахунок дисперсії очікуваної тривалості життя на прикладі міських жінок Більявського р-ну Одеської обл. в 2003 р.

Вік x	Дані				Таблиця смертності					Дисперсія очікуваної тривалості життя, за Ч.Л. Чаном				Поправка з урахуванням від- критого інтервалу		
	n	P	D	D (corr)	a	m	q	I	e	Вибірко- ва дис- персія qx (форму- ла 1)	(формула 3)	Кумулята ст. 11 знизу	Дис- персія очікува- ної три- валості життя ст. 12 : (ст. 8) ²	p _{ov}	Попра- вочний член (форму- ла 6)	Дис- персія очікува- ної три- валості життя ст. 13 + ст. 15
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
0	1	67	0	0,54990	0,10	0,00827	0,00821	100000	70,55	0,00012	6131674935	34823930986	3,4824	0,0641	0,0072	3,4896
1	4	297	0	0,19801	0,35	0,00067	0,00266	99179	70,14	0,00004	1667390411	28692256051	2,9169	0,0646	0,0073	2,9242
5	5	461	1	1	0,50	0,00217	0,01080	98915	66,32	0,00012	4695086289	27024865641	2,7621	0,0648	0,0073	2,7694
10	5	589	0	0,16427	0,54	0,00028	0,00139	97847	62,01	0,00001	399354659	22329779351	2,3323	0,0655	0,0075	2,3398
15	5	527	0	0,22934	0,50	0,00044	0,00217	97710	57,10	0,00002	587818661	21930424693	2,2970	0,0656	0,0075	2,3045
20	5	568	0	0,51236	0,57	0,00090	0,00450	97498	52,22	0,00004	921023949	21342606032	2,2452	0,0658	0,0076	2,2528
25	5	619	2	2	0,55	0,00323	0,01605	97059	47,44	0,00013	2461729945	20421582083	2,1678	0,0661	0,0076	2,1754
30	5	602	3	3	0,53	0,00499	0,02465	95501	43,17	0,00020	3108631354	17959852138	1,9692	0,0671	0,0079	1,9771
35	5	567	2	2	0,50	0,00353	0,01748	93147	39,19	0,00015	1817721971	14851220785	1,7117	0,0688	0,0083	1,7200
40	5	609	6	6	0,53	0,00985	0,04815	91519	34,85	0,00037	3523666420	13033498813	1,5561	0,0701	0,0086	1,5647
45	5	649	4	4	0,53	0,00617	0,03040	87112	31,47	0,00022	1503972763	9509832394	1,2532	0,0736	0,0095	1,2626
50	5	670	6	6	0,54	0,00896	0,04388	84465	27,38	0,00031	1456949694	8005859631	1,1222	0,0759	0,0101	1,1322
55	5	385	4	4	0,55	0,01039	0,05076	80759	23,51	0,00061	1909265608	6548909937	1,0041	0,0794	0,0110	1,0151
60	5	576	8	8	0,51	0,01390	0,06723	76660	19,62	0,00053	1035806461	4639644329	0,7895	0,0836	0,0122	0,8017
65	5	448	9	9	0,53	0,02011	0,09600	71506	15,85	0,00093	1011229087	3603837868	0,7048	0,0897	0,0140	0,7189
70	5	334	12	12	0,55	0,03597	0,16626	64642	12,25	0,00192	1047940414	2592608781	0,6205	0,0992	0,0172	0,6376
75	5	272	18	18	0,51	0,06624	0,28522	53894	9,15	0,00323	797130135	1544668366	0,5318	0,1190	0,0247	0,5565
80	5	118	9	9	0,49	0,07647	0,32011	38522	6,78	0,00774	464846213	747538232	0,5037	0,1664	0,0484	0,5521
85	5	51	13	13	0,46	0,25489	0,75522	26191	3,82	0,01074	282692019	282692019	0,4121	0,2448	0,1047	0,5168
90	15	24	7	7	0,23	0,28593	1,00000	6411	3,50	0	0	0	0	1	1,7474	1,7474

Закінчення таблиці

Вік	3 дисперсії чисельності населення		Дисперсія з негативною біноміальною наддисперсією						Дисперсія з негативною біноміальною наддисперсією та врахуванням відкритого вікового інтервалу			
	Другий доданок (добуток квадратів) формули 7	Дисперсія оцікваної тривалості життя з поправкою на похибку чисельності населення (ст. 16 + ст. 17)	Формула (9) Р	Р ² ст. 19 – ст. 2	ст. 2 : (ст. 19 × ст. 20)	(ст. 8) ² × [(1 – ст. 5) × ст. 1 + наступний рядок ст. 9] 2 × ст. 21	Кумулята ст. 22 знизу	Негативна біноміальна наддисперсія, (ст. 8) :	ст. 142 : (ост. рядок ст. 6 ³ × ост. рядок ст. 2) × (ост. рядок ст. 19 / ост. рядок ст. 20)	Дисперсія оцікваної тривалості життя з наддисперсією та врахуванням відкритого вікового інтервалу, ст. 24 + ст. 25	Стандартне відхилення, ст. 26	Внесок останнього вікового інтервалу з наддисперсією, (ст. 26 : 13 – 1) %
A	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
0	0,00003	3,48961	67	66	0,00012	6233583993	42742723287	4,27427	0,02258	4,29686	2,07289	23,4%
1	0,00003	2,92425	74	74	0,00004	1676303795	36509139294	3,71159	0,02296	3,73455	1,93250	28,0%
5	0,00003	2,76946	93	92	0,00012	4798163846	34832835499	3,56011	0,02308	3,58319	1,89293	29,7%
10	0,00003	2,33986	118	118	0,00001	400471006	30034671652	3,13710	0,02359	3,16069	1,77783	35,5%
15	0,00003	2,30458	106	105	0,00002	590382257	29634200646	3,10392	0,02365	3,12758	1,76850	36,2%
20	0,00003	2,25279	114	113	0,00004	929372003	29043818389	3,05535	0,02376	3,07911	1,75474	37,1%
25	0,00003	2,17544	125	123	0,00013	2542706950	28114446386	2,98439	0,02397	3,00837	1,73446	38,8%
30	0,00003	1,97709	122	119	0,00021	3267740703	25571739435	2,80377	0,02476	2,82853	1,68182	43,6%
35	0,00004	1,72000	114	112	0,00016	1882982947	22303998732	2,57065	0,02603	2,59668	1,61142	51,7%
40	0,00004	1,56472	125	119	0,00041	3889153958	20421015785	2,43813	0,02696	2,46509	1,57006	58,4%
45	0,00004	1,26268	132	128	0,00024	1599747209	16531861827	2,17852	0,02976	2,20828	1,48603	76,2%
50	0,00004	1,13228	137	131	0,00034	1593735408	14932114618	2,09302	0,03165	2,12467	1,45763	89,3%
55	0,00005	1,01519	79	75	0,00068	2118898396	13338379210	2,04515	0,03463	2,07978	1,44214	107,1%
60	0,00005	0,80177	119	111	0,00061	1190490363	11219480814	1,90915	0,03843	1,94758	1,39556	146,7%
65	0,00006	0,71893	94	85	0,00113	1237396316	10028990451	1,96142	0,04417	2,00559	1,41619	184,6%
70	0,00008	0,63772	72	60	0,00276	1507578589	8791594135	2,10398	0,05404	2,15802	1,46902	247,8%
75	0,00011	0,55664	63	45	0,00632	1560230219	7284015546	2,50777	0,07775	2,58552	1,60795	386,2%
80	0,00021	0,55235	28	19	0,01675	1005608011	5723785327	3,85709	0,15218	4,00927	2,00232	695,9%
85	0,00046	0,51726	17	4	0,17924	4718177316	4718177316	6,87812	0,32921	7,20733	2,68465	1648,9%
90	0,00764	1,75502	10	3	0	0	0	0	5,49457	5,49457	2,34405	X

* Джерело: обчислено автором за методологією Е. Ло та ін. [8].

Таблиця смертності (ст. 7–9 у таблиці) розрахована за традиційними формулами [2, с. 140–142]. Деякі показники таблиці смертності тут не наведено через її громіздкість. Вибіркова дисперсія ймовірності померти (ст. 10) визначена за наведеною вище формулою Ч.Л. Чанга (1). Величини у ст. 11 обчислюються за формулою [2, с. 163]:

$$l_x^2 ((1 - a_x) n_x + e_{x+n})^2 S_{q_x}^2, \quad (3)$$

де e_{x+n} – очікувана тривалість життя при досягненні наступного вікового інтервалу.

Величини у ст. 12 є накопиченими сумами ст. 11 знизу догори (таблиця). Дисперсія очікуваної тривалості життя (ст. 13) розраховується за формулою [2, с. 163]:

$$S_{e_x}^2 = \sum_x^{\omega-1} p_x^2 ((1 - a_x) n_x + e_{x+n})^2 S_{p_x}^2, \quad (4)$$

де p_x – ймовірність дожити від початку до кінця вікового інтервалу x .

Оскільки ймовірність померти та ймовірність дожити доповнюють одна одну до одиниці, то їхні вибіркові дисперсії тотожні [2, с. 153]:

$$S_{q_x}^2 = S_{p_x}^2. \quad (5)$$

Ч.Л. Чанг постулює: оскільки ймовірність смерті у відкритому віковому інтервалі дорівнює одиниці, а ймовірність дожиття відповідно дорівнює нулю, то дисперсія цієї величини теж дорівнює нулю [2, с. 106]. Проте стохастична варіативність показників таблиці смертності впливає не з ймовірності дожиття як такого, а з малих чисел померлих [8, с. 406]. Тому Е. Ло та ін., з огляду на непевність показників смертності відкритого вікового інтервалу, запропонували додавати поправочний член [8, с. 404]:

$$\sigma_{adj}^2 = S_{e_x}^2 + \frac{P_{0\omega}^2}{M_{\omega}^3 P_{\omega}}, \quad (6)$$

де $S_{e_x}^2$ – вибіркова дисперсія очікуваної тривалості життя за методом Ч.Л. Чанга; $P_{0\omega}$ – ймовірність дожити від народження до початку відкритого вікового інтервалу; P_{ω} – чисельність населення у відкритому віковому інтервалі; M_{ω} – коефіцієнт смертності у відкритому віковому інтервалі.

Таким чином, у ст. 14 (таблиця) записано ймовірність дожити від початку поточного до початку відкритого вікового інтервалу. У ст. 15 – її квадрат, поділений на добуток чисельності населення та кубу коефіцієнту смертності відкритого вікового інтервалу (6). Сума ст. 13 і 15 по рядках дає вибіркову дисперсію очікуваної тривалості життя з урахуванням внеску відкритого вікового інтервалу (ст. 16 у табл.).

Хоча чисельність населення має незначний вплив [8, с. 405], її внесок у дисперсію показників дожиття теж можна знайти [8, с. 405]:

$$\sigma_{adj+PE}^2 = \sigma_{adj}^2 + \left(\frac{P_{0\omega}}{M_{\omega}} \right)^2 \cdot \left(\frac{0,05}{2} \right)^2, \quad (7)$$

де 0,05 та 2 відповідають 95 % довірчому інтервалу оцінки чисельності населення [8, с. 434]. Приклад розрахунку наведено у ст. 17 і 18 таблиці.

Дисперсія очікуваної тривалості життя з наддисперсією й урахуванням внеску відкритого вікового інтервалу впливає з формули (4) [8, с. 406]:

$$\sigma_{adjNB}^2 = \sum_x^{\omega-1} (p_{0x})^2 ((1-a_x)n_x + e_{x+n})^2 S_{p_x}^2 \left(\frac{P_x^-}{P_x^+} \right)^2 + \frac{p_{0\omega}}{M_{\omega}^3 P_{\omega}} \left(\frac{P_{\omega}^-}{P_{\omega}^+} \right), \quad (8)$$

де $P^+ = P^- - D_x$, а

$$P^- = \frac{P_x}{n} + (1-a_x)D_x \quad (9)$$

Іншими словами, перший доданок формули (8) тотожний формулі дисперсії Ч.Л. Чанга (4), але зі своєю дисперсією ймовірності дожиття. Відповідно й обчислюється аналогічно, що показано в ст. 19–24.

Приклад розрахунку другого доданку формули (8) наведено в ст. 25, а саме: квадрат кожного рядка ст. 14 треба розділити на добуток кубу коефіцієнту смертності відкритого вікового інтервалу та чисельності населення в тому ж інтервалі та помножити на співвідношення останніх рядків ст. 19 та 20 (таблиця). Таким чином, дисперсія очікуваної тривалості життя з наддисперсією та врахуванням відкритого вікового інтервалу (ст. 26) буде сумою ст. 24 і 25 по рядках. Щоб отримати стандартне відхилення очікуваної тривалості життя (ст. 27) слід знайти квадратний корінь зі значень у ст. 26 (таблиця). У ст. 28 наведена відносна похибка (співвідношення дисперсій) з урахуванням відкритого вікового (ст. 27) інтервалу та без нього.

Результати. Як впливає з таблиці, смертність у відкритому віковому інтервалі справді може давати помітний внесок у дисперсію очікуваної тривалості життя. З формул (6) і (8), запропонованих Е. Ло та ін. [8], видно, що для цього повинна скластися ситуація з порівняно малим коефіцієнтом смертності у відкритому віковому інтервалі та порівняно малою чисельністю населення в ньому ж. Так, у 202 із 364 побудованих таблиць смертності відкритий інтервал 85 років і старше додатково вніс у дисперсію очікуваної тривалості життя при народженні від 10 до 20 % (рис. 1).

Обчислення показали, що ширина довірчих інтервалів, у яких лежить очікувана тривалість життя при народженні з 95 % ймовірністю, швидко спадає зі збільшенням чисельності населення під ризиком смерті (рис. 2). Для населення менше п'яти тисяч стандартна похибка становить від 2,12 до 4,48 року, для населення від п'яти до 10 тисяч – від 1,56 до 2,71 року, від 40 до 47 тисяч не перевищує 0,85 року. Найбільша стандартна похибка очікуваної тривалості життя при народженні виявилася в сільських чоловіків міськради Нової Каховки – від 3,05 до 4,48 року. Звісно, це найменша сукупність із досліджених – менше трьох тисяч осіб.

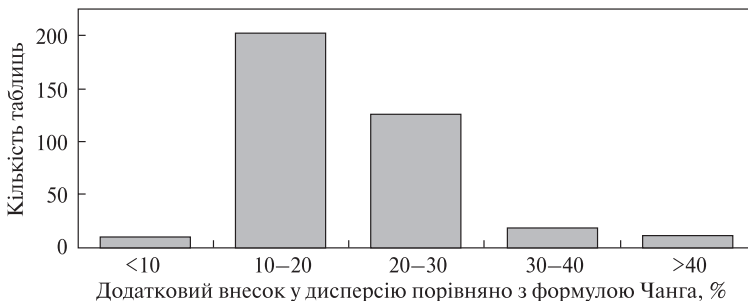

Рис. 1. Додатковий внесок відкритого інтервалу з дисперсією чисельності населення та негативною біноміальною наддисперсією у дисперсію очікуваної тривалості життя при народженні

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

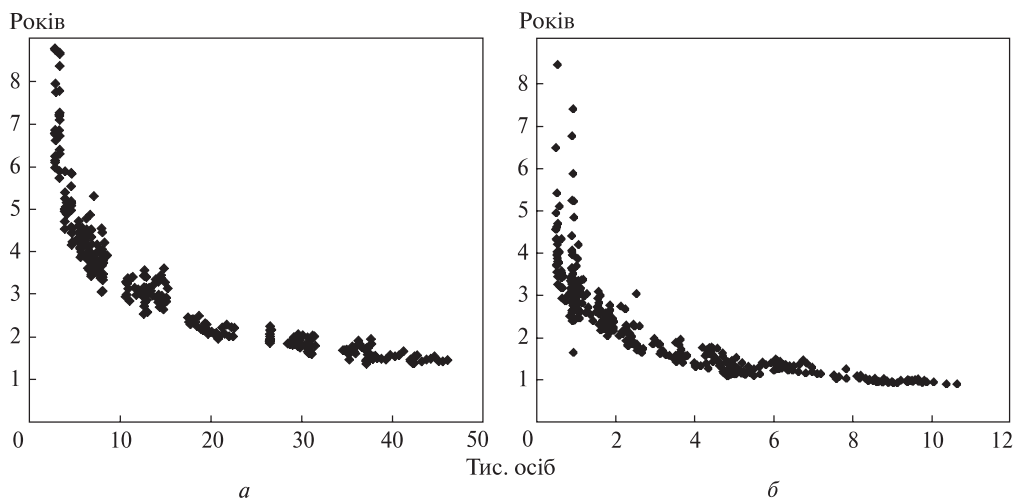

Рис. 2. Залежність 1,96 стандартного відхилення очікуваної тривалості життя при народженні від усієї чисельності населення (а) та при досягненні 60 років від чисельності населення у віці 60 років і старше (б)

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

Цікаво, що за абсолютною величиною стандартна похибка очікуваної тривалості життя при досягненні 60 років близька до відповідної при народженні. Так, графік 1,96 стандартного відхилення виглядає дуже подібно (рис. 2), хоча, звісно, відносна похибка є значно більшою для віку 60 років: для очікуваної тривалості життя при народженні стандартна похибка не перевищує 7 %, а при досягненні 60 років може становити 31 %.

Цікавою проблемою є правомірність використання теоретичного населення, еквівалентного реальному. Розрахунки показують, що стандартна похибка очікуваної тривалості життя при народженні у теоретичного населення, за загальною чисельністю тотожного реальному, зазвичай нижча. Із 364 аналізованих випадків така ситуація є у 267 (рис. 3). Причому суттєва відмінність може трапитися навіть для населення понад 35 тисяч, як це сталося у сукупності жінок Нової Каховки — відмінність склала понад 10 % (рис. 3). На загал, особливої залежності від людності не спостерігається, і навіть за чисельності населення близько п'яти тисяч осіб стандартна похибка очікуваної тривалості життя для реального населення може бути близькою до його стаціонарного еквіваленту (рис. 3). Звісно, тут дається взнаки, з одного боку, ступінь близькості вікового розподілу реального і стаціонарного населення, а з другого — величина похибки, значення якої є більшим у меншій популяції.

Так, у згаданому випадку вікова структура жінок Нової Каховки (37 тис. осіб) помітно відрізняється від свого стаціонарного еквіваленту (рис. 4). Стандартна похибка склала 0,87 року проти 0,79 року (різниця у 10,2 %) в стаціонарному населенні. Якщо взяти до порівняння населення майже удесятеро менше — міських чоловіків Захарівського району (4 тис. осіб), то стандартна похибка в реальному і стаціонарному населенні виявилася тотожною до другого знаку після коми (2,58 року), а відносна різниця склала лише двадцяті частину відсотка. На рис. 4 видно, що вікова структура міських чоловіків Захарівського району є помітно ближчою до свого стаціонарного еквіваленту, ніж структура жінок Нової Каховки. Таким чином, використання теоретичної вікової структури є виправданим, якщо досліджено її подібність до реальної.

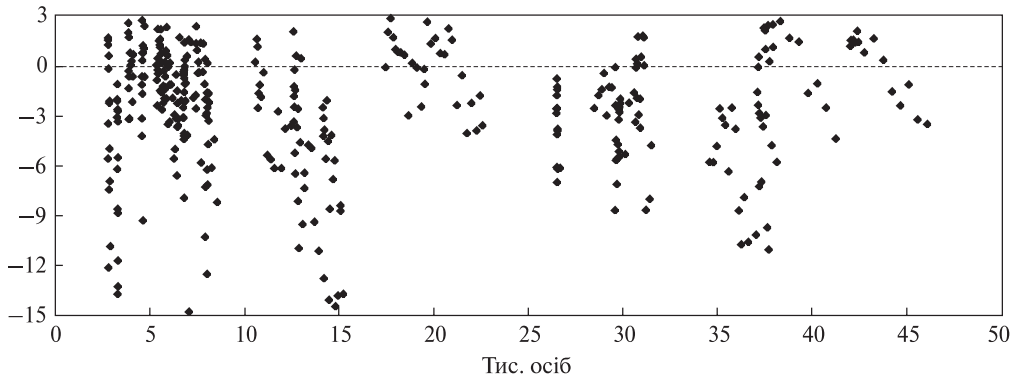

Рис. 3. Різниця стандартного відхилення очікуваної тривалості життя при народженні в стаціонарному та реальному населенні залежно від чисельності населення

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

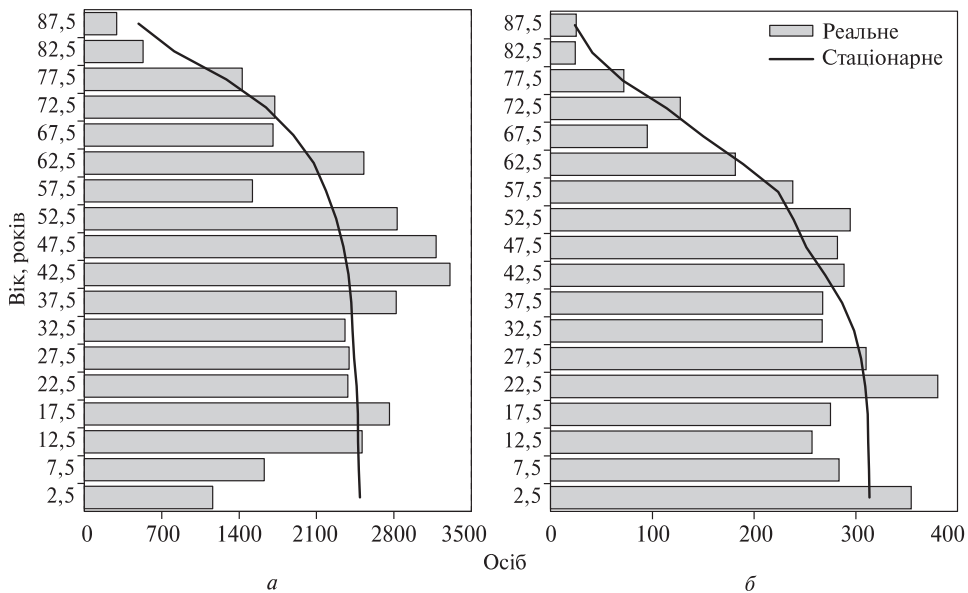

Рис. 4. Вікові діаграми реального та стаціонарного населення жінок Нової Каховки в 2002 р. (а) та міських чоловіків Захарівського району (б) в 2011 р.

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

Ч.Л. Чанг розглядає число померлих як біноміальну випадкову змінну від чисельності населення [2, с. 79]. Звідси випливають можливості моделювання чисел померлих за методом Монте-Карло (генерування випадкових чисел), що було здійснено в роботах [7] та [10]. Порівняння методу, запропонованого Е. Ло та ін. з алгоритмом Є. Андрєєва та В. Школьнікова дає подібні результати. Наприклад, довірчі інтервали очікуваної тривалості життя при народженні для міських жінок Біляївського району досить близькі (рис. 5). Метод Е. Ло та ін. завжди має ширші границі довірчого інтервалу внаслідок урахування додаткових факторів невизначеності (про що йшлося вище), які не враховував Ч.Л. Чанг.

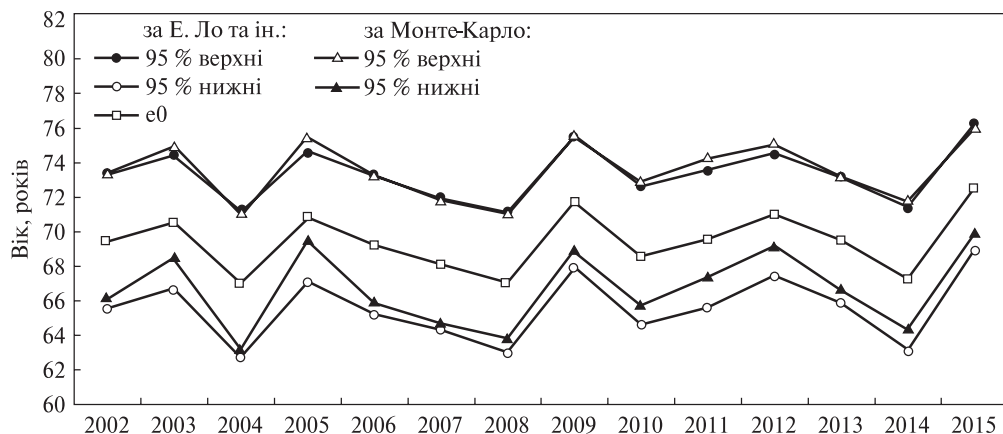

Рис. 5. Точкова оцінка очікуваної тривалості життя при народженні (e_0) та границі довірчих інтервалів із 95 % імовірності за різними методами (міські жінки, Біляївський район)

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

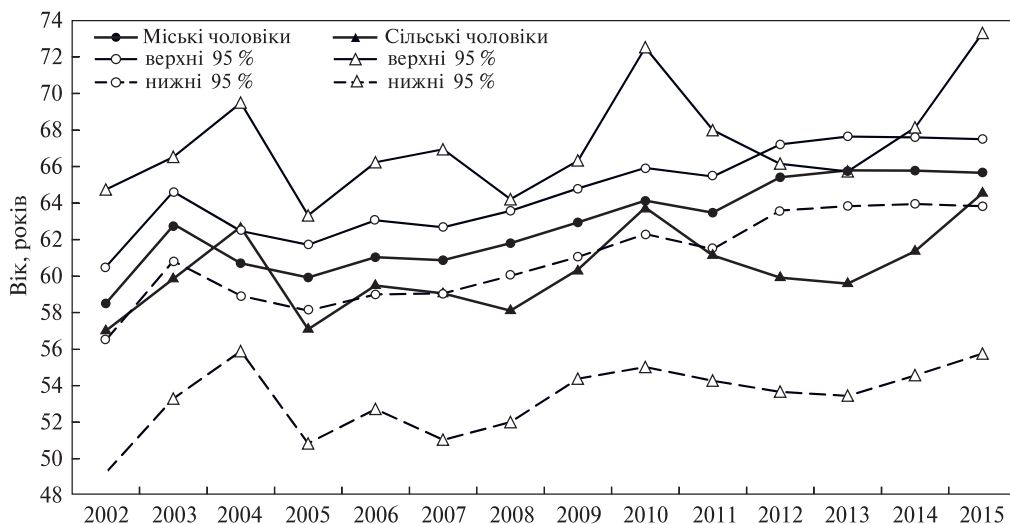

Рис. 6. Очікувана тривалість життя при народженні чоловіків міськради Нової Каховки за типом поселення з 95 % довірчим інтервалом

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

Наприклад, зрозуміло, що тривалість життя міських і сільських чоловіків однієї міськради (Нової Каховки) навряд чи може сильно відрізнятися. Розрахунок відповідних таблиць смертності показує, що сільські чоловіки живуть у середньому помітно менше, за винятком 2004 та 2010 рр. (рис. 6).

Проте, враховуючи невизначеність, зумовлену малою людністю сільських чоловіків міськради та, відповідно, малим числом померлих, можна бачити, що ширина довірчих інтервалів очікуваної тривалості життя при народженні міських чоловіків майже повністю перекривається довірчим інтервалом сільських чоловіків.

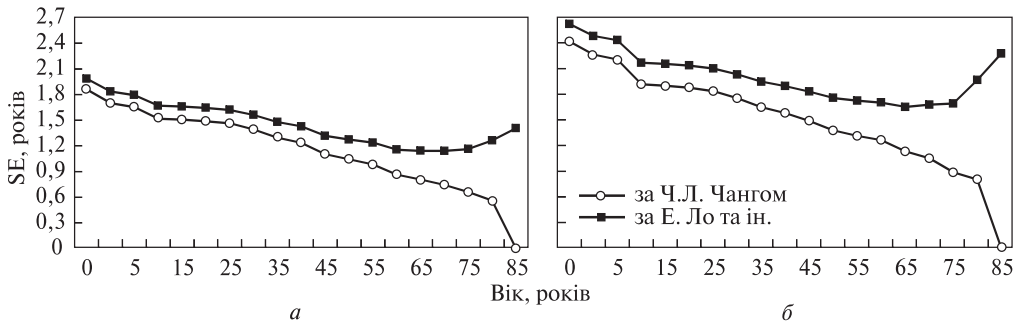

Рис. 7. Стандартна похибка очікуваної тривалості життя за віком для міських жінок Біляївського (а) та Захарівського районів (б) у 2003 р. за різними методами

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

За методом Л.М. Чанга, стандартна похибка очікуваної тривалості життя з віком знижується. За методом, запропонованим Е. Ло та ін., – спершу знижується, потім у старших вікових групах зростає (рис. 7). Це зумовлено переважно врахуванням внеску відкритого вікового інтервалу.

Висновки. Методи, використані в цьому дослідженні, дають змогу обчислити стандартні похибки та довірчі інтервали для очікуваної тривалості життя при досягненні точного віку. Розрахунок таблиць смертності для регіонального (та субрегіонального) рівня із відповідною додатковою інформацією про довірчі інтервали, в яких знаходяться окремі показники, сприятиме глибшому розумінню динаміки процесів смертності, що, у свою чергу, уможливить коректніше порівняння показників регіонів із різною чисельністю та статеві-віковою структурою населення та ухвалення більш виважених управлінських рішень. Відповідно, розв'язується проблема, для якої чисельності населення доцільно робити подібні обчислення, оскільки користувач отримує конкретне значення ширини довірчого інтервалу, отже, може вирішити, чи задовольняє така точність його потреби.

У подальших дослідженнях доцільно у явному вигляді враховувати стохастичність демографічних процесів, зокрема у процесі складання демографічних прогнозів, що має особливе значення для малолюдних регіонів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг: Закон України від 10.12.2015 № 888-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 3. – ст. 30.
2. Chiang C.L. Life Table and Its Applications. – Malabar, Florida: Robert E. Krieger Publishing Company, 1984. – 316 p.
3. Martel L., Provost M., Lebel A., Coulombe S., Sherk A. Methods for Constructing Life Tables for Canada, Provinces and Territories. – Statistics Canada, 2017. – 15 p.
4. Silcocks P.B.S., Jenner D.A., Reza R. Life expectancy as a summary of mortality in a population: statistical considerations and suitability for use by health authorities // Journal of Epidemiology & Community Health. – 2001. – 55. – P. 38–43. – doi:10.1136/jech.55.1.38
5. Toson B., Baker A., Office for National Statistics. Life expectancy at birth: Methodological options for small populations // National Statistics Methodological Series. – 2003. – № 33. – P. 1–27.
6. Eayres D., Williams E.S. Evaluation of methodologies for small area life expectancy estimation // Journal of Epidemiology & Community Health. – 2004. – 58. – P. 243–249. – doi:10.1136/jech.2003.009654

7. Scherbov S., Ediev D. Significance of life table estimates for small populations: Simulation-based study of standard errors // *Demographic Research*. — 2011. — 24. — P. 527–550. — doi: 10.4054/DemRes.2011.24.22
8. Lo E., Vatnik D., Benedetti A., Bourbeau R. Variance models of the last age interval and their impact on life expectancy at subnational scales // *Demographic Research*. — 2016. — 35, Art. 15. — P. 399–454. — doi:10.4054/DemRes.2016.35.15
9. Андреев Е., Жданов Д., Ясильонис Д. Доверительное оценивание демографических коэффициентов на примере коэффициентов смертности // *Демографическое обозрение*. — 2015. 1, № 1. — С. 24–55.
10. Andreev E., Shkolnikov V. Spreadsheet for calculation of the confidence limits for any life table or healthy-life table quantity // MPIDR technical report 2010-005. — 2010. — 4 p.

REFERENCES

1. Zakon Ukrayiny vid 10.12.2015 № 888-VIII «Pro vnesennyya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo rozshyrennya povnovazhen' orhaniv mistsevoho samovvryaduvannya ta optymizatsiyi nadannyya administratyvnykh posluh» [Law of Ukraine of 10.12.2015 № 888-VIII «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Extending Authorities of Local Self-Government Bodies and Optimizing the Provision of Administrative Services»]. (2016). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady - Bulletin of the Verkhovna Rada*, 3, 30 [in Ukrainian].
2. Chiang, C.L. (1984). *Life Table and Its Applications*. Malabar, Florida: Robert E. Krieger Publishing Company.
3. Martel, L., Provost, M., Lebel, A., Coulombe, S., & Sherk, A. (2017). *Methods for Constructing Life Tables for Canada*, Provinces and Territories. Statistics Canada.
4. Silcocks, P.B.S., Jenner, D.A., & Reza, R. (2001). Life expectancy as a summary of mortality in a population: statistical considerations and suitability for use by health authorities. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 55. doi:10.1136/jech.55.1.38
5. Toson, B., & Baker, A. (2003). Life expectancy at birth: Methodological options for small populations. Office for National Statistics. *National Statistics Methodological Series*, 33.
6. Eayres, D., & Williams, E.S. (2004). Evaluation of methodologies for small area life expectancy estimation. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 58. doi:10.1136/jech.2003.009654
7. Scherbov, S., & Ediev, D. (2011). Significance of life table estimates for small populations: Simulation-based study of standard errors. *Demographic Research*, Vol. 24. doi: 10.4054/DemRes.2011.24.22
8. Lo, E., Vatnik, D., Benedetti, A., & Bourbeau, R. (2016). Variance models of the last age interval and their impact on life expectancy at subnational scales. *Demographic Research*, Vol. 35. doi:10.4054/DemRes.2016.35.15
9. Andreev, E., Jdanov, D., & Jasilionis, D. (2015). Doveritel'noye otsenivaniye demograficheskikh koeffitsiyentov na primere koeffitsiyentov smertnosti [Confidence estimation of demographic rates on example of mortality rates]. *Demograficheskoye obozreniye - Demographic Review*, 1. [in Russian].
10. Andreev, E., & Shkolnikov, V. (2010). *Spreadsheet for calculation of the confidence limits for any life table or healthy-life table quantity*. MPIDR technical report 2010-005.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.06.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.071>

УДК 314.7(477)

JEL CLASSIFICATION: J 61, O15

T.O. HNATYUK

PhD (Political Science), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

LABOUR EXPLOITATION AS A RISK OF UKRAINIAN LABOUR MIGRATION

The article describes labour exploitation as a risk of Ukrainian labour migration. The author estimates the approximate size of Ukrainian labour migrants who experienced labour exploitation while working abroad. The analysis is based on the system of indicators of labour exploitation, developed by the International Labour Organization, and the results of three modular sampling surveys on labour migration that were conducted in Ukraine under the same methodology and cover the periods 2007–2008, 2010–2012, and 2015–2017. The study uses six of the nine indicators of the International Labour Organization (“excessive working days or hours”, “hazardous work”, “very bad working conditions”, “no respect of labour laws or contract signed”, “low or no salary”, “no social protection”), which correspond to the twelve indicators that are presented in the modular sample surveys. Attention is paid to the following indicators of labour exploitation: “over 61 working hours per week”, “unfavourable working conditions”, “work was different from expectations”, “transfer from one employer to another”, “work place was different from expectations”, “non-payment or insufficient payment of salary”, “no written labour contract”, “no paid sick leave”, “no weekly rest day”, “no health insurance”, “no social security”, “ineligible to any benefits provided in labour contract”. Additionally the article analyses the ways of searching a job abroad and the legal status of Ukrainian labour migrants in destination countries. It has been established that from 10 % to 20 % of Ukrainian labour migrants have experienced some kind of labour exploitation while working abroad. There is up to 50 % of Ukrainian labour migrants who have been in the risk group due to looking for a job through unofficial channels and the absence of a written contract with an employer. The main reasons for the increase of labour exploitation among Ukrainian labour migrants are the low level of awareness about the phenomenon of labour exploitation, their rights, as well as the neglect of their own security.

Keywords: labour exploitation, trafficking in human beings, Ukrainian labour migrants, labour migration.

© HNATYUK T.O., 2018

Т.О. Гнатюк

канд. політ. наук, ст. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ТРУДОВА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЯК РИЗИК УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Стаття присвячена визначенню приблизної кількості українських трудових мігрантів, які постраждали від трудової експлуатації під час роботи за кордоном. Автор використав систему індикаторів трудової експлуатації, що розроблена Міжнародною організацією праці. Аналіз здійснено на основі результатів трьох модульних вибірових обстежень із питань трудової міграції, які були проведені в Україні за однаковою методологією й охоплюють періоди 2007–2008, 2010–2012 та 2015–2017 роки. У дослідженні використані шість із дев'яти індикаторів Міжнародної організації праці («надмірна кількість робочих днів або робочих годин», «небезпечна праця», «дуже погані умови праці», «відсутність поваги до законів про працю або укладеного контракту», «низька зарплата або її відсутність», «відсутність соціального захисту»), яким відповідають дванадцять індикаторів, що присутні у трьох модульних вибірових обстеженнях з питань трудової міграції. Увагу приділено таким показникам трудової експлуатації: «робота понад 61 годину на тиждень», «несприятливі умови праці», «робота відрізнялася від обіцяної», «оплата затримувалась або виплачувалась в неповному обсязі», «відсутність письмового трудового договору», «відсутність оплачуваних лікарняних», «відсутність вихідних», «відсутність медичного страхування», «відсутність соціального захисту», «відсутність жодного виду соціальних пільг». Проаналізовано шляхи пошуку роботи за кордоном і правовий статус українських трудових мігрантів у країні призначення. Встановлено, що 10–20 % українських трудових мігрантів стикалися з проявами трудової експлуатації під час роботи за кордоном. До 50 % українських трудових мігрантів перебувають у групі ризику внаслідок пошуку робочого місця через неофіційні канали та відсутність письмового договору з роботодавцем. Основними причинами поширення трудової експлуатації серед українських трудових мігрантів визнано низький рівень обізнаності з явищем трудової експлуатації, своїми правами, а також нехтування власною безпекою.

Ключові слова: трудова експлуатація, торгівля людьми, українські трудові мігранти, трудова міграція.

Т.О. Гнатюк

канд. політ. наук, ст. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ТРУДОВАЯ ЭКСПЛУАТАЦИЯ КАК РИСК УКРАИНСКОЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

Статья посвящена определению приблизительного количества украинских трудовых мигрантов, пострадавших от трудовой эксплуатации во время работы за рубежом. Автор использовал систему индикаторов трудовой эксплуатации, разработанная Международной организацией труда. Анализ осуществлен на основе результатов трех модульных выборочных обследований по вопросам трудовой миграции, проведенных в Украине согласно единой методологии и охватывающих периоды 2007–2008, 2010–2012 и 2015–2017 годы. В исследовании использованы шесть из девяти индикаторов Международной организации труда («чрезмерное количество рабочих дней или рабочих часов», «опасный труд», «очень плохие условия труда», «отсутствие уважения к законам о труде или заключенном контракте», «низкая зарплата или ее отсутствие», «отсутствие социальной защиты»), которым соответствуют двенадцать индикаторов, присутствующих в трех модульных выборочных обследованиях по вопросам трудовой миграции. Внимание уделено таким показателям трудовой эксплуатации: «работа более 61 часа в неделю», «неблагоприятные условия труда», «работа отличалась от обещанной», «перевод от одного работодателя к другому», «рабочее место отличалось от обещанного», «оплата задерживалась или выплачивалась в неполном объеме», «отсутствие письменного трудового договора», «отсутствие оплачиваемых больничных», «отсутствие выходных», «отсутствие медицинского страхования», «отсутствие социальной защиты», «отсутствие социальных льгот». Проанализированы способы поиска работы за рубежом и правовой статус украинских трудовых мигрантов в стране назначения. Уста-

новлено, что 10–20 % украинских трудовых мигрантов сталкивались с проявлениями трудовой эксплуатации при работе за рубежом. До 50 % украинских трудовых мигрантов находятся в группе риска вследствие поиска рабочего места через неофициальные каналы и отсутствия письменного договора с работодателем. Основными причинами распространения трудовой эксплуатации среди украинских трудовых мигрантов определены низкий уровень осведомленности о явлении трудовой эксплуатации, своих правах, а также пренебрежение собственной безопасностью.

Ключевые слова: трудовая эксплуатация, торговля людьми, украинские трудовые мигранты, трудовая миграция.

Introduction. Low wages remain the main reason of labour migration from Ukraine. Currency fluctuations, constant rise in prices for food stuffs and public utility services undermine the administrative increase of the minimum wage in Ukraine and reduce the real purchasing power of the working population. As a result, short-term labour migration to neighbouring countries is considered by the Ukrainian population as a way of survival and providing for the urgent needs.

Economic impoverishment of the Ukrainian population creates conditions where Ukrainian citizens are at risk of becoming victims of trafficking in human beings, namely one of its forms – labour exploitation. At the same time employers of foreign countries sometimes use the opportunity to obtain cheap Ukrainian labour force in violation of labour legislation and working conditions. Therefore, the number of cases when Ukrainian citizens face labour exploitation abroad is becoming more widespread.

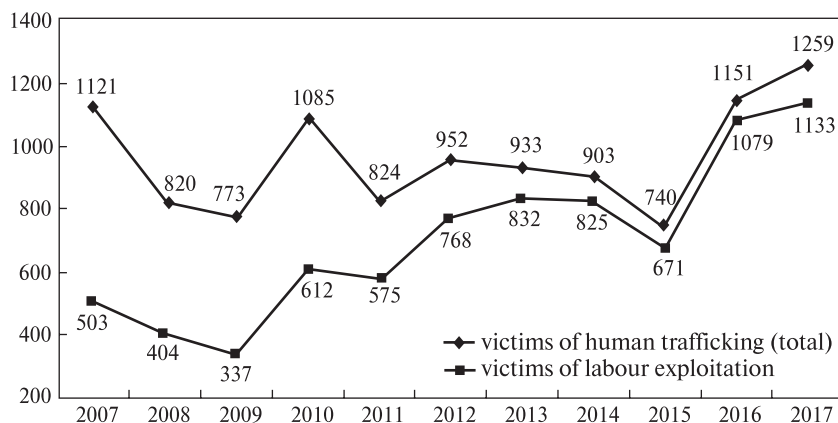
Study of recent publications. Issues of labour migration from Ukraine have been thoroughly developed in articles of Malynovska O., Pozniak O. and International Labour Organization (ILO) pieces of research. The phenomenon of trafficking in human beings in Ukraine was mainly analysed in view of sexual exploitation in scientific papers of Levchenko K., publications of the International Organization for Migration (IOM) and the non-governmental organization “La Strada”. Two National Reports on combating human trafficking in Ukraine were prepared by the staff of the Migration Studies Department of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2015 and 2017. Some issues of labour slavery on the territory of Ukraine were on focus of the last report. The phenomenon of labour exploitation has been studied by Ukrainian researchers much less. However, the definition system on labour exploitation and its basic forms have been developed in the papers of Orlean A. and Pustova O.

Recently the statistic data of the IOM show an increase in the number of Ukrainian citizens who have experienced labour exploitation abroad. But these are the people who applied for and received the official status of the victim. The actual number of affected Ukrainian citizens from labour exploitation abroad remains unknown.

Taking this fact into consideration the **aim of the article** is to estimate approximate size of Ukrainian labour migrants affected by labour exploitation.

This study is based on an analysis of the working conditions of Ukrainian labour migrants in the destination countries in accordance with the indicators of labour exploitation [2] developed by the ILO. The results of three modular sampling surveys on labour migration, which were conducted in Ukraine under the same methodology, were used in order to achieve the goal. The surveys cover the periods of 2007–2008 [8], 2010–2012 [6], and 2015–2017 [9], and include some questions related to the working conditions of Ukrainian labour migrants abroad. The analysis of these surveys allows us to see the main tendencies of working conditions of Ukrainian labour migrants over the past 10 years and to estimate the approximate size of victims of labour exploitation.

Basic results of the research. The number of identified victims of trafficking in Ukraine reached the record level of 1259 people in 2017, according to the IOM statistics [12].

Fig. Total number of identified victims of trafficking and number of identified victims of labour exploitation, in Ukraine, 2007–2017 (persons)

Source: IOM, 2017 [12].

The share of victims of labour exploitation has been more than 50 % among all victims of trafficking in Ukraine since 2010, and more than 90 % since 2014. Over the past 10 years, the average shares of male victims of non-sexual and mixed types of exploitation have been 58 % and 12 % correspondingly. Consequently, labour exploitation has been the main form of trafficking in human beings in Ukraine that currently mainly affects men.

The term “labour exploitation” refers to an unlawful use of the labour of another person [10, p. 54], which may be manifested in the form of forced labour, involvement in debt bondage or criminal activity, slavery or similar slavery of customs, servitude and involvement in armed conflict [11, p. 15].

Ukraine has ratified the main international documents on combating trafficking in human beings where labour exploitation is defined as one of the signs of this phenomenon: the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, and the Council of Europe Convention on Action Against Trafficking in Human Beings.

At the same time, statistical data and results of sociological research indicate that Ukrainian society is still not well-informed about the risks of trafficking in human beings. In addition, population of Ukraine does not associate trafficking in human beings with labour exploitation or one of its forms – forced labour. These results were revealed by a study on migration and trafficking in human beings in Ukraine that was conducted in 2017 [7]. Thus, 84 % of respondents were aware of trafficking in human beings, and only 52 % of them understood trafficking in human beings as compulsion of vulnerable people to work without pay or with negligible payment, which did not correspond with the definitions provided in the previously mentioned agreements. The survey also showed that 21 % of the total population of Ukraine belonged to the vulnerable group: there were people who intended to accept a risky offer to work abroad. In addition, the share of those who belonged to the vulnerable group was higher among male than among female population (24 % against 19 %).

The ILO has developed a list of indicators of adults and children trafficking for labour exploitation [2], which are divided by intensity into strong, medium and weak. An extended explanation of indicators is provided in a separate document [1].

For the purposes of this study, we are interested in a list of indicators of labour exploitation of adults that consists of six main parts: indicators of deceptive recruitment; indicators

of coercive recruitment; indicators of recruitment by abuse of vulnerability; indicators of exploitation; indicators of coercion at destination; indicators of abuse of vulnerability at destination [2].

Unfortunately, the results of modular sample surveys on labour migration [8], [6], [9] do not allow to assess the level of labour exploitation of Ukrainian citizens abroad by all indicators of the ILO, since this was not the purpose of the conducted surveys. In this study, six of the nine ILO indicators of the part “Indicators of exploitation” were used, which correspond to the twelve indicators that are present in the modular surveys (Tabl. 1).

Information on ways of searching for jobs abroad and legal status of Ukrainian labour migrants in the destination country are important for the study as well. These characteristics are not included in the list of the ILO indicators on labour exploitation, but they provide for a more thorough description of the conditions in which labour migrants from Ukraine find themselves.

Ways of searching for a job. According to the results of the three modular sample surveys on labour migration, three quarters of respondents search for work abroad through unofficial channels: friends, relatives or acquaintances (Tabl. 2). The tendency of looking for a job directly through employers decreases: by the results of the first two surveys, near 20 % of respondents looked for a job this way; the results of the third survey show a decrease by half in the share of respondents in this group (down to 10.5 %). Searching for a job through private recruiters remains stable: up to 15 % of respondents informed about this way. Trust in private employment agencies decreases among Ukrainian labour migrants: about 16 % of respondents commanded their services in 2007–2008, and only about 3 % of respondents in 2015–2017.

Table 1. ILO indicators and their equivalent indicators in the modular sample surveys on labour migration in Ukraine

Level of indicators	ILO indicators	Equivalent indicators of the modular sample surveys on labour migration in Ukraine
Strong	Excessive working days or hours	Over 61 working hours per week
Medium	Hazardous work	Unfavourable working conditions
	Very bad working conditions	
	No respect of labour laws or contract signed	Work was different from expectations
		Transfer from one employer to another
		Work place was different from expectations
	Low or no salary	Non-payment or insufficient payment of salary
	No social protection	No written labour contract
		No paid sick leave
		No weekly rest day
		No health insurance
		No social security
		Ineligible to any benefits provided in labour contracts

Source: estimated by the author.

Table 2. Job placement means used by Ukrainian labour migrants by destination countries, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Share of Ukrainian labour migrants	Thereof employed through, %											
	Via private employment agencies			Via private recruiters			Directly through employer			Through friends, relatives, acquaintances		
	2007–	2010–	2015–	2007–	2010–	2015–	2007–	2010–	2015–	2007–	2010–	2015–
	2008	2012	2017	2008	2012	2017	2008	2012	2017	2008	2012	2017
Total	9.6	4.0	3.0	...	15.9	14.5	22.2	18.8	10.5	73.8	77.3	76.4
<i>By countries of destination</i>												
Russian Federation	2.9	1.6	0.5	...	12.3	15.4	21.7	17.4	13.4	80.5	80.6	83.0
Poland	8.9	2.3	5.4	...	15.8	16.7	19.1	9.0	5.5	79.9	80.3	73.0
Italy	18.1	7.2	1.3	...	16.0	2.2	17.0	11.0	6.7	73.4	83.9	81.5
Czech Republic	7.1	3.5	1.9	...	26.1	22.3	39.7	25.4	18.0	62.0	70.8	79.8
Spain	24.9	13.3	...	...	10.3	...	8.9	38.2	...	84.3	72.2	...
Germany	...	...	...	...	40.6	24.5	...	13.7	...	...	66.5	75.5
Hungary	2.4	...	...	...	4.3	...	44.6	56.1	19.3	56.5	33.9	100.0
Portugal	5.9	6.0	...	...	24.0	...	14.9	17.5	9.4	82.8	91.7	88.2
Belarus	...	...	...	...	...	9.8	...	27.0	10.2	...	73.0	83.1
United States of America	...	...	...	...	...	35.7	...	...	57.0	...	...	22.6
Israel	...	...	10.1	...	...	...	...	...	...	...	...	81.3
Finland	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	100.0

Source: [8, 6, 9].

Table 3. Legal status in a country of destination, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Legal status, %	2007–2008	2010–2012	2015–2017
Residence and work permits	31.7	38.7	38.1
Work permits	...	12.8	19.9
Residence permit	3.4	...	...
Temporary registration	39.3	23.7	13.8
Tourist visa	...	3.7	5.5
No official status	23.2	16.7	17.9
Undefined status	2.4	4.4	4.8

Source: [8, p. 87; 6, p. 82; 9, p. 10].

In the context of separate countries, looking for a job through friends, relatives, acquaintances has been the main trend for all countries. The share of respondents who found jobs this way has been persistently high (up to 80 %) in Russia and Portugal, according to all three surveys. The share of respondents in this group increases in the Czech Republic, Belarus, Germany, and Hungary. According to the 2015–2017 survey, the share of people who found jobs through unofficial channels was 100 % in Hungary and in Finland. The share of respondents who found work through friends in Poland has decreased by 7 percentage points (from 80 % to 73 %). However, the majority of these countries are the traditional countries of destination for Ukrainian labour migrants. On the one hand, developed migration networks help to avoid mediators in employment and save money, but on the other hand, they increase the risk of being involved into labour exploitation.

Legal Status. The results of the three modular surveys show that one third of Ukrainian labour migrants have residence and work permits in the host country (Tabl. 3). The share of these people has increased by 7 percentage points in the last 10 years. The amount of people having a work permit increases as well: there were almost 20 % of such respondents in 2015–2017 (compared to 12 % in 2010–2012). At the same time, the share of Ukrainian labour migrants who work abroad without any official status remains notable: from 17 % to 23 %.

The situation with legal status of Ukrainian labour migrants depends on the destination country. According to the results of all modular surveys, the Czech Republic remains the only country where more than half of the labour migrants from Ukraine have a residence permit and a work permit. The countries of Southern Europe (Spain, Italy, and Portugal) are characterized by a high level of status regulation of Ukrainian labour migrants as well. The share of people with irregular status declined with every survey and it did not exceed 10 % in 2015–2017. Although in Italy, the share of Ukrainian citizens without official status was 30 %, according to the results of the 2007–2008 survey. It can be assumed that the reduction of irregular labour migrants in Italy was a consequence of the migration amnesty in 2009.

The two neighbouring countries – the Russian Federation and Poland – are the main countries where the vast majority of Ukrainian citizens go to work. After the beginning of the military conflict, the flow of Ukrainian labour migrants to Russia has decreased. According to the results of the surveys, there were about 30 % less Ukrainian labour migrants who worked in Russia in 2015–2017 in comparison with 2010–2012. The results of all three surveys show that a half of Ukrainian labour migrants in Russia have a temporary registration. The share of people who worked in the Russian Federation without official status fluctuated from

17.5 % to 20.7 % in the pre-conflict period. The survey for the period of 2015–2017 shows an increase in the share of this group up to 30 %.

Poland has become the main country of destination for the Ukrainian labour migrants after the beginning of the military conflict. According to the 2015–2017 modular survey, there were 506.5 thousand Ukrainian citizens who worked in Poland. Some experts [15, p. 2] argue that the amount of Ukrainian labour migrants in Poland exceeds the number of 800 thousand people and explain the increase of labour migration from Ukraine to Poland with auspicious Polish legislation¹ that allows Ukrainian citizens to have access to legal short-term employment. Additionally, the attitude of Ukrainians towards Poland has improved considerably in 2015–2017. According to the study on socio-political views in Ukraine [14, p. 25], the share of those who informed about positive attitude towards Poland fluctuated on the level of 53 % – 58 % at this period.

The consequences of the system of “claims” (“osviachen”) launched in Poland are partly reflected in the results of the three modular surveys. The share of Ukrainians working in Poland without official status or indeterminate status has decreased significantly: from 56.8 % in 2007–2008 to 40.2 % in 2010–2012. At the same time, every fourth Ukrainian labour migrant in Poland belonged to this group in 2015–2017.

However, the Russian Federation and Poland have been the two main countries where Ukrainian citizens became victims of trafficking in human beings more frequently than on other countries. In 2010–2017, Russia was the destination country for 65 % of the trafficked Ukrainian citizens, while Poland was the destination country for 13 % [12].

An indicator “Excessive working days or hours” is defined by the ILO [1] as a strong indicator of labour exploitation. The indicator includes cases of coercion to overtime work, a prohibition of having breaks and free time, cases of coercion to be on duty instead of colleagues or work 24 hours 7 days per week. The indicator also includes cases of heavy/excessive work and overestimated labour productivity standards.

The results of the three modular surveys show (Tabl. 4) that the vast majority of Ukrainian labour migrants work abroad more than 40 hours per week. That is more than the norm provided by Ukrainian labour legislation. Moreover, the share of these people tends to grow: 77.3 % in 2007–2008, 81.5 % in 2010–2012 and 83.8 % in 2015–2017. More than a half of the labour migrants work from 41 to 60 hours per week and this trend is constantly growing. At the same time, the share of those who work more than 60 hours per week is decreasing, but continues to stay on the level of 18 % – 20 %. The data of the latest survey (2015–2017) show an increase in the share of Ukrainian labour migrants who work 41– 60 hours per week, and those who work from 61 to 80 hours (65.5 % and 16.5 % respectively).

As was mentioned above, duration of working time per week for Ukrainian labour migrants is usually 41–60 hours. This tendency is typical for the most countries of destination. However, there are countries where a share of Ukrainian migrants who work more than 61 hours per week is traditionally high. For instance, a share of Ukrainian citizens in Russia who work more than 60 hours per week was about 20 % in the pre-conflict period. According to the survey of 2015–2017, a share of people in this group reached 24 %. In the Czech Republic one out of four Ukrainians work more than 60 hours per week. These data were revealed by the surveys for 2007–2008 and 2015–2017. In Poland, the share of Ukrainian labour migrants with a working week of more than 60 hours is decreasing. According to the

¹ Since 2007, there has been a system of “osviachen” in Poland or claims of employers to place foreign workers in a job that are registered by local authorities. The claim gives the right to work in Poland for up to 6 months within one year without a work permit [15, p. 2].

Table 4. Duration of working time per week, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Duration of working time per week, %	2007–2008	2010–2012	2015–2017
less than 40 hours	12.0	17.8	15.7
41–60 hours	57.1	62.6	65.5
61–80 hours	16.6	14.3	16.5
over 80 hours	3.6	4.6	1.8
undefined	10.7	0.7	0.5

Source: [8, p. 47; 6, p. 54; 9, p. 17].

results of the 2007–2008 survey, there were 26.7 % of these migrants (almost 9 % of them worked more than 80 hours per week); a share of the group decreased down to 17 %–19 % in the next two surveys.

Working conditions. According to the results of the three modular surveys, from 60 % to 66 % of the Ukrainian labour migrants consider their working conditions abroad as normal. At the same time, other variants of answers on working conditions that are suggested in the modular surveys are signs of labour exploitation by the ILO indicators.

The labour exploitation indicators of the middle level include several characteristics [1]. The ILO indicator “Hazardous work” includes dangerous nature of a task (work without protection, work that is difficult to fulfil for a person), dangerous work environment (extreme heat, extreme cold), and a dangerous way to a workplace. The ILO indicator “Very bad working conditions” means coercion to work in unacceptable working conditions and work in constantly changing places.

The modular surveys used for this study contain only an indicator “Unfavourable working conditions” that can be used as a generalizing characteristic for dangerous work and bad working conditions. According to the results, from 10 % to 13 % of Ukrainian labour migrants worked abroad in unfavourable conditions (Tabl. 5).

The ILO indicator “No respect of labour laws or contract signed” also includes nature of work and working conditions. This indicator refers to cases of deception regarding nature of work, an employer, job opportunities, number of working hours, working conditions. There are several indicators in the modular surveys that can be involved in the ILO indicator: “Work was different from expectations”, “Transfer from one employer to another” and “Workplace was different from expectations” (Tabl. 5). Thereby, 14 % of Ukrainian labour migrants have faced the situation where their work in a destination country was different from the expectations, according to the results of the 2007–2008 survey. However, the results of the three surveys show a tendency to reduce the share of this group: 10 % of the respondents informed about this circumstance in the survey for 2015–2017. The results of the surveys show a slight decrease in the share of Ukrainian labour migrants who experienced transferring from one employer to another: 7 % in 2007–2008 and 5 % in the next two surveys. The indicator “Workplace was different from expectations” was introduced only during the 2015–2017 survey and 4 % of respondents answered the question positively.

Several ILO indicators relate to remuneration of migrants’ labour. The indicator “Low or no salary” refers to the following situations: refusal to pay salaries, payment of wages by goods, payment of smaller wages than was agreed, payment of wages that is lower than the minimum wage. Additionally, the ILO indicator “No respect of labour laws or contract signed” refers to payment issues as well. There are cases where a labour migrant receives

Table 5. Working conditions abroad, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Working conditions abroad, %	2007–2008	2010–2012	2015–2017
Normal conditions	59.3	66.3	66.5
Work was different from expectations	14.0	11.5	10.1
Transfer from one employer to another	7.0	5.0	5.1
Unfavourable working conditions	11.9	12.7	9.5
Non-payment or insufficient payment of salary	9.6	13.6	10.6
Overtime unpaid work	4.4	6.0	2.6
Work place was different from expectations	...	...	4.0
Other or undefined	5.3	6.1	6.0

Source: [8, p. 47; 6, p. 89; 9, p. 25].

Table 6. Ukrainian labour migrants by destination countries and form of labour contract, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Share of Ukrainian labour migrants	By form of labour contract, %					
	2007–2008		2010–2012		2015–2017	
	Written	Verbal or undefined	Written	Verbal or undefined	Written	Verbal or undefined
Total	34.5	65.5	38.0	62.0	38.3	61.7
<i>By countries of destination</i>						
Russian Federation	27.4	72.6	28.9	71.1	18.9	81.1
Poland	14.5	85.5	11.7	88.3	43.1	56.9
Italy	23.5	76.5	48.7	51.3	34.2	65.8
Czech Republic	52.0	48.0	58.1	41.9	47.8	52.2
Spain	52.2	47.8	48.5	51.5	...	...
Germany	...	...	52.9	47.1	24.5	75.5
Hungary	68.1	31.9	48.7	51.3	42.1	57.9
Portugal	40.7	59.3	35.6	64.4	71.9	28.1
Belarus	...	...	56.9	43.1	28.9	71.1
United States of America	...	...	...	...	100.0	...
Israel	...	...	...	...	13.2	86.8
Finland	...	...	...	...	100.0	...

Source: [8, p. 89; 6, p. 87; 9, p. 12].

less than other regular workers, as well as cases of payment in cash while other employees receive a salary on a bank account.

The modular surveys include an indicator that corresponds to the indicated ILO indicators to some extent: “Non-payment or insufficient payment of salary”. According to the

results of the surveys, approximately from 10 % to 14 % of the Ukrainian labour migrants has experienced this situation. At the same time, Russia and the Czech Republic were the main countries where Ukrainian migrants suffered from delay of salary payments. Mostly these cases occurred in a construction sector.

The ILO indicator “No social protection” refers to the indicators of the middle level and it describes nature of labour exploitation [1] in terms of lack of rights to social insurance, employment contract, sick leaves (compulsion to work during illness), or coercion to work during pregnancy, etc.

According to the results of the modular sample surveys on labour migration in Ukraine, less than 40 % of Ukrainian labour migrants conclude a written labour contract, although the share of these respondents has been increasing with every survey (Tabl. 6). The smallest shares of the Ukrainian labour migrants who worked under a written contract were in Poland, Italy and Portugal in 2007–2008 and 2010–2012.

The results of the modular surveys make it possible to see other types of benefits that Ukrainian labour migrants exercised (Tabl. 7). The majority of the Ukrainian labour migrants abroad had a right to a weekly holiday: 74 % of the respondents who had worked abroad in 2010–2012 and 71 % of respondents who were labour migrants in 2015–2017 informed about this type of benefits. However, the working schedule depends on a field of activity: almost a half of the labour migrants who work in commerce, transport and communications as well as every seventh Ukrainian labour migrant in the hotel and restaurant business have no days off.

Approximately 20 % of the labour migrants from Ukraine have had health insurance. However, in Russia this type of benefits appeared in contracts of the Ukrainian migrants very rarely: the share of respondents who had this benefit in a labour contract did not exceed 10 %. Additionally, paid sick leaves have been rarely found in labour contracts of the Ukrainian migrants as well: 3.6 % in 2007–2008 and 11 % in the next two surveys. Mostly sick leaves are provided in countries with the high level of social protection, such as the USA and Germany.

Social insurance has been more widespread in labour contracts. However, the results of the three modular surveys show a reduction of almost a half of the respondents who had this benefit in a contract. Only 22 % of Ukrainian labour migrants were covered by social insurance in labour contracts in 2015–2017.

Table 7. Benefits provided in labour contracts, 2007–2008, 2010–2012, 2015–2017, %

Benefits provided in labour contracts, %	2007–2008	2010–2012	2015–2017
Health insurance	...	20.8	21.3
Paid annual leave	9.4	18.7	13.2
Paid sick leave	3.6	11.2	11.3
Weekly rest day	...	74.1	71.7
Pay for overtime	...	28.3	30.4
Social security	51.5	24.7	22.2
Ineligible to any	21.1	17.0	20.8
Undefined	14.4	3.0	2.1

Source: [8, p. 46; 6, p. 52; 9, p. 23].

There were 9 % of the respondents in 2007–2008, 19 % in 2015–2017 and 13 % in 2015–2017 who had a right for a paid annual leave. These low rates are explained by the nature of Ukrainian labour migration that is predominantly seasonal and short-term (up to one year).

Despite of the fact that the main purpose of the Ukrainian labour migrants is to make money abroad, only a third part of the labour contracts included pay for overtime.

The response rate for the indicator “Ineligible to any benefits provided in labour contracts” has been quite substantial: from 17 % to 21 %. According to the latest survey (2015–2017), almost a quarter of the labour contracts of the Ukrainian migrants in Russia, Poland and Hungary did not include any benefits, while the share of such contracts in Belarus consisted of 36 %.

Consequently, the analysis of working conditions of the Ukrainian labour migrants abroad allows us to estimate the limits of labour exploitation according to the used indicators (Tabl. 8): from 18 % to 20 % of the Ukrainian labour migrants has experienced excessive work; from 10 % to 13 % have faced unfavourable working conditions; from 10 % to 14 % of the Ukrainian labour migrants informed that their work abroad has been different from expectations; from 10 % to 14 % of respondents have experienced a situation of non-payment or insufficient payment of salary; from 17 % to 21 % of the Ukrainian migrants have had no

Table 8. Share of Ukrainian labour migrants who experienced labour exploitation according to the ILO indicators and their equivalents in the modular sample surveys on labour migration in Ukraine

Level of indicators	ILO indicators	Equivalent indicators of the modular sample surveys on labour migration in Ukraine	Share of Ukrainian labour migrants who experienced labour exploitation according to the indicators *, %
Strong	Excessive working days or hours	Over 61 working hours per week	18–20
Medium	Hazardous work	Unfavourable working conditions	10–13
	Very bad working conditions		
	No respect of labour laws or contract signed	Work was different from expectations	10–14
		Transfer from one employer to another	5–7
		Work place was different from expectations	4
	Low or no salary	Non-payment or insufficient payment of salary	10–14
	No social protection	No written labour contract	62–65
		No paid sick leave	89–96
		No weekly rest day	26–28
		No health insurance	79
		No social security	48–78
		Ineligible to any benefits provided in labour contracts	17–21

* by the results of the modular sample surveys

Source: estimated by the author.

benefits in their labour contracts. Thereby, it could be estimated that from 10 % to 20 % of the Ukrainian labour migrants can be victims of labour exploitation and up to 50 % of the Ukrainian migrants are in a risk group due to absence of a written contract.

Conclusions. The difficult economic situation in the country, which is aggravated by the culture of informal employment and “enveloped” wages formed during the independence of Ukraine, pushes people to rush, risky steps. As a result, from 10 % to 20 % of the Ukrainian labour migrants have faced different types of labour exploitation. Besides, up to 50 % of the Ukrainian labour migrants have been in a risk group due to looking for a job abroad through unofficial channels and absence of a written labour contract with an employer. The main causes of labour exploitation among Ukrainian labour migrants are the low level of awareness of this phenomenon, lack of knowledge about their rights, as well as neglect of their own security.

Taking all these facts into consideration, attention of the Ukrainian state authorities and the non-governmental organizations that are involved in the activity of solving labour migration issues should be focused on promoting public awareness (especially within the vulnerable groups) of labour exploitation abroad and the major risks that can lead to situations of labour exploitation.

LITERATURE

1. Explanations for indicators of trafficking for labour exploitation. International Labour Organization. 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_105035.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
2. Lists of indicators of trafficking in human beings. International Labour Organization. 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_105884.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
3. Ollus N., Jokinen A. Trafficking for Forced Labour and Labour Exploitation — Setting the Scene. The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations (HEUNI) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/6KmRLQd2d/HEUNI_report_68_netti.pdf.
4. Short-Term Migrant Workers: The Case of Ukraine. International Labour Organization. Geneva. 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_613663.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
5. World Migration Report 2018. International Organization for Migration (IOM). 2017. 364 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
6. Report on the methodology, organization and results of a modular sample survey on labour migration in Ukraine / International Labour Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest). Budapest: ILO, 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244693.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
7. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.
8. Зовнішня трудова міграція населення України. — Київ: 2009. — 119 с.
9. Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень // Державна служба статистики України. — Київ, 2017. — 36 с.
10. Орлеан А.М. Експлуатація людини: поняття та класифікація основних видів (кримінально-правовий аспект) // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2011. — № 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/data/issues-2011/Visnyk-NAPU_4_2011.pdf (дата звернення: 19.04.2018).

11. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. — К.: Фенікс, 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/documents/protidiya_torgivli_lyudmi-print_0.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
12. Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2017 року // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_vot_statistics_ukrdec2017.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
13. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року // Верховна Рада України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791 (дата звернення: 19.04.2018).
14. Суспільно-політичні погляди в Україні. 9 червня — 7 липня 2017. GfK Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/02-News-017/Ukrainian_Poll_August_2017.pdf (дата звернення: 19.04.2018).
15. Ярошевич М., Малиновська О. Чи є сучасна міграція з України до Польщі (не)тривалим явищем? Аналітична записка (трав. 2018). — Київ-Варшава, 2018. — 12 с.

REFERENCES

1. Explanations for indicators of trafficking for labour exploitation. International Labour Organization. (2009). *ilo.org*. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_105035.pdf
2. Lists of indicators of trafficking in human beings. International Labour Organization. (2009). *ilo.org*. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_105884.pdf
3. Ollus, N., & Jokinen, A. (n.d.). Trafficking for Forced Labour and Labour Exploitation — Setting the Scene. The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations (HEUNI). *heuni.fi*. Retrieved from http://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/6KmRLQd2d/HEUNI_report_68_netfi.pdf.
4. Short-Term Migrant Workers: The Case of Ukraine. (2017). International Labour Organization. Geneva. *ilo.org*. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_613663.pdf.
5. World Migration Report 2018. (2017). International Organization for Migration. *iom.int*. Retrieved from https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf [in English].
6. Report on the methodology, organization and results of a modular sample survey on labour migration in Ukraine. (2013). International Labour Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest). Budapest: ILO *ilo.org*. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244693.pdf.
7. Doslidzhennya z pytan' mihratsiyi ta torhivli lyud'my v Ukrayini [Research on migration and trafficking in human beings in Ukraine, 2017]. (2017). International organization for migration. *iom.int*. Retrieved from http://www.iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf [in Ukrainian].
8. Zovnishnya trudova mihratsiya naseleennya Ukrayiny [External labor migration of the population of Ukraine]. (2009). Kyiv [in Ukrainian].
9. Zovnishnya trudova mihratsiya naseleennya Ukrayiny (za rezul'tatamy modul'noho vybirkovoho obstezhennya). [External labor migration of the population of Ukraine (based on the results of a modular sample survey)]. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
10. Orlean, A.M. (2011). Ekspluatatsiya lyudyny: ponyattya ta klasyfikatsiya osnovnykh vydiv (kryminal'no-pravovyy aspekt) [Human exploitation: concept and classification of the main types (criminal-legal aspect)]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrayiny - Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor of Ukraine*, 4. Retrieved from http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/data/issues-2011/Visnyk-NAPU_4_2011.pdf [in Ukrainian].

11. Orlean, A.M., & Pustova, O.V. (2013). *Protydiya torhivli lyudmy, vchynenoyi z metoyu ekspluatatsiyi pratsi* [Countering trafficking in human beings for the purpose of exploitation of labor.]. Kyiv: Feniks. Retrieved from http://www.stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/documents/protidiya_torgivli_lyudmi-print_0.pdf [in Ukrainian].
12. Protydiya torhivli lyud'my v Ukrayini. Statystyka MOM stanom na 31 hrudnya 2017 roku [Countering Human Trafficking in Ukraine. IOM statistics as at 31 December 2017]. (2017). International Organization for Migration. *iom.int*. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_vot_statistics_ukrdec2017.pdf [in Ukrainian].
13. *Protokol pro poperedzhennya i prypynennya torhivli lyud'my, osoblyvo zhinkamy i dit'my, i pokarannya za neyi, shcho dopovnyuye Konventsiiu Orhanizatsiyi Ob'yednanykh Natsiy proty transnatsional'noyi orhanizovanoi zlochynnosti. Pryynyaty rezolyutsiyeyu 55/25 Heneral'noyi Asambleyi vid 15 lystopada 2000 roku* [Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Adopted by General Assembly resolution 55/25 of 15 November 2000]. (2000, 15 November). Verkhovna Rada Ukrayiny. zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791 [in Ukrainian].
14. Suspil'no-politychni pohlyady v Ukrayini. 9 chervnya – 7 lypnya 2017 [Socio-political views in Ukraine. June 9 - July 7, 2017]. (2017). GfK. Ukraine. *gfk.com*. Retrieved from https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/02-News-2017/Ukrainian_Poll_August_2017.pdf [in Ukrainian].
15. Yaroshevych, M., & Malynovska, O. (2018). *Chy ye suchasna mihratsiya z Ukrayiny do Pol'shchi (ne) tryvalym yavyschem?* [Is modern migration from Ukraine to Poland (non) a long-term phenomenon?]. Analitychna zapyska. Kyiv-Varshava. Traven – Analytical note. Kiev-Warsaw [in Ukrainian].

Article received on 24.05.2018 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 24.05.2018.

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.086>

УДК 365.2

JEL CLASSIFICATION: I21, I29

В.М. НОВІКОВ

д-р екон. наук, проф., голов. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Забезпечення населення житловою площею — принципово важлива мета державної соціальної політики, зафіксована в Конституції України як право громадян на житло і підкріплена зобов'язанням держави створювати умови для придбання квартир у власність або взяття в оренду. Задоволення потреб населення у житлі є базовою характеристикою якості життя, важливою умовою відтворення демографічного потенціалу країни. На державному рівні понад два десятиліття підіймаються питання задоволення потреб населення у житлі. Проте, попри розроблення основних напрямів розвитку житлового забезпечення визначені Концепцією державної житлової політики, схваленою постановою Верховної Ради України від 30 червня 1995 року № 254/95-ВР, помітних позитивних зрушень у цьому напрямі не відбувається. Щорічно знижується кількість громадян, які отримують житло, перебуваючи на квартирному обліку. Загальна кількість громадян, що потребують поліпшення житлових умов, значно перевищує кількість «черговиків». Розрахунки, засновані на соціологічних обстеженнях, проведених структурними підрозділами ЮНЕСКО, вказують, що 72,7 % молоді України, тобто 2,5–2,8 млн молодих сімей, перебувають у незадовільних житлових умовах і бажають їх покращити. Державні пільгові програми забезпечення молоді житлом малоефективні і не створюють для цієї категорії населення соціальних перспектив отримання комфортнішого житла. Для вирішення житлової проблеми треба переглянути стратегічні положення забезпечення населення житловою площею. Крім програм молодіжного пільгового кредитування необхідно розвивати соціально орієнтований ринок іпотечного кредитування житла, здатного створювати конкуренцію на основі доступу до банківських кредитів широким верствам населення. Для реалізації завдання розширення кредитних ресурсів в Україні потрібна розвинена банківська інфраструктура, що передбачає розвиток вторинного ринку іпотечного житлового кредитування. На сучасному етапі, враховуючи зростання потреби населення у житлі, запропоновано створити широку мережу спеціалізованих іпотечних банків, здатних надавати населенню доступні довгострокові кредити і знижувати ризики емісії іпотечних цінних паперів. Описано зарубіжну практику функціонування подібних іпотечних структур і обґрунтовано необхідність її запровадження в Україні.

Ключові слова: житлова політика, житлові програми, пільгові кредити, іпотека, моделі іпотечного житлового кредитування, спеціалізовані іпотечні банки, будівельно-ощадні каси.

© НОВІКОВ В.М., 2018

В.Н. Новиков

д-р экон. наук, проф., глав. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Обеспечение населения жилой площадью — принципиально важная задача государственной социальной политики, зафиксированной в Конституции Украины как право граждан на жилье и подкрепленной обязательством государства создавать условия для приобретения квартир в собственность или взятие в аренду. Удовлетворение потребностей населения в жилье — базовая характеристика качества жизни населения, важное условие воспроизводства демографического потенциала страны. На государственном уровне более двух десятилетий поднимаются вопросы удовлетворения потребности населения в жилье. Однако несмотря на разработку основных направлений развития жилищного обеспечения (определены Концепцией государственной жилищной политики, утвержденной постановлением Верховной Рады Украины от 30 июня 1995 № 254/95-ВР), заметных положительных сдвигов в этом направлении не происходит. Ежегодно снижается количество граждан, получающих жилье, находясь на квартирном учете. Общее количество граждан, нуждающихся в улучшении жилищных условий, значительно превышает количество «очередников». Расчеты, основанные на социологических обследованиях, проведенных структурными подразделениями ЮНЕСКО, показывают, что 72,7 % молодежи Украины, или 2,5–2,8 млн молодых семей, проживают в неудовлетворительных жилищных условиях и хотят их улучшить. Государственные льготные программы обеспечения молодежи жильем малоэффективны и не создают для этой категории населения социальных перспектив приобретения более комфортного жилья. Для решения жилищной проблемы необходимо пересмотреть стратегические положения обеспечения населения жилой площадью. Кроме программ молодежного льготного кредитования важно развивать социально ориентированный рынок ипотечного кредитования жилья, способного создавать конкуренцию на основе доступности банковских кредитов широким слоям населения. Для реализации задачи расширения кредитных ресурсов в Украине нужна развитая банковская инфраструктура, что предполагает развитие вторичного рынка ипотечного жилищного кредитования. На современном этапе, учитывая растущую потребность населения в жилье, целесообразно создание широкой сети специализированных ипотечных банков, способных предоставлять населению доступные долгосрочные кредиты и снижать риски эмиссии ипотечных ценных бумаг. Описана зарубежная практика функционирования подобных ипотечных структур и обоснована необходимость ее внедрения в Украине.

Ключевые слова: жилищная политика, жилищные программы, льготные кредиты, ипотека, модели ипотечного жилищного кредитования, специализированные ипотечные банки, строительно-сберегательные кассы.

V.M. Novikov

Dr. Sc. (Economist), Prof, Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

IMPROVEMENT OF HOUSING FINANCING

Providing the population with living space is a fundamentally important task of state social policy, which is fixed in the Constitution of Ukraine as the right of citizens to housing and which is backed by the state's obligation to create conditions for the purchase of apartments in ownership or leasing. Meeting the population's needs for housing is a basic characteristic of the quality of life of the population, an important condition for the reproduction of the country's demographic potential. At the state level, for more than two decades, the issues of meeting the population's need for housing have been raised. However, despite the development of the main directions for the development of housing provided by the Concept of the State Housing Policy, approved by the Decree of the Supreme Council of Ukraine of June 30, 1995 (No. 254/95-BP), there have been no noticeable positive changes in

this direction. Every year the number of citizens who receive housing is reduced, being on the apartment account. The total number of citizens in need of better housing conditions significantly exceeds the number of "waiting lists". Calculations based on sociological surveys carried out by the structures of UNESCO departments show that 72.7 % of Ukraine's youth, or 2.5–2.8 million young families, live in poor housing conditions and wish to improve them. State preferential programs for providing young people with housing are ineffective and do not create for this category of the population the social prospects for acquiring more comfortable housing. To solve the housing problem, it is necessary to revise the strategic provisions for providing the population with living space. In addition to the programs of youth concessional lending, it is necessary to develop a socially oriented for the citizens market of mortgage lending for housing that is able to create competitive principles based on access to bank loans for a wide range of people. To realize the task of expanding credit resources in Ukraine, wholesale sources are needed, which implies the development of a secondary market for mortgage housing loans. At the present stage, taking into account the growing need of the population for housing, it is expedient to create a broad network of specialized mortgage banks that can provide affordable long-term loans to the population and reduce the risks of issuing mortgage-backed securities. The article shows the foreign practice of the functioning of such mortgage structures and substantiates the need for its distribution in Ukraine.

Keywords: *housing policy, housing programs, soft loans, mortgages, models of mortgage housing loans, specialized mortgage banks, construction and savings banks.*

Актуальність проблеми. Житлова забезпеченість населення становить одну з найбільш актуальних соціальних проблем України. За останні шість років (2012–2017) структура домогосподарств за розміром житлової площі на одну особу практично не зазнала змін. Ринок житла продовжував функціонувати в основному на стимулювання будівництва житла для заможних домогосподарств. У 2017 році, за даними щорічного вибіркового обстеження домогосподарств, різниця у забезпеченості житлом між децильними групами домогосподарств із найнижчим і найвищим середньодушовим еквівалентним доходом дорівнювала 2,3 раза за показником житлової площі до 7,5 м² на особу. Житло з такою характеристикою мають 13,1 % домогосподарств першого дециля і лише 5,6 % домогосподарств десятого дециля [1, с. 51]. Враховуючи, що основна частина населення не може вирішити власні житлові проблеми, постає завдання визначення заходів, які необхідно вжити для поліпшення доступу населення до системи фінансування придбання житла. При цьому важливо зорієнтувати потреби громадян на будівництво комфортного житла, що позитивно позначиться на збільшенні розміру сім'ї та покращенні демографічної ситуації в країні. У зв'язку з цим необхідно визначити ступінь комфортності житла. В Україні традиційно враховують показник середньої забезпеченості населення загальною площею житла. Такий підхід є недостатнім для оцінки комфортності проживання громадян.

Міжнародна статистика потребу у комфортному житлі оцінює не показниками забезпеченості загальної площі у квадратних метрах, а враховує кількість квартир і кімнат, об'єднаних поняттям «житлова одиниця». Кількість квартир у країні на сьогодні загалом дорівнює кількості домогосподарств. У 2017 році у житлових будинках та нежитлових будівлях налічувалось 16 965,9 тис. квартир, домогосподарств — 16 316,9 тис. Фактично на одне домогосподарство припадає 1,04 квартири, що відповідає середньоєвропейським показникам. Проте за загальною площею житла і кількістю кімнат на одну особу та наявністю кімнат у житлових приміщеннях Україна поступається багатьом розвиненим європейським країнам, США і Канаді. За розміром загальної площі житла у розрахунку на особу відставання України від розвинених країн Західної Європи складає 1,7 разів, країн Східної Європи — 1,12 [2]. Кількість кімнат на одну особу дає змогу оцінити умови проживання населення, скрутність яких негативно впливає на психофізичний стан людини, сімейні стосунки і виховання дітей. Наведені нижче данні показують, що у найбільш розвинених країнах світу на одну особу припадає 2,1 кімнати, в Україні — 0,4 кімнати (табл. 1).

Таблиця 1. Житлові умови населення розвинутих країн та України

Країна	Кількість кімнат на особу	Країна	Кількість кімнат на особу
Канада	2,5	Велика Британія	1,9
США	2,4	Німеччина	1,8
Нова Зеландія	2,4	Японія	1,8
Бельгія	2,2	Австрія	1,6
Норвегія	2,0	Україна*	0,4

* цифри розраховано автором

Джерело: Жилищные условия в некоторых странах мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novainfo.ro/article/5318>

Через дефіцит житла у дво-, трикімнатних квартирах часто змушені мешкати по дві-три сім'ї. Мінімально допустиму санітарну норму (9 м²), кількість населення, яке проживає на площі до 7,5 м² на особу становило у 2017 р. в цілому в Україні 9,1 %, зокрема у великих містах – 13,2 %. Всього в перенаселених квартирах проживає 53,7 % населення, у великих містах – 63,1 [3, с. 28]. Частина населення проживає в старих помешканнях, збудованих п'ятдесят-шістдесят і більше років тому. У міських поселеннях 6,2 % будинків побудовано до 1940-х років і раніше, 8,9 % – до 1950-х років, у сільській місцевості – 9,5 і 16,3 %. До 1960-х років побудовано відповідно 19,6 і 26,3 % [3, с. 31]. Понад 0,4 % житлового фонду України є аварійним і ветхим. У таких будинках проживає 80,4 тис. громадян. Питома вага квартир у житлових будинках, не забезпечених холодним і гарячим водопостачанням та водовідведенням, становить відповідно 39,1, 52,9 та 41,21 %. У 59 % квартир у житлових будинках відсутнє централізоване опалення, 21,2 % опалюються індивідуальними установками, 16 % – печами [4, с. 41, 83, 86].

В умовах, коли в Україні забезпеченість населення житлом низька і десятки тисяч осіб мешкають у незадовільних і перенаселених житлових приміщеннях, питання збільшення показника забезпеченості житлом у розрахунку кількості метрів квадратних на особу, а також збільшення площі квартир залишаються актуальними. Перший показник характеризує динаміку введення житлової площі в експлуатацію, другий – якість житлового забезпечення населення як одна з характеристик житла. У зв'язку з цим важливим завданням державної житлової політики є не тільки нарощування обсягів житлового будівництва, але й створення комфортних умов проживання населення за рахунок збільшення площі квартир та поліпшення їх комунальних характеристик. Відповідні заходи мають передбачати удосконалення механізмів забезпечення потреб населення у житлі, оскільки чинний порядок надання банківських кредитів і державні програми пільгового будівництва житла не відповідають запитам населення [5, с. 20].

Ступінь вивчення проблеми. Фінансові питання житлового будівництва активно аналізували на початку 2000-х років, зокрема, В.І. Кравченко (V.I. Kravchenko) і К.В. Полівода (K.V. Polivoda) [6]. Вони дослідили використання прогресивних форм інвестування житлового будівництва за принципом розсосередження ризиків на основі нарощування ресурсно-депозитної бази банків і зміцнення моделі, що передбачає поєднання будівельного і банківського бізнесу. Основну увагу вони приділили узагальненню досвіду ПрАТ ХК «Київміськбуд». Проблеми іпотеки як інструменту фінансування житла розглядала І.В. Павлова (I.V. Pavlova) [7]. Її монографія присвя-

чена застосуванню іпотеки для активізації житлового будівництва — перша з монографічних праць, де проаналізовано практику банківського кредитування житла й її диверсифікації, і розглянуто іпотеку як форму прямого і непрямого інвестування населенням у будівництво житла.

Аналогічної позиції дотримується В.Ю. Прокопенко (V.Y. Prokopenko) [8, с. 211]. З його точки зору для України прийнятна модель іпотечного рефінансування з чітко визначеними суб'єктами фінансово-кредитних відносин. Після публікації цих праць підходи банків до кредитування будівництва житла не зазнали істотних змін, хоча траєкторія попиту домогосподарств на іпотечні кредити після 2010 року є спадною. За інформацією Національного банку України, обсяг іпотечних кредитів, наданих на придбання, будівництво і реконструкцію житла, зменшився протягом 2010–2015 років в 3,5 рази. Питома вага іпотечних кредитів у ВВП за цей термін знизилась від 9,9 до 3 %. Кількість домогосподарств, які звертались до банків по іпотечні кредити, зменшилась в 4,8 раза [9, с. 76].

Накопичення негативних соціальних питань у житловій сфері преси висвітлювали у статтях В.С. Шишкін (B.S. Shishkin) [10] та Л.М. Черенько (L.V. Cherenko) [11]. Бідність населення вони пов'язували з житловими умовами, а вибір пріоритетних напрямів житлової політики розглядали в контексті стандартів житлових умов у розумінні населення.

Аналіз публікацій стосовно житлового забезпечення населення показує, по-перше, брак в Україні наукових монографій і статей у періодичних виданнях з актуальних питань реалізації державної житлової політики. По-друге, відсутність досліджень, присвячених проблемі функціонування фінансових інститутів кредитування придбання житла і перспектив їх розвитку.

Мета статті — оцінка сучасної ситуації у реалізації державної житлової політики України та обґрунтування удосконаленої моделі іпотечного житлового кредитування на основі розширення мережі інституціональних структур, що надають житлові кредити.

Новизною статті є обґрунтування впровадження нової для країни системи організації іпотечного житлового кредитування за позиково-ощадним принципом.

Викладення основного матеріалу. Концепцією державної житлової політики (схвалена постановою Верховної Ради України від 30.06.1995 № 254/95-ВР), положення якої значною мірою втратили актуальність, визначено мету і головні на той час напрями реформування ринку житла. Вона передбачала забезпечення умов реалізації права громадян на житло, визначеного Конституцією України [12, ст. 47]. При цьому становлення повноцінного ринку житла з пріоритетом залучення довгострокових кредитних ресурсів через біржі, інвестиційні фонди, іпотечні і житлові банки, страхові компанії та інші ринкові структури не розглядалось. Винятком було положення про надання громадянам пільгових кредитів на будівництво або купівлю житла, яке стосувалось певних верств населення: молоді або тих, хто тривалий час перебував на квартирному обліку, з урахуванням їхнього строку перебування у черзі та матеріального стану.

Демонтаж державних механізмів фінансування житлового будівництва і нерозвиненість альтернативних доступних ринкових механізмів будівництва житла для населення на основі кредитних принципів стримували вирішення житлової проблеми. Щорічне введення в експлуатацію житлової площі протягом 1985–2016 рр. жодного разу не перевищило рівень базового 1985 року. Від 2001 року щорічні темпи обсягів уведення житла в експлуатацію, за деяким винятком, були вищими, ніж у

1990 р., але недостатніми для того, щоб вийти на попередній рівень. У 2011–2016 рр. інвестиції в житлове будівництво порівняно з 2010 р. знизились на 15,8 %. Перевагу в інвестуванні житла надавали особистим коштам фізичних осіб. В Україні за 2010–2016 роки за рахунок цих коштів уведено в експлуатацію 60 % житлової площі [13, с. 345]. Решту житлової площі введено за кошти підприємств, державного і місцевих бюджетів. 2016 року їх частка у будівництві житла зменшилась до 7 %, що в 1,8 разів менше, ніж у попередньому 2015 році [13, с. 345]. Нарощування обсягів житлового будівництва переважно за рахунок коштів громадян за високої вартості житла робить його недоступним для значної кількості населення, що не сприяє реалізації цілі держави — підвищенню рівня житлового забезпечення громадян. Понад 43 % домогосподарств, у яких є потреба поліпшити житлові умови, придбати житло не можуть через брак коштів [14, с. 12].

Особи, які не здатні поліпшити свої житлові умови за рахунок власних коштів і проживають на площі, меншій за встановлену соціальну норму, забезпечуються житлом безкоштовно. Житловий Кодекс України (ст. 31) надає право окремим групам громадян отримати житло з державного і громадських фондів. Скористатись таким правом можуть особи, які: забезпечені площею нижче за рівень, визначений виконкома обласних рад; проживають у приміщеннях, що не відповідають установленим санітарним і технічним нормам; хворіють на тяжкі форми хронічних захворювань; проживають у гуртожитках та інші. Квартирний облік таких категорій громадян відображає мінімальний граничний критерій забезпечення населення житлом.

Вирішення житлової проблеми таких категорій населення поступово ускладнюється. Все менша кількість сімей із тих, які перебувають на обліку, отримують житло (табл. 2). У 1990 році отримали квартири 9,2 % сімей, які перебували на обліку, у 1995 — 3,2, у 2000 — 1,6, у 2010 та 2014 роках відповідно 0,9, і 0,4 %.

Незважаючи на поглиблення житлового будівництва в Україні протягом останніх п'яти років (2012–2016), гострота проблеми забезпечення населення житлом не зменшується. Україна відстає від розвинених країн не тільки за показником забезпечення населення загальною житловою площею, але й за розміром і кількістю квартир у розрахунку на одну особу. Протягом 2010–2015 років кількість збудованих квартир перевищує обсяг уведеної в експлуатацію загальної площі житла (табл. 3).

Таблиця 2. Надання житла населенню, яке перебуває на квартирному обліку

Параметр	1990	1995	2000	20010	20011	2012	2013	2014
Перебувало у черзі на кінець року, тис. сімей	2638	2411	1765	1139	1002	945	746	657
Одержали житло протягом року всього, тис. сімей	235	82	32	11	7	7	6	3
Відсоток від кількості сімей та однаків, які перебували у черзі	9,2	3,2	1,6	0,9	0,6	0,7	0,6	0,4

Джерело: Квартирний облік та кількість наданих квартир в Україні у 2010 році. Стат. бюлетень — Київ, 2011. — С. 4; Квартирний облік та кількість наданих квартир в Україні у 2014 році. — Київ, 2015. — С. 3.

Таблиця 3. Житло, прийняте в експлуатацію, і кількість збудованих квартир

Рік	Загальна площа, тис. кв. м	Збудовано квар- тир, одиниць	Площа однієї квартири, м ²	Кількість квар- тир на 1000 м ² загальної житлової площі
2010	71 292	8604	120	8286
2011	77 330	8685	112	8904
2012	83 355	9770	117	8532
2013	92 612	9949	107	9308
2014	105 241	9741	92	10800
2015	120307	11144	92	10796
Темпи зростання (зниження), 2015 до 2010 р.	1,687	1,295	0,762	1,303

Джерело: Житлове будівництво в Україні у 2010–2015 роках. – Київ, 2016. – С. 18; 37.

Фактично стійкою є тенденція до будівництва невеликих квартир, що знижує рівень комфортності житла і не відповідає завданням демографічної політики. У 2015 році порівняно з 2010 роком площа однієї квартири скоротилась на 23,8 %.

В Україні поряд із ринковими існують державні механізми забезпечення населення житлом за рахунок пільгових іпотечних кредитів. Підкреслюючи їх високу соціальну значущість, варто відмітити також і високу залежність функціонування цих інституцій від економічної кон'юнктури. Так, кризові тенденції 2014–2017 років негативно вплинули на виконання державних програм забезпечення житлових потреб того контингенту громадян, яким частково компенсуються вартість будівництва житла. Найпоширеніші три житлові програми: «Доступне житло», «Програма здешевлення вартості іпотечних кредитів», «Державна програма забезпечення молоді житлом на 2013–2017 роки» були скорочені через брак коштів починаючи з 2013 р. Державних коштів достатньо лише для виконання зобов'язань за раніше укладеними договорами. Нових договорів протягом 2014–2017 рр. не укладено. Після того, як у 2018 році була відновлена державна програма «Доступне житло», квартири отримали лише 88 сімей.

Ефективність системи пільгового фінансування житла, яка склалась у країні, низька і не відповідає сподіванням населення на поліпшення житлових умов. Наприклад, програма «Пільгового молодіжного кредитування», яка діє з 1998 року, за двадцять років існування надала 12,3 тис. кредитів, що дало змогу придбати житло трохи більше, ніж 12 тис. молодих сімей та однаків. У межах усієї України цей результат за всі роки діяльності програми здається мінімальним. Від 2015 року з державного бюджету на молодіжне кредитування асигнувань не виділяли. Програма фінансується лише з місцевих бюджетів і за рахунок статутного капіталу Фонду Держмолодьжитло, що значно обмежує її розвиток.

Крім програми молодіжного кредитування Українська державна будівельна корпорація «Укрбуд» та Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву пропонують спеціальні умови кредитування з статутного фонду за Програмою «Довготерміновий пільговий кредит» для придбання нерухомості на первинному ринку. Кредит під 14,1 % річних надається молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) житла терміном до 30 років, але не більш ніж

Таблиця 4. Показники надання пільгових кредитів молодим сім'ям за рахунок власних коштів Держмолодьжитла (статутний капітал), 2009–2017 рр.

Рік	Профінансовано, тис. грн	Надано кредитів	Проінвестовано житла, тис. м ²
2009	25 752,0	97	6,6
2010	16 784,0	55	3,5
2011	31 376,0	104	5,9
2012	56 901,0	165	9,7
2013	35 613,9	100	5,6
2014	23 121,8	63	3,6
2015	58 956,1	91	5,2
2016	34 301,6	75	4,3
2017	63 559,3	127	6,7
Всього	346 365,6	877	51,1

Джерело: Доступне житло [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://fakty.istv.ua/ru/ukraine/20180305>

до досягнення позичальником пенсійного віку. За дев'ять років існування цієї програми було надано 877 кредитів і профінансовано 51 тис. м² житла, що становило 0,084 % від усієї введеної житлової площі в Україні (табл. 4).

За роки дії Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву, після виходу постанови Кабінету Міністрів України від 14.04. 1997 № 334 «Про заходи щодо виконання Указу Президента України від 4 грудня 1996 р. № 1165», житло отримали понад 37 900 сімей [14]. У рамках пільгових програм було побудовано понад 1 000 тис. м² житла, що становить 0,46 % загального обсягу введення житлової площі в експлуатацію. Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву як інструмент реалізації державної житлової політики за весь строк свого існування не зробив житло ні доступним, ні масовим.

Залучення коштів фонду сприяння забезпеченню молоді житлом, як і будь-які форми державної підтримки житлового будівництва, завжди будуть обмеженими і не задовольнятимуть потребу населення у житлі. Розрахунки, засновані на демографічних даних України та соціологічних обстеженнях, проведених Дитячим фондом ЮНЕСКО, вказують, що 72,7 % молоді України, тобто 2,5–2,8 млн молодих сімей, потребують поліпшення житлових умов [15].

Реалізація очікувань населення у поліпшенні житлових умов передбачає, поряд із використанням потенціалу Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву та недержавних організацій, таких як Громадська рада, інститут експертів при Держмолодьжитлі, також створення доступних ринкових форм придбання житла [15]. Це необхідно тому, що наявна система фінансування житла орієнтована на пряме інвестування громадянами житлового будівництва без будь-яких посередницьких структур, що мінімізують кредитні та будівельні ризики. Іпотечна система України сформувалась за критеріями забезпечення переважно банківських інтересів, серед яких іпотека має пріоритет. Адже сплачуючи іпотечний кредит населення будує одну квартиру для себе й одну — для банку, оскільки повинно виплатити тіло кредиту і відсотки за кредитом. За умови сплати авансу у розмірі 1 % від вартості

Таблиця 5. Вартість іпотечного кредитування житла (однокімнатна квартира площею 32–35 м²)

Показник	Умови кредитування за авансу	
	1 %	50 %
Вартість житла, грн (однокімнатн кв. 32–35 м ²)	431 000	431 000
Ставка, % річних	20	20
Строк виплати відсотків, років	10	10
Аванс	1 %	50 %
<i>Результати розрахунків</i>		
Перший внесок, грн	4310,0	215 500,0
Сума кредиту, грн	426 690,0 грн.	215 500,0
<i>Класична схема погашення кредиту</i>		
Щомісячний платіж, грн	10 511,54–3 554,95	5 308,86–1 795,43
Відсоткові витрати погашення кредиту за весь строк, грн	437 357,25	220 887,50
Переплата по кредиту, грн	437 357,25	220 887,50
<i>Ануїтетна схема погашення кредиту</i>		
Щомісячний платіж, грн	8 203,47	4 143,17
Відсоткові витрати по кредиту за весь строк, грн	574 133,19	289 966,26
Переплата по кредиту, грн	574 133,19	289 966,26
Ефективна ставка, %	26,25	26,25

Джерело: Іпотечний кредитний калькулятор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prostobank/servisy.ua/kalkulyator/ikk/3650/431000/20/1/0/0/0/0>

квартири громадянин, оплачуючи погашення кредиту, купує житло за подвійну ціну. У випадку сплати авансу у розмірі 50 % кінцева вартість зменшується на половину. Це легко прослідкувати на прикладі інвестиційної діяльності банківської установи «Prostobank» (табл. 5).

За таких умов іпотека як інструмент фінансового ринку не сприяє реалізації соціально-економічної та демографічної політики країни. З 82 українських банків іпотеку пропонують не більше 20, в яких більше половини не розвивають систему кредитування житла, не пропонують нові програми і сприятливі умови для позичальника. Частка іпотеки у пакеті банківських угод не перевищує 5 %. Це дуже незначний обсяг і свідчення низького попиту населення на іпотечне кредитування [17].

Головна проблема української практики будівництва житла — великий розрив між високими цінами на житло і низьким платоспроможним попитом населення. На ціни впливає обмеженість ринку нерухомості, неефективні технології будівництва житла для населення, а також практика тезаврації житла зі спекулятивною метою — для його подальшого перепродажу.

Дисбаланс ринку житла в Україні різко контрастує з умовами придбання житла в інших країнах. Населення країн Європейського союзу використовує іпотеку

Таблиця 6. Іпотека в країнах Європейського союзу, 2018 р.

Низьковідсоткова ставка		Високовідсоткова ставка	
Країна	Річні відсотки	Країна	Річні відсотки
Фінляндія	1,47	Угорщина	5,83
Швеція	1,85	Польща	5,38
Німеччина	1,89	Болгарія	4,86
Словенія	1,93	Греція	4,35
Люксембург	1,95	Кіпр	4,15

Джерело: Іпотека в станах Евросоюза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ultramodern-home.ru/2018/01/procenty-po-ipoteke-v-stranax-evropy-evroaoayuz-v-2018>

як повсякденний інструмент для задоволення власних потреб. Іпотечні кредити використовують навіть ті верстви населення, у яких вистачає грошей для придбання житла без залучення грошових позик. Перевага іпотеки пояснюється невисокою відсотковою ставкою, яка становить 1–3 % річних. Відсоткова ставка може змінюватись залежно від економічної ситуації певної країни. Проте європейські банки пропонують позичальникам вигідні відсоткові ставки, якщо кредит надається на 10–30 років. Найнижча середня ставка не перевищує 2,5 % річних, найвища становить 4–6 % річних (табл. 6). Наприклад, у Литві та Естонії відсоткові ставки – відповідно 2,0 та 2,34 %.

Поліпшення фінансування будівництва житла можливе шляхом розширення інституціональних структур іпотечного кредитування, а також удосконалення економічних та організаційних основ реалізації пільгових програм, які підвищують доступність банківських кредитів для населення [5, с. 21]. У цьому напрямі Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України у жовтні 2018 року розпочало глибоку інституціоналізацію житлових програм «Доступне житло» та «Молодіжне кредитування». За ними держава забезпечує 30 % компенсації за придбання житла за рахунок державного або місцевих бюджетів та 50 % компенсації для внутрішньо переміщених осіб. Урядові заходи спрямовані на посилення контролю з метою недопущення корупційних схем, а також зниження необхідного для участі у програмах рівня середньомісячного доходу сім'ї, яка потребує поліпшення житлових умов, з 5 до 3 % розміру середньої заробітної плати. Проте Міністерство не торкалось питання здешевлення іпотеки.

Для аналізу практики іпотечного житлового кредитування важливо звернутись до побудови системи іпотеки в інших країнах, досвід яких є незрівнянно багатшим, ніж в Україні, і де функціонують три основні моделі іпотечного житлового кредитування: усічено-відкрита, розширена відкрита, збалансована автономна. Кожна організаційна модель охоплює певний набір елементів (табл. 7).

Механізм усічено-відкритої моделі обмежений первинним ринком заставних об'єктів житлового будівництва, які банки залучають як один із зовнішніх ресурсів. Тому кількість суб'єктів кредитування є мінімальною, що відповідає усіченій структурі іпотеки. В рамках цієї моделі система іпотечного кредитування не орієнтується на будь-які стандарти, що визначають основні параметри іпотечних кредитів, зокрема, терміновість або вартість. За усіченної моделі іпотечні банки самостійно визначають параметри наданих кредитів і можуть завищувати відсоткові ставки та скорочувати

Таблиця 7. Основні елементи моделей іпотечного житлового кредитування

Елемент	Модель		
	Усічено-відкрита	Розширена відкрита	Збалансована автономна
Принцип функціонування	ринковий (залежить від загального стану фінансово-кредитного ринку країни)	позиково-ощадна (модель автономна)	—
Об'єкт кредитування	готовий або у процесі будівництва	готовий або у процесі будівництва, будинки для кількох сімей	готовий або у процесі будівництва
Джерело залучення кредитних ресурсів	власні та позикові кошти банків (депозитні рахунки, міжбанківські кредити і т. д.)	іпотечні цінні папери, що функціонують на вторинному ринку, власні і запозичені кошти банків (депозитні рахунки, міжбанківські кредити і т. д.)	житлові накопичення і житлові контрактні накопичення майбутніх позичальників, власні і запозичені кошти банків (депозитні рахунки, міжбанківські кредити і т. д.)
Основний кредитор	універсальні та іпотечні банки	універсальні та іпотечні банки	комерційні, іпотечні банки, будівельні ощадні каси, ощадні каси

Джерело: [8, с. 43].

строки кредитування. Відсоткові ставки по іпотечних кредитах безпосередньо залежать від ситуації на фінансовому ринку країни, що впливає на активність банківських установ. Спрощеність даної моделі житлового кредитування обумовлює її застосування в країнах із несформованою інфраструктурою фінансового ринку і ринку цінних паперів.

Особливістю розширеної відкритої моделі є формування ресурсної бази банків за рахунок вторинного ринку цінних паперів, забезпечених заставними на нерухомість. Ця модель є стабільнішою, оскільки більшість цінних паперів має попередньо замовлену дохідність і орієнтована на отримання кредитів на вільному ринку капіталів. У межах розширеної відкритої моделі існує декілька типів кредитних установ, які діють на ринку і накопичують кошти. Вони поділяються в основному на іпотечні і ощадні, з функціями накопичення коштів для будівництва житла.

Іпотечні банки функціонують на первинному і вторинному ринках. На первинному ринку кредити надаються безпосередньо позичальнику. На вторинному ринку іпотечні банки після отримання кредиту в банках ощадного типу продають і за дорученням покупця обслуговують цей кредит. Така модель житлового кредитування по суті є ринковою, застосування якої регулюється банківськими відсотками і ціною кредитних ресурсів. Вона підвладна впливу фінансово-кредитних коливань. Тому така модель більш придатна в умовах сталої економіки.

Третім варіантом системи кредитування житла є модель збалансованої автономії, яка функціонує за позиково-ощадним принципом. Її суб'єктами, крім іпотечних банків, є ощадні і будівельно-ощадні каси. В рамках цієї моделі формування кредитних ресурсів відбувається не за рахунок відкритого ринку капіталів, а шляхом

залучення ощадних вкладів населення. Потенційно модель збалансованої автономії не залежить від стану фінансово-кредитного ринку, через що вона має знижений соціальний ризик. Банкам не потрібно звертатись по запозичення до зовнішніх джерел, де ситуація може бути непередбачуваною. Стабільність прибутку визначається тільки розміром відсоткової маржі, коливання якої незначні. Важливим елементом механізму функціонування європейської моделі збалансованої автономії є житлові контрактні заощадження.

Існують два варіанти житлових контрактних заощаджень: німецький та французький. У німецькому варіанті моделі кошти отримують тільки учасники житлових контрактних заощаджень відповідно до особливо встановленої черги за ставкою менше ринкової. При цьому контракти пропонують тільки спеціалізовані організації — асоціації будівельників і позичальників, формою функціонування яких є будівельно-ощадні каси. Французька модель житлових контрактних заощаджень є більш відкритою. Вона акумулює кошти вкладників, які заощаджують кошти, не маючи на меті їх кредитне використання. Вільні гроші інвестуються у ринок іпотечних облігацій або для забезпечення інших видів житлових кредитів. Головною функцією французької моделі є стимулювання довгострокових накопичень за рахунок підвищеної мотивації [6, с. 46, 55, 60].

Висновки. В Україні сфера реалізації державної житлової політики піддається високим соціальним ризикам. Підтвердженням тому є факти низької забезпеченості населення житлом, недостатньої динаміки житлового будівництва, кризового стану житлового фонду в країні, недоступності іпотеки для більшості громадян, неефективності державних пільгових житлових програм.

Позитивна тенденція в будівництві житла, яка намітилась протягом останніх років, не вирішує проблему житлового забезпечення населення. Україна відстає від розвинених країн не тільки за рівнем забезпечення населення загальною житловою площею, але й за кількістю збудованих квартир і кімнат у розрахунку на одну особу. Реалізація соціально орієнтованої стратегії житлової політики можлива за умов подвоєння щорічних темпів введення житла в експлуатацію [18, 159]. Принципово важливим при цьому є не тільки прискорення будівництва житла, але й забезпечення його доступності. Очікуване вирішення проблеми — іпотека. Іпотечний кредит як елемент кредитної системи має принципові соціально-економічні особливості. Це інструмент і ресурс забезпечення сім'ї житлом, підвищення соціального статусу людини, демографічного відтворення.

Формування розгалуженої мережі спеціалізованих іпотечних банків як суб'єктів кредитування житлового будівництва сприятиме напрацюванню організованого за різними моделями досвіду, який дає змогу залучати довгострокові кредитні ресурси шляхом випуску іпотечних цінних паперів. Спеціалізовані банківських структури — іпотечні банки, будівельні ощадні каси, програми житлових контрактних збережень — мають знижений соціальний ризик, підвищують платоспроможність населення і монополізують фінансово-кредитний ринок. Значний потенціал за обсягами спеціалізованої форми кредитування житла матимуть регіональні програми, які місцева влада фінансуватиме за рахунок муніципальних іпотечних фондів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2017 році. Стат. зб. — Ч. 1 (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). — Київ, 2018. — 380 с.

2. Обеспеченность жильем в разных странах мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pdforums.net/other/1400054970.html> (дата звернення: 24.05.2018).
3. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2018 році. – Київ, 2018. – 86 с.
4. Житловий фонд України. – Київ, 2018. – 93 с.
5. Novikov V., Burdyak A. Housing finance in Ukraine a long way to go // *Housing finance international*. – Brussel, 2014. – September. – № 11–12. – p. 17–26.
6. Кравченко В.І., Полівода К.В. Фінансування будівництва житла: новітні тенденції. – Київ, 2006. – 173 с.
7. Павлова И.В. Ипотечное жилищное кредитование. – М., 2004. – 272 с.
8. Прокопенко В.Ю. Фінансово-кредитні інструменти на ринку нерухомості. – Харків, 2012. – 381 с.
9. Бюлетень НБУ. Стат. матеріали. – грудень 2015 р. – 153 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Bank.gov.ua/files/stat.pdf> (дата звернення: 24.05.2018).
10. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1 (26). – С. 51–64. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.05>
11. Черенько Л.М. Житлові умови населення і вибір пріоритетних напрямів житлової політики // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 1 (32). – С. 126–139. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.126>
12. Конституція України. ст. 47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.05.2018).
13. Статистичний щорічник України за 2016 рік. – Київ, 2017. – 611 с.
14. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018 року). – Київ, 2018. – 78 с.
15. Доступне житло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.istv.ua/ru/ukraine/20180305> (дата звернення: 10.07.2018).
16. Громадська рада і інститут експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novytny/hromaska-rada-pry/derzhmolodzhytli> (дата звернення: 24.05.2018).
17. Стриженюк И. Почему квартиры не дешевеют [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/article/124754> (дата звернення: 10.07.2018).
18. Новіков В.М., Дєєва Н.М., Гвелесіані А.Г. та ін. Інституціональні механізми реалізації соціального потенціалу децентралізації // Соціальна інфраструктура на шляхах реформування місцевого самоврядування. – Київ-Варшава, 2018. – 518 с.

REFERENCES

1. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2017 rotsi* [Costs and resources of households in Ukraine in 2017]. (2018). Kyiv [in Ukrainian].
2. Obespechenist jtlom v raznuh stranah mira [Provision of housing in different countries of the world]. (2016). *pdforums.net*. Retrieved from <https://www.pdforums.net/other/1400054970.html> [in Russian].
3. *Sotsialno-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2018 rotsi* [Socio-demographic characteristics of Ukrainian households in 2018]. (2018). Kyiv [in Ukrainian].
4. *Zhytlovyy fond Ukrayiny* [Housing stock of the Ukrainian SSR]. (2018). Kyiv [in Ukrainian].
5. Novikov, V., & Burdyak, A. (2014). Housing finance in Ukraine a long way to go. *Housing finance international*, 11-12, 17-26.
6. Kravchenko, V.I., & Polivoda, K.V. (2006). *Finansuvannia budivnytstva zhytla: novitni tendentsii* [Housing Financing: recent trends]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Pavlova, I.V. (2004). *Ipochnoe jilichnoe kreditovanie* [Mortgage Housing Lending]. Moscow [in Russian].
8. Prokopenko, V.Y. (2012). *Finansovo-kredytni instrumenty na rynku nerukhomosti* [Financial and credit instruments in the real estate market]. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Buleten NBY [Bulletin of the NBU]. (2015). *Bank.gov.ua*. Retrieved from <https://www.Bank.gov.ua/files/stat.pdf> [in Ukrainian].

10. Shishkin, V.S. (2016). Bidnist naselennia Ukrainy za zhytlovymy umovamy [Poverty of Ukraine's population under housing conditions]. *Demografia ta socialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 51-64 doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.05> [in Ukrainian].
11. Cherenko, L.M. (2018). Zhytlovi umovy naselennia i vybir priorityetnykh napriamiv zhytlovoi polityky [Housing conditions of the population and choice of priority areas of housing policy]. *Demografia ta socialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 126-139 doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.126> [in Ukrainian].
12. Konstytutsiia Ukrainy. [Constitution of Ukraine]. (2018). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
13. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2016 rik [Stat Ukraine's Yearbook for 2016]*. (2017). Kyiv [in Ukrainian].
14. *Samootsinka domohospodarstvy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv (za danymy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u sichni 2018 roku). [Self-assessment by households of Ukraine of their income level (according to a sample household survey in January 2018)]*. (2018). Kyiv [in Ukrainian].
15. Dostupne jytlo [Affordable housing]. (2018). fakty.istv.ua. Retrieved <https://fakty.istv.ua/ru/ukraine/20180305> [in Ukrainian].
16. Hromadska rada i instytut ekspertiv [Public Council and Institute of Experts]. (n.d.). molod-kredit.gov.ua. Retrieved from <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novytny/hromaska-rada-pry/derzhmolodzhytli>
17. Strijenyk, I. (2018). Pochemy kvarniru ne deheveyt [Why apartments do not get cheaper]. kontrakty.ua. Retrieved from <http://kontrakty.ua/article/124754> [in Ukrainian].
18. Novikov, V.M., Dieieva, N.M., & Hvelesiani, A.H. et al. (2018). Instytutsionalni mekhanizmy realizatsii sotsialnoho potentsialu detsentralizatsii [Institutional mechanisms for realization of social potential of decentralization]. *Sotsial'na infrastruktura na shlyakhakh reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya - Social infrastructure on the path of reforming local self-government*. Kyiv-Warshawa [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.09.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.100>

УДК 334.027:311.2

JEL CLASSIFICATION: I38

Т.О. БУРЕНКО

канд. наук держ. упр.,

заступ. дир. департ. — нач. управ.

Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України

01001, м. Київ, пров. Музейний, 12

E-mail: t_burenko@ukr.net

Т.О. КРАМАРЕНКО

заступ. дир. департ. — нач. управ.

Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України

01001, м. Київ, пров. Музейний, 12

E-mail: tatyana.ko@gmail.com

М.Ю. ОГАЙ

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: ogay@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «ТЕПЛІ КРЕДИТИ»

Моніторинг та оцінювання результативності є необхідними під час упровадження будь-якої державної програми, адже від отриманих результатів залежить обґрунтованість та ефективність управлінських рішень. При цьому важливим є визначення джерел даних і відповідних інструментів оцінювання. Метою статті є визначення джерел адміністративної та статистичної інформації, що можуть бути використані для комплексного оцінювання результативності програми «теплі кредити» на основі застосування сучасних аналітичних інструментів. Висвітлено методичні підходи до оцінювання результативності Державної програми з урахуванням наявного інформаційного забезпечення, обговорено особливості формування та аналітичні можливості різних джерел інформації, їх переваги та обмеження для аналізування. Обґрунтовано необхідність комплексного використання даних із різних джерел для визначення оптимального підходу до оцінювання результативності програми «теплі кредити». На сьогодні доцільно виділити чотири основних джерела даних: реєстр позичальників, який формують уповноважені банки, вибіркові обстеження учасників Державної програми, дані підприємств — надавачів послуг з електропостачання, централізованого газо- та теплопостачання, а також дані Державної служби статистики України. За цими джерелами збирається інформація про учасників програми «теплі кредити» щодо обсягів кредиту та розміру відшкодування, цілей кредитування, соціально-демографічні

показники, характеристики житла, обладнання житла до та після запровадження енергоефективних заходів, обсяги економії енергоресурсів. Кожне з джерел є носієм унікальної, але неповної інформації з точки зору оцінки результативності програми «теплі кредити». Лише у логічному поєднанні та комплексному аналізі ця інформація дає всебічне уявлення про предмет дослідження. Викладено основні результати дослідження, сформувано висновки щодо використання інформаційного забезпечення, а також рекомендації з його розширення для підвищення ефективності управлінських рішень.

Ключові слова: державна програма, результативність, енергоефективні заходи, джерела даних, вибіркові обмеження, оцінювання.

Т.О. Буренко

канд. наук гос. упр.,

зам. дир. департ. — нач. управл.

Государственное агентство по энергоэффективности и энергосбережению Украины

01001, г. Киев, пер. Музейный, 12

E-mail: t_burenko@ukr.net

Т.А. Крамаренко

зам. дир. департ. — нач. управл.

Государственное агентство по энергоэффективности и энергосбережению Украины

01001, г. Киев, пер. Музейный, 12

E-mail: tatyana.ko@gmail.com

М.Ю. Огай

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд., старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Шевченко, 60

E-mail: ogay@ukr.net

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ПРОГРАММЫ «ТЕПЛЫЕ КРЕДИТЫ»

Оценивание и мониторинг результативности необходимы в ходе внедрения любой государственной программы, ведь от полученных результатов зависит обоснованность и эффективность управленческих решений. При этом важно определить источники данных и соответствующие инструменты оценки. Цель статьи — определение источников административной и статистической информации, которые могут быть использованы для комплексного оценивания результативности программы «теплые кредиты» на основе применения современных аналитических инструментов. Освещены методические подходы к оценке результативности Государственной программы с учетом имеющегося информационного обеспечения, обсуждены особенности формирования и аналитические возможности разных источников информации, их преимущества и ограничения для анализа, обоснована необходимость комплексного использования данных из разных источников для определения оптимального подхода к оценке результативности программы «теплые кредиты». На сегодня целесообразно выделить четыре основных источника данных: реестр заемщиков, который формируют уполномоченные банки, выборочные обследования участников Государственной программы, данные предприятий — поставщиков услуг по электроснабжению, централизованному газо- и теплоснабжению, а также данные Государственной службы статистики Украины. Из этих источников собирается информация об участниках программы «теплые кредиты»: об объемах кредитов и размере возмещения, целях кредитования, социально-демографических показателях, характеристиках жилья, оборудовании жилья до и после внедрения энергоэффективных мероприятий, объемах экономии энергоресурсов. Каждый из источников служит носителем уникальной, но неполной информации с точки зрения оценки результативности программы «теплые кредиты». Только в логическом сочетании и комплексном анализе эта информация дает всестороннее представление о предмете исследования. Изложены основные результаты исследования, сформулированы выводы по использованию информационного обеспечения, а также рекомендации по его расширению для повышения эффективности управленческих решений.

Ключевые слова: государственная программа, результативность, энергоэффективные мероприятия, источники данных, выборочные обследования, оценивание.

T.O. Burenko

PhD (Degree in science of public administration)
Deputy of director – Head of Department
State Agency on Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine
01001, Kyiv, Museum Lane, 12
E-mail: t_burenko@ukr.net

T.O. Kramarenko

Deputy of director – Head of Department
State Agency on Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine
01001, Kyiv, Museum Lane, 12
E-mail: tatyana.ko@gmail.com

M.Yu. Ogay

PhD (Degree in Statistics), Senior researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Shevchenko, 60
E-mail: ogay@ukr.net

INFORMATION SUPPORT FOR THE ASSESSMENT OF THE “WARM LOANS” PROGRAM RESULTS

Evaluation and monitoring of performance is necessary in the implementation of any state program, because the results obtained depend on the validity and effectiveness of the management decisions taken. It is important to determine the sources of data and the relevant evaluation tools. The purpose of the article is to determine the sources of administrative and statistical information that can be used for complex evaluation of the effectiveness of the program “warm loans” based on the use of modern analytical tools. The article deals with the methodical approaches to the evaluation of the effectiveness of the State Program taking into account the existing information support, discusses the peculiarities of the formation and analytical possibilities of various sources of information, their advantages and limitations in the analysis, the necessity of the complex use of data from different sources for determining the optimal approach in evaluating the effectiveness of the “warm loans” program is substantiated. Today, it is advisable to distinguish four main sources of data: the register of borrowers, formed by authorized banks, sample surveys of participants in the State Program, data of enterprises providing electricity supply services, as well as centralized gas and heat supply, as well as data from the State Statistics Service of Ukraine. According to these sources, information is gathered about the participants of the program “warm loans” on the volume of credit and the amount of reimbursement, lending objectives, socio-demographic indicators, housing characteristics, housing equipment before and after the introduction of energy-efficient measures, and the amount of energy savings. Each of the sources is a carrier of unique information, but incomplete in terms of assessing the effectiveness of the “warm loans” program. Only in a logical combination and complex analysis, this information provides a comprehensive view of the subject of research. The paper presents the main results of the study, formulates the conclusions on the use of information support, as well as recommendations for its expansion to improve the effectiveness of management decisions.

Keywords: state program, efficiency, energy efficiency measures, data sources, sample surveys, evaluation.

Постановка проблеми. Державні програми, що реалізуються в Україні, як правило, аналізуються в частині дотримання процедур використання коштів державного бюджету. Але сьогодні широкої популярності набувають підходи, застосування яких дає змогу оцінювати державні програми з точки зору їх результативності, ступеня досягнення цілей, поставлених перед програмою.

Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв із відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2020 роки (далі – Державна програма, програма «теплі кредити»), затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2010 № 243 року [1], була розроблена з метою створення умов для наближення енергоемності валового

внутрішнього продукту України до рівня розвинутих країн та стандартів Європейського Союзу, підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів і посилення конкурентоспроможності національної економіки.

Протягом 2010–2016 рр. Державна програма удосконалювалася з метою розширення механізмів стимулювання населення до підвищення енергоефективності [2–5]. Програма «теплі кредити» також узгоджується з етапами реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року [6].

Основними завданнями реалізації Державної програми сьогодні є:

- формування в суспільстві свідомого ставлення до необхідності підвищення енергоефективності;
- зниження обсягу споживання енергоресурсів;
- стимулювання заміщення природного газу;
- стимулювання населення, а також ОСББ та ЖБК до впровадження енергоефективних заходів.

Основними очікуваними результатами є:

- зменшення рівня споживання енергії та комунальних послуг;
- зменшення обсягу використання природного газу для опалення житлового фонду;
- підвищення рівня якості надання комунальних послуг для всіх верств населення з одночасним зниженням тарифів на такі послуги;
- зниження рівня соціальної напруги через зменшення аварійних зупинок теплових електростанцій та енергорозподільних мереж.

Важливим наслідком програми має стати також підвищення комфортності проживання у енергоефективних індивідуальних будинках та квартирах багатоквартирних будинків.

Потрібно зазначити, що Державна програма є популярною і користується високим попитом серед населення, що пов'язано, передовсім, з максимально простим і прозорим механізмом її застосування за незначного бюрократичного та адміністративного контролю громадян. За таких умов знижується рівень корупційних ризиків і зарегульованість механізму, проте виникає необхідність у ґрунтовній оцінці результативності.

Актуальність обраної теми. Оцінювання результативності є необхідним у ході впровадження будь-якої державної програми, адже від отриманих результатів залежить обґрунтованість та ефективність відповідних управлінських рішень. При цьому дуже важливим є визначення джерел даних і інструментів оцінювання.

Нижче розглянуто наявні джерела інформації, що можуть бути використані для оцінювання результативності Державної програми, проілюстровано аналітичні способи аналізу даних із відповідних джерел, обґрунтовано вибір інструментів оцінювання, викладено основні результати дослідження та визначено особливості їх використання для ухвалення управлінських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінці державних програм присвячено низку публікацій вітчизняних та закордонних авторів. На особливу увагу заслуговують розробки українських науковців Е. Лібанової (Е. Libanova), О. Макарової (О. Makarova), В. Саріогло (V. Sarioglo) та ін., присвячені розробці методології оцінювання державних програм та їхнього впливу на деякі аспекти якості життя населення [7], робота експертів Світового Банку під керівництвом Е. Теслюка (Е. Teslyuk), присвячена вивченню інструментів оцінки адресності програм соціальної допомоги, їх ефективності та придатності для застосування в умовах України [8]. Варто відзначити

і роботу економістів В. Бодрова (V. Bodrov), О. Сафронова (O. Safonov), І. Балдич (I. Baldych), в якій визначено відмінності між поняттями «моніторинг» і «оцінювання», а також проаналізовано теоретичні аспекти застосування цих інструментів для різних цілей державної політики [9]. Однак дослідження оцінки результативності запроваджених в Україні програм з енергоефективності досі не здійснювалося.

Постановка мети і завдань. Мета статті – визначення джерел адміністративної та статистичної інформації, що можуть бути використані для комплексного оцінювання результативності програми «теплі кредити» на основі застосування сучасних аналітичних інструментів.

Завданнями статті є:

- дослідження інформаційного забезпечення оцінювання результативності програми «теплі кредити»;
- визначення оптимальних аналітичних інструментів оцінювання результативності Державної програми;
- статистичний аналіз даних із різних джерел інформації та оцінка основних показників результативності;
- формулювання основних висновків та рекомендацій щодо напрямів оптимального використання даних для ухвалення ефективних управлінських рішень за результатами оцінювання програми «теплі кредити».

Під час підготовки статті використано результати «Обстеження учасників програми відшкодування з державного бюджету частини кредиту на енергоощадні заходи», проведеного у 2016 році Інститутом місцевого розвитку із залученням Київського міжнародного інституту соціології в рамках Проекту *USAID* «Муніципальна енергетична реформа в Україні», а також «Комплексного дослідження результативності державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв із відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2020 роки», виконаного у 2017 році ГО «Український центр соціальних реформ» за фінансування Німецького товариства міжнародного співробітництва ГЦБ Бюро в рамках проекту «Створення енергетичних агентств в Україні» [10, 11].

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. У рамках Державної програми в Україні з 2014 року запроваджено механізм кредитування із відшкодуванням частини відсотків (суми) за кредитами для населення та об'єднань співвласників багатоквартирних будинків чи житлово-будівельних кооперативів (далі – ОСББ / ЖБК) за придбані ними енергоефективне обладнання та / або матеріали. Зазначені умови кредитування поширюються на придбання обладнання та / або матеріалів на реалізацію таких енергоефективних заходів:

- установлення радіаторів водяної системи опалення;
- установлення регуляторів температури повітря (в тому числі автоматичних);
- установлення вузлів обліку води (гарячої, холодної), зокрема засобів вимірювальної техніки (приладів обліку, лічильників);
- установлення багатозонних (багатотарифних) приладів обліку електричної енергії (лічильників активної електричної енергії);
- установлення світлопрозорих конструкцій з енергоощадним склом, у тому числі вікон та балконних дверей;
- установлення котла з використанням будь-яких видів палива та енергії (крім природного газу та електроенергії);
- установлення рекуператорів теплоти вентиляційного повітря;

- установлення теплонасосної системи для водяної системи опалення та / або гарячого водопостачання;
- установлення системи сонячного теплопостачання та / або гарячого водопостачання;
- установлення вузлів обліку теплової енергії, зокрема засобів вимірювальної техніки (приладів обліку, лічильників);
- виконання робіт з теплоізоляції (термомодернізації) зовнішніх стін;
- виконання робіт з теплоізоляції (термомодернізації) підвальних приміщень, фундаментів, горищ, покрівель.

З метою відслідковування попиту на кредити серед населення, аналізу енергозбереження внаслідок запровадження різних енергоефективних заходів та оцінювання загальної результативності програми «теплі кредити» Держенергоефективності регулярно збирає інформацію про учасників Державної програми.

На сьогодні доцільно виділити чотири основних джерела даних, що становлять інформаційне забезпечення оцінювання результативності програми «теплі кредити»:

1. Дані реєстрів позичальників, що складаються уповноваженими Банками, які залучені до реалізації програми «теплі кредити»;
2. Результати загальнонаціональних вибіркового опитувань учасників програми «теплі кредити»;
3. Дані Державної служби статистики України;
4. Дані підприємств — надавачів послуг з енерго-, газо- та теплопостачання про обсяги споживання енергоресурсів.

Нижче ці джерела розглянуто детально.

1. Реєстр позичальників містить інформацію про позичальника (ПІБ, місце проживання, адресу житла, в якому впроваджується захід), відомості про призначення житлової субсидії, найменування банку, інформацію про кредитний договір, цілі кредитування, а також загальну вартість придбаного енергоефективного обладнання та / або матеріалів та робіт з їх монтажу, розмір суми кредиту, використаного на придбання енергоефективного обладнання та / або матеріалів, що підлягає відшкодуванню, розмір відшкодування частини суми кредиту.

На основі даних реєстру позичальників Держенергоефективності запроваджено оперативний (щотижневий) моніторинг видачі кредитів: їх кількості й обсягу. Це дало змогу відслідковувати попит на механізм серед населення, планувати його належне фінансування та заходи з популяризації.

Від початку дії Державної програми, а саме з жовтня 2014 року, до кінця 2016 року її учасниками стали понад 215 тис. домогосподарств, які витратили на енергоефективні заходи понад 2,7 млрд грн. Від Уряду вони отримали близько 1,16 млрд гривень відшкодування [12]. Протягом 2016 року програмою «теплі кредити» скористалося 86,8 тис. домогосподарств. Найбільша частка отримувачів кредиту представлена в Сумській області, на яку припало майже 11 % всіх виданих в Україні кредитів, при цьому ця область є однією з найменших за чисельністю наявного населення. Ще понад 7 % кредитів взято в Львівській області. Найменшими за кількістю учасників програми є м. Київ та Луганська область — до 2 % кредитів [10].

Установлення світлопрозорих конструкцій є найпоширенішим енергоефективним заходом у рамках програми «теплі кредити» в усіх регіонах України. Найбільша частка таких кредитів видана у Києві (майже 90 %) та у Запорізькій області (85,2 %). Установлення котлів із використанням будь-яких видів палива та енергії (крім природного газу та електроенергії) було найбільш поширеним заходом у Київській

області (9,7 %), а також у західних областях: Волинська, Закарпатська, Львівська області – до 8,7 % (табл. 1).

Результати оперативного моніторингу дають змогу своєчасно ухвалювати управлінські рішення. Так, за підсумками аналізу попиту на програму «теплі кредити» протягом 2015–2017 років додаткові зміни були внесені до механізму стимулювання енергоефективності, а саме – розширено перелік заходів, які стимулюються в рамках

Таблиця 1. Розподіл домогосподарств – учасників програми «теплі кредити» за призначенням кредиту за регіонами України, %

Регіон	Призначення кредиту			Разом
	Світлопрозорі конструкції	Котли	Інше обладнання та матеріали	
Україна	76,8	6,6	16,7	100,0
Вінницька	70,6	8,1	21,3	100,0
Волинська	69,5	8,4	22,1	100,0
Дніпропетровська	84,8	4,3	11,0	100,0
Донецька	80,6	6,0	13,4	100,0
Житомирська	76,7	6,6	16,6	100,0
Закарпатська	71,1	8,4	20,5	100,0
Запорізька	85,2	3,3	11,5	100,0
Івано-Франківська	72,5	7,5	20,0	100,0
Київська	63,8	9,7	26,5	100,0
Кіровоградська	82,5	5,0	12,5	100,0
Луганська	73,9	8,5	17,6	100,0
Львівська	68,1	8,7	23,2	100,0
Миколаївська	81,6	7,6	10,8	100,0
Одеська	76,8	8,3	14,9	100,0
Полтавська	78,8	3,9	17,3	100,0
Рівненська	74,7	5,5	19,8	100,0
Сумська	81,8	5,3	13,0	100,0
Тернопільська	76,8	7,4	15,8	100,0
Харківська	76,0	6,4	17,5	100,0
Херсонська	77,7	6,1	16,2	100,0
Хмельницька	78,0	6,4	15,6	100,0
Черкаська	79,9	6,6	13,5	100,0
Чернівецька	76,6	7,0	16,5	100,0
Чернігівська	80,6	6,7	12,8	100,0
м. Київ	89,6	1,2	9,2	100,0

Джерело: складено авторами на основі даних реєстру позичальників.

Державної програми, а також внесено зміни у коригування умов надання відшкодування, в тому числі — визначення особливих умов для населення, що отримує субсидії на комунальні послуги [4].

Наслідки удосконалення механізму позитивно позначилися на динаміці попиту в рамках Державної програми — значно зросла кількість і обсяг виданих кредитів. Отже оперативний моніторинг став не лише підґрунтям для внесення змін, а й індикатором їх результативності й адекватності економічним та соціальним реаліям.

На початок 2018 року програмою охоплено близько 373 тис. учасників, які отримали кредити на суму більше 5,1 млрд грн, держава відшкодувала 2 млрд грн. Додатковим стимулом зростання є також запровадження місцевих програм співфінансування кредитів енергоефективні заходи: на початок 2018 року ухвалено 158 місцевих програм відшкодування частини відсотків (суми) за кредитами на утеплення для населення та ОСББ / ЖБК. Водночас дані оперативного моніторингу не дають змоги оцінити ефект від запроваджених енергоефективних заходів. Механізм потребує додаткових даних для того, щоб виміряти ефект та визначити фактори, які впливають на результативність програми.

2. Обстеження учасників програми «теплі кредити» є джерелом інформації про характеристики житла домогосподарств: тип житлового будинку, період будівництва, тип огорожувальної конструкції, етажність (для багатоквартирних будинків), площа житла (загальна, опалювана), обладнання житлового приміщення, види енергоефективних заходів, реалізованих у житлових будинках до та під час участі у Державній програмі. Також за результатами вибіркового обстеження можна надійно оцінювати рівень задоволеності учасників Державною програмою та напрями її удосконалення.

З моменту запровадження Державної програми обстеження виконано лише один раз у 2016 році серед домогосподарств, які взяли «теплі кредит» у 2015 році [11]. Обстеження організовано як репрезентативне (ймовірнісне) вибіркве опитування. Дизайн вибірки — стратифікована двоступенева територіальна імовірнісна вибірка домогосподарств. Стратифікація здійснена за типами місцевості проживання домогосподарств: міські населені пункти та сільська місцевість. У межах страт реалізовано двоступеневу процедуру відбору домогосподарств. На першому ступені з імовірністю, пропорційною розміру, відібрано населені пункти, на другому — з рівною імовірністю відібрано адреси домогосподарств. Основу вибірки складено з використанням масиву деперсоніфікованих даних реєстрів позичальників уповноважених банків. Фактичний обсяг вибірки склав 802 домогосподарства. Учасників опитували методом особистих інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем упровадження енергоефективних заходів.

Результати обстеження домогосподарств показали, що серед учасників програми «теплі кредити» у 2015 році переважали мешканці індивідуальних будинків. Вони становлять 70,1 % всіх фізичних позичальників. Відповідно ще 29,9 % — це домогосподарства-учасники, що проживають в багатоквартирних будинках.

Мешканці індивідуальних будинків опалюють у середньому 86 м² житла, а у мешканців багатоквартирних будинків середня опалювана площа становить 51 м².

Реалізацію енергоефективних заходів три чверті домогосподарств-учасників дослідження (75,1 %) почали ще до участі в програмі «теплі кредити». Найпоширенішими з них є:

- установлення радіаторів водяної системи опалення, регуляторів температури повітря (в тому числі автоматичних), рекуператорів теплоти вентиляційного повітря;

- установлення вузлів обліку води (гарячої, холодної) та / або теплової енергії, багатозонних (багатотарифних) приладів обліку електричної енергії;
- установлення світлопрозорих конструкцій із енергоощадним склом, у тому числі вікон і балконних дверей.

Варто звернути увагу, що чверть домогосподарств до участі у програмі «теплі кредити» взагалі не реалізовувала жодних енергоефективних заходів.

Серед опитаних домогосподарств, які проживають у індивідуальних будинках, упровадили хоча б один енергоефективний захід 78,4 %, серед домогосподарств у багатоквартирних будинках — 67,3 %.

Найпоширенішими енергоефективними заходами під час участі у програмі «теплі кредити» серед домогосподарств є:

- установлення світлопрозорих конструкцій з енергоощадним склом (найактуальніший енергоефективний захід для домогосподарств, які проживають у багатоквартирних будинках);
- виконання робіт з теплоізоляції зовнішніх стін, підвальних приміщень, горищ (поширено, головним чином, серед мешканців індивідуальних будинків);
- установлення котлів, що використовують будь-які види палива та енергії, крім природного газу та електроенергії (захід актуальний для домогосподарств, які проживають у індивідуальних будинках).

Результативність програми «теплі кредити» оцінено на основі вибіркового опитування шляхом вивчення думки та ставлення до програми її учасників. За результатами опитування встановлено, що 94,7 % домогосподарств вважають власний досвід участі у Державній програмі позитивним, а 88,3 % зазначили, що взяли б участь повторно за потреби реалізації інших енергоефективних заходів. На момент опитування позитивний вплив від енергоефективних заходів, реалізованих за програмою «теплі кредити», відчули 92,6 % домогосподарств. Зокрема, 84,5 % опитаних відзначили підвищення комфортності проживання, а 65,2 % — що вдалося заощадити (зеконотити) кошти.

Варто відмітити, що в ході дослідження зібрано також інформацію про обсяги споживання домогосподарствами енергоносіїв. Однак на етапі обробки даних було встановлено, що ця інформація не може бути проаналізована та надійно оцінена через недовідомий обсяг даних.

3. Дані Державної служби статистики України не можуть бути прямо використані для оцінки результативності програми «теплі кредити», оскільки не збирають подібну статистику. Разом із цим, на основі даних державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у поєднанні з інформацією, отриманою за результатами обстеження учасників Державної програми, є можливість сформувати соціально-демографічний та економічний портрет учасників програми «теплі кредити».

Опитування учасників Державної програми у 2016 році дає змогу охарактеризувати їх за такими ознаками: переважною мірою це жінки, середній вік — 52 роки, майже кожен другий учасник має базову або повну вищу освіту; більшість проживає в індивідуальному житловому будинку, середній розмір домогосподарства становить три особи [11] (табл. 2).

Більшість учасників програми — особи, які працюють, при цьому середній рівень доходів сім'ї позичальника становив близько 4440 грн на місяць.

4. Підприємства, які надають комунальні послуги, є надійним джерелом даних про обсяги споживання і оплату домогосподарствами — учасниками програми «теплі

Таблиця 2. Основні характеристики учасників Державної програми «теплі кредити» (порівняно зі всіма домогосподарствами України)

Характеристика	Учасники програми	Всі домогосподарства України [12]
Середній вік, років	52	52
Частка жінок, %	58,6	52,0
Частка осіб з базовою або повною вищою освітою, %	46,5	26,9
Частка працюючих за наймом, %	54,9	—
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,9	2,6
Проживають у індивідуальному будинку, %	62,0	50,7

Джерело: складено авторами на основі даних [11, 13].

кредити» спожитих послуг. Вибудовування динамічних рядів щодо обсягів споживання в опалювальні періоди до та після запровадження енергоефективних заходів дає змогу оцінити зміну обсягів споживання під впливом Державної програми.

Збір та аналіз адміністративних даних комунальних підприємств за ініціативою Держенергоефективності здійснено в 2017 році [10].

Вибірка адрес домогосподарств будувалася як стратифікована, ймовірна за тим самим принципом, що і у випадку обстеження учасників за методом особистих інтерв'ю. Основу вибірки склали учасники програми «теплі кредити» у 2015–2016 роках. Теоретичний обсяг вибірки позичальників – 3000 адрес.

Інструментарій збору даних – спеціальна форма запиту, що передбачає отримання інформації про характеристики житла, де проведено заходи з енергомодернізації, та обсяги споживання комунальних послуг з тепло-, газо-, електропостачання за три останні опалювальні періоди (2014–2015, 2015–2016, 2016–2017 роки).

Серед учасників Державної програми 38,0 % домогосподарств проживають у квартирах багатоквартирних будинків, 62,0 % – в індивідуальних будинках. Обсяги споживання енергоресурсів домогосподарствами до та після реалізації енергоефективних заходів у відповідних типах житла наведені нижче (табл. 3).

Таким чином, у опалювальному періоді 2016–2017 рр. найбільшу економію енергоресурсів у домогосподарствах дали такі заходи:

- установа котла з використанням будь-яких видів палива та енергії (крім природного газу і електроенергії) – скорочення обсягів споживання природного газу на 17,1 %;
- виконання робіт з теплоізоляції (термомодернізації) зовнішніх стін, підвальних приміщень, фундаментів, горищ, покрівель – скорочення обсягів споживання електроенергії на 11,4 %.

Виходячи з отриманих результатів констатуємо, що у опалювальний період 2016/2017 років порівняно із періодом 2014/2015 років обсяг економії природного газу склав у середньому 63 м³ на місяць в розрахунку на одне домогосподарство, що проживало в індивідуальному будинку і здійснило встановлення чи заміну котла. У підсумку загальна економія природного газу серед зазначеної категорії споживачів склала 295 тис. м³ лише серед тих, хто скористався Державною програмою у 2016 році. При цьому загальна економія природного газу серед

Таблиця 3. Обсяги споживання енергоресурсів домогосподарствами до та після реалізації енергоефективних заходів

Енергоефективні заходи	Обсяг споживання енергоресурсів		Зміна обсягів споживання, %
	до (2014/2015)	після (2016/2017)	
ПРИРОДНИЙ ГАЗ, м³/міс.			
Установлення котла з використанням будь-яких видів палива та енергії (крім природного газу і електроенергії)	369	306	–17,1
Виконання робіт з теплоізоляції (термомодернізації) зовнішніх стін, підвальних приміщень, фундаментів, горищ, покрівель	327	307	–6,1
Установлення радіаторів водяної системи опалення, регуляторів температури повітря (в т. ч. автоматичних)	135	130	–3,7
Установлення світлопрозорих конструкцій з енергоощадним склом, у тому числі вікон та балконних дверей (індивідуальний будинок)	308	311	+1,0
ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЯ, кВт · год./міс.			
Виконання робіт з теплоізоляції (термомодернізації) зовнішніх стін, підвальних приміщень, фундаментів, горищ, покрівель	264	294	+11,4
Установлення котлів з використанням будь-яких видів палива та енергії (крім природного газу та електроенергії)	232	256	+10,3
Установлення світлопрозорих конструкцій з енергоощадним склом (квартири)	175	176	+0,6

Джерело: складено авторами на основі даних [11].

мешканців індивідуальних будинків, незалежно від призначення отриманого у 2016 році кредиту, становить 4,3 млн м³ на місяць в опалювальний період 2016/2017 рр.

Варто зазначити, що під час аналізування фактичних обсягів споживання енергоресурсів взято до уваги той факт, що протягом опалювальних періодів 2014–2017 років різним був температурний режим як у різних областях України, так і в країні загалом. Так, в опалювальний період 2014/2015 рр. середня температура в Україні становила +2,7 °С, в 2015/2016 рр. – +3,6 °С, а в 2016/2017 рр. – +1,4 °С. Така різниця призвела до того, що, за інших рівних умов, теплові витрати у сезоні 2015/2016 рр. були меншими за сезон 2014/2015 рр. в середньому на 5,5 %. Водночас, теплові витрати у опалювальному періоді 2016/2017 рр. були більшими, ніж у опалювальному періоді 2014/2015 рр., на 7,5 % – якщо в приміщенні середня температура становила 20 °С, і на 8,5 % – якщо 18 °С.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз інформаційного забезпечення оцінювання результативності програми «теплі кредити» дає змогу зробити такі висновки:

1. В Україні наявні джерела різноманітних даних про учасників Державної програми (від особливостей кредитного договору і до обсягів споживання енергоресурсів після впровадження енергоефективних заходів), які в цілому забезпечують інформацію щодо її результативності. Проте кожне із джерел містить певну кількість показників, які характеризують Державну програму лише під одним кутом зору, що обмежує оцінку її результативності.

2. На основі даних реєстру здійснюється оперативний моніторинг видачі «тепліх кредитів», через що можна відслідковувати попит на механізм серед населення, планувати його належне фінансування та заходи з популяризації. Водночас дані оперативного моніторингу не дають можливості оцінити ефект від запроваджених енергоефективних заходів.

3. Обстеження учасників Державної програми є цінним джерелом даних про запити і настрої позичальників, характеристику житла, де здійснено енергоефективні заходи, роботу самої програми і можливі кроки з її удосконалення. Але дані про обсяги споживання комунальних послуг, зібрані за цим методом дослідження, оцінюються ненадійно.

4. Опитування підприємств щодо обсягів споживання комунальних послуг дають надійніші оцінки обсягів споживання послуг і, відповідно, більш точні розрахунки змін, однак не дають жодного уявлення про демографічні та соціальні характеристики учасників програми, стан та обладнання житлових приміщень.

5. Дані державної статистики можуть бути використані лише опосередковано як додаткове джерело інформації про соціально-економічні характеристики домогосподарств України, що можуть бути протиставлені характеристикам учасників програми «теплі кредити», отриманих із інших джерел.

6. Для отримання всебічного уявлення про результативність Державної програми необхідний комплексний підхід із використанням даних із різних джерел. Лише у логічному поєднанні таких факторів як обсяги кредиту та відшкодування, популярні цілі кредитування, соціально-демографічний портрет учасника, характеристика житла, обладнання житла до та після запровадження енергоефективних заходів, обсяг економії енергоресурсів тощо, і комплексному їх аналізі можна забезпечити підґрунтя для ухвалення ефективних управлінських рішень щодо напрямів розвитку Державної програми.

7. На подальших етапах оцінювання доцільно взяти до уваги вплив на результативність програми «теплі кредити» таких факторів як площа житлових приміщень, стан житлових будинків, температурний режим і регіон проживання, які досі не враховує процедура аналізування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 № 449 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/449-2014-%D0%BF> (дата звернення: 09.08.2018).
2. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження: постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 № 491 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/491-2014-%D0%BF> (дата звернення: 09.08.2018).
3. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 і від 17 жовтня 2011 р. № 1056: постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 231 [Електрон-

- ний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/231-2015-%D0%BF> (дата звернення: 09.08.2018).
4. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо використання ефективного енергетичних ресурсів та енергозбереження: постанови Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 614 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2015-%D0%BF> (дата звернення: 09.08.2018).
  5. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 і від 17 жовтня 2011 р. № 1056: постанова Кабінету Міністрів України від 27.07.2016 № 589 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248431083> (дата звернення: 09.08.2018).
  6. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 1071-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80> (дата звернення: 9.08.2018).
  7. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання / за ред. Е. М. Лібанової ; Ін-т демогр. та соц. дослід. ім. М.В. Птухи НАН України. — Умань : Сочінський, 2012. — 312 с.
  8. Підвищення рівня адресності програм соціальної допомоги в Україні. Дослідження Світового банку / Світовий банк (The World Bank). — Київ, 2010. — 107 с.
  9. Державне регулювання економіки та економічна політика : навч. посіб. / В.Г. Бодров, О.М. Сафронова, Н.І. Балдич. — Київ : Академвидав, 2010. — 520 с.
  10. Комплексне дослідження результативності державної цільової економічної програми енерго-ефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв із відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2020 роки // Аналітичний звіт за результатами обстеження учасників Державної програми в 2017 році / ГО «Український центр соціальних реформ». — Київ, 2018. — 102 с.
  11. Звіт за результатами обстеження учасників програми відшкодування з державного бюджету частини кредиту на енергоощадні заходи / Проект *USAID* «Муніципальна енергетична реформа в Україні». — Київ, 2017. — 89 с.
  12. Савчук С. Продовжено дію Урядової програми «теплих» кредитів на 2017 рік. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://saee.gov.ua/uk/news/1552> (дата звернення: 09.08.2018).
  13. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : статистичний збірник / Державна служба статистики України. — Київ, 2016. — 380 с.

REFERENCES

1. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 veresnya 2014 r. No. 449 «Pro vnesennya zmin do Derzhavnoyi tsilovoyi ekonomichnoyi prohramy enerhoefektyvnosti i rozvytku sfery vyrobnytstva enerhonosiyiv z vidnovlyuvanykh dzherel enerhiyi ta alternatyvnykh vydiv palyva na 2010-2015 roky» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 3, 2014, No. 449 «On Amendments to the State Target Economic Program for Energy Efficiency and Development of the Energy Sector for Renewable Energy Sources and Alternative Fuels for 2010-2015»]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/449-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].
2. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 zhovtnya 2014 r. No. 491 «Pro vnesennya zmin do Poryadku vykorystannya koshtiv, peredbachenykh u derzhavnomu byudzheti dlya zdiysnennya zakhodiv shchodo efektyvnoho vykorystannya enerhetychnykh resursiv ta enerhozberezhennya» [Resolution of the CMU dated October 1, 2014, No. 491 «On Amendments to the Procedure for Using the Funds Envisaged in the State Budget for Implementation of Measures for the Efficient Use of Energy Resources and Energy Saving»]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/491-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].
3. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 kvitnya 2015 r. No. 231 «Pro vnesennya zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 berезnya 2010 r. № 243 i vid 17 zhovtnya 2011 r. № 1056». [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 8, 2015, No. 231 «On Amendments to the Decrees of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 1, 2010 No. 243 and No. 1056 dated October 17, 2011»]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/231-2015-%D0%BF> [in Ukrainian].

4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 serpnia 2015 r. No. 614 «Pro vnesennya zmin do Por-yadku vykorystannya koshtiv, peredbachenykh u derzhavnomu byudzheti dlya zdiysnennya zakhodiv shchodo efektyvnoho vykorystannya enerhetychnykh resursiv ta enerhozberezhennya» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 12, 2015, No. 614 «On Amendments to the Procedure for Using the Funds Envisaged in the State Budget for Implementation of Measures on the Use of Efficient Energy Resources and Energy Saving»]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2015-%D0%BF> [in Ukrainian].
5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 lypnia 2016 r. No. 589 «Pro vnesennya zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 bereznia 2010 r. № 243 i vid 17 zhovtnia 2011 r. № 1056» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 27, 2016, No. 589 «On Amendments to Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 1, 2010 No. 243 and No. 1056 dated October 17, 2011»]. *kmu.gov.ua*. Retrieved from <http://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248431083> [in Ukrainian].
6. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 24 lypnia 2013 r. No. 1071-r «Pro skhvalennya Enerhetychnoy stratehiyi Ukrayiny na period do 2030 roku». [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 24, 2013 No. 1071-p. «On approval of the Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2030»]. *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80> [in Ukrainian].
7. Libanova, E.M. (Eds.). (2012). *Sotsialni rezultaty derzhavnykh prohran: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty otsiniuvannya* [Social results of state programs: theoretical-methodological and applied aspects of evaluation]. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Uman: Sochinskyi [in Ukrainian].
8. Pidvyshchennia rivnia adresnosti prohran sotsialnoi dopomohy v Ukraini [Increasing the targeting of social assistance programs in Ukraine]. The World Bank. (2010). Kyiv [in Ukrainian].
9. Bodrov, V.H., Safronova, O.M., & Baldych, N.I. (2010). *Derzhavne rehulyuvannya ekonomiky ta ekonomichna polityka* [State regulation of the economy and economic policy]. Kyiv : Akademvydav [in Ukrainian].
10. *Kompleksne doslidzhennia rezultatynosti derzhavnoi tsilovoi ekonomichnoi prohramy enerhoefektyvnosti i rozvytku sfery vyrobnytstva enerhonosiiv iz vidnovliuvanykh dzherel enerhii ta alternatyvnykh vydiv palyva na 2010-2020 roky. Analitychnyi zvit za rezultatamy obstezhennia uchasnykiv Derzhavnoi prohramy v 2017 rotsi.* [Comprehensive study of the effectiveness of the state target economic program for energy efficiency and the development of energy production from renewable sources of energy and alternative fuels for 2010-2020. Analytical report on the results of the survey of participants of the State Program in 2017]. (2018). NGO «Ukrainian Center for Social Reforms». Kyiv [in Ukrainian].
11. *Zvit za rezultatamy obstezhennia uchasnykiv prohramy vidshkoduvannya z derzhavnoho biudzhetu chastyny kredytu na enerhooschadni zakhody* [Report on the results of the survey of participants in the program of reimbursement from the state budget of the part of the loan for energy-saving measures]. (2017). USAID Project «Municipal Energy Reform in Ukraine» [in Ukrainian].
12. Serhiy Savchuk: Prodovzheno diyu Uryadovoyi prohramy «teplykh» kreditiv na 2017 rik, stanom na 02.05.2018 r. [Sergiy Savchuk: The Government's program of «warm loans» has been continued for 2017]. *sae.gov.ua*. Retrieved from <http://sae.gov.ua/uk/news/1552> [in Ukrainian].
13. *Vyiraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2016 rotsi (za danyymi vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy). Statystychnyi zbirnyk.* [Expenditures and resources of households in Ukraine in 2016 (according to the sample survey of living conditions of Ukrainian households). Statistical Yearbook]. (2016). The State Statistics Service of Ukraine. Kyiv.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.114>

УДК 332.5:100

JEL CLASSIFICATION: R14, R29

Ю.Л. КОГАТЬКО

канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи Національної академії наук України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ОЦІНКИ ДОХОДУ ВІД ОСОБИСТОГО ПІДСОБНОГО ГОСПОДАРСТВА

Розглянуто підходи, які використовуються для оцінки доходів від особистого підсобного господарства в різних країнах світу. Виявлені основні проблеми, що виникають під час обчислення доходів домогосподарства від сільськогосподарської діяльності. Показано основні фактори, які визначають ціну землі, а також потенційних доходів від її використання. Проаналізовано застосування нормативів виробництва сільськогосподарських культур у різних країнах. Визначено, що деякі країни Східної Європи і Центральної Азії оцінюють імовірні доходи від сільського господарства домогосподарств на основі передбачуваної оцінки доходів від землі й утримання худоби. Виявлено, що кадастровий підхід оцінки доходів від особистого підсобного господарства, який найчастіше застосовують у більшості країн світу, базується на інформації про особливості ґрунтів і їх розташування, способи використання землі в сільському господарстві, широтної зональності і висотної поясності, собівартості і ціни виробленої продукції, видах тварин, що утримуються. Однак кадастровий підхід має обмеження, серед яких нерівномірність одержуваних доходів, нестабільність цін, великий розкид продажних цін і доходів від аналогічних земельних ділянок на ринку. Визначено, що орендний підхід частіше використовують у країнах, де розвинений ринок оренди землі, і при цьому відсутня крайня диференціація з відставанням деяких регіонів. Показано, що замість неточного кадастрового підходу, є можливість застосування статистичного підходу на основі розподілу доходів від сільського господарства з використанням даних, отриманих у результаті опитування домогосподарств. Надано пропозиції щодо оцінки доходів від особистого підсобного господарства. Підкреслено доцільність диференціації доходів залежно від видів тварин, яких вирощують у домогосподарстві, адже населення інколи не використовує для відгодівлі наявні в сім'ї земельні ресурси.

Ключові слова: доходи населення, підходи до оцінки доходів, особисте підсобне господарство, кадастровий підхід до оцінки доходів від землі, орендний підхід до оцінки доходів від землі, статистичний підхід до оцінки доходів від землі.

© КОГАТЬКО Ю.Л., 2018

ISSN 2072-9480. Demography and Social Economy, 2018, № 3 (34): 114–123

Ю.Л. Когатько

канд. геогр. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОЦЕНКИ ДОХОДА ОТ ЛИЧНОГО ПОДСОБНОГО ХОЗЯЙСТВА

Рассмотрены подходы, используемые для оценки доходов от земли в разных странах мира. Выявлены основные проблемы, возникающие в ходе исчисления доходов домохозяйства от сельскохозяйственной деятельности. Показаны основные факторы, определяющие цену земли, а также потенциальных доходов от ее использования. Проанализировано, как используются нормативы производства сельскохозяйственных культур в разных странах, определены общие и отличительные черты. Установлено, что некоторые страны в Восточной Европе и Центральной Азии оценивают возможные сельскохозяйственные доходы домохозяйств на основе предполагаемой оценки доходов от земли и скота. Выявлено, что кадастровый подход к оценке доходов от земли, наиболее часто используемый в большинстве стран мира, базируется на совокупности информации об особенностях почв и их географии, способе использования земли в сельском хозяйстве, широтной зональности и высотной поясности, себестоимости и цене выращенной продукции, видах животных. Однако кадастровый подход имеет ограничения, среди которых неравномерность получаемых доходов, нестабильность цен, большой разброс продажных цен и доходов от аналогичных земельных участков на рынке. Определено, что арендный подход чаще используется в странах, где развит рынок аренды земли, и при этом отсутствует крайняя дифференциация с отставанием некоторых регионов. Показано, что вместо неточного кадастрового подхода потенциально возможно применение статистического подхода на основе распределения доходов от сельского хозяйства с использованием данных от опросов домохозяйств. Даны предложения по оценке доходов от личного подсобного хозяйства. Подчеркнуто целесообразность введения дифференциации доходов в зависимости от видов животных, которых выращивают в домохозяйстве, так как население иногда не использует для откорма имеющиеся у семьи земельные ресурсы.

Ключевые слова: доходы населения, подходы к оценке доходов, личное подсобное хозяйство, кадастровый подход к оценке доходов от земли, арендный подход к оценке доходов от земли, статистический подход к оценке доходов от земли.

Yu. Kogatko

PhD (Geography), Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

INTERNATIONAL EXPERIENCE FOR THE ASSESSMENT OF INCOME FROM A PERSONAL RURAL HOUSEHOLD

Approaches used in estimating income from land in different countries of the world are considered. The main problems that arise when calculating household incomes from agricultural activities, and which make it difficult to accurately assess, are identified. The main factors determining the price of land, as well as the possible revenues for its use, are shown. How the standards of crop production are used in different countries is analyzed, common and distinctive features are identified. It is determined that some countries in the Eastern Europe and Central Asia region are estimating the probable agricultural income of households based on the approximation of land and livestock incomes. It is revealed that the cadastral approach to assessing land revenue, which is the most used in most countries of the world, is based on a combination of information on soil characteristics and their location, the way land is used in agriculture, latitudinal zonality and altitude zonality, the cost price and the price of grown produce. It is found that restrictions on the use of the cadastral approach include uneven incomes, price volatility, a large spread of sales prices and revenues from similar land plots on the market. It is determined that the rental approach is more often used in countries where the land lease market is developed, and

there is no extreme differentiation with the lagging behind of some regions, and the calculation technique behind it is complex, as incomes are distributed over time and can vary significantly, the capitalization rate depends on the state economy, especially the financial system and legal regulation of the land market. It is shown that the application of a statistical approach based on the distribution of income from agriculture using microdata is possible instead. Proposals for the assessment of income from personal auxiliary farms are given. The expediency of introducing differentiation of incomes depending on the animals bred in the household is emphasized, as the population sometimes does not use the available land resources of the family.

Keywords: *incomes of the population, approaches to estimation of incomes, personal rural household, cadastral approach to estimating income from the land, rental approach to estimating income from land, statistical approach to estimating income from land.*

Постановка проблеми. У розвинених країнах отримання доходів від особистого підсобного господарства (ОПГ) вимагає від населення регулярної фінансової звітності, що знижує потребу в оцінці їх органами влади. У країнах СНД навпаки багато громадян мають підсобні господарства, в яких вони виробляють продукцію виключно або частково для власного споживання. При цьому власники підсобних господарств не зобов'язані вести облік своїх господарських операцій, що зумовлено історичними причинами або незначною часткою їхньої продукції в загальнонаціональному обсязі сільськогосподарського виробництва.

У країнах, що утворились після розпаду СРСР і деяких постсоціалістичних країнах, які нині є членами ЄС (наприклад, Румунія та Болгарія), виробництво сільськогосподарської продукції повністю або частково для власного споживання є досить поширеним явищем. На ринку продається незначна частина продукції підсобних господарств, до того ж ця продукція реалізується переважно у неофіційному секторі (без звітності перед органами контролю). Таким чином, сім'ї, які мають підсобні господарства, отримують частину доходів у натуральній формі, а їхні грошові доходи практично не враховуються. Наприклад, в Україні ведення такого господарства здійснюється без створення юридичної особи і спрямоване найчастіше на забезпечення власних потреб членів особистого селянського господарства у сільськогосподарській продукції.

Доходи населення від ОПГ оцінити найважче через низку причин, у той же час оцінювання їх потрібне, адже ці люди так само мають бути платниками податків, вони звертаються по комунальній субсидії чи соціальну допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені й дослідники з інших країн чимало зробили для дослідження доходів населення. При цьому роботи було присвячено дослідженню доходів населення як показника рівня та якості його життя, а також доходів від особистого підсобного господарства. Доходи населення як найважливіша соціально-економічна категорія завжди були предметом наукового інтересу провідних зарубіжних і вітчизняних дослідників (У. Петті (W. Petty), А. Сміт (A. Smith), К. Маркс (K. Marx), А. Маршалл (A. Marshall), Дж.Б. Кларк (J.B. Clark), Дж.Р. Хікс (J.R. Hicks). Суттєвий внесок у дослідження доходів населення зробили вітчизняні науковці: Д. Богиня (D. Bohynia), І. Гнибіденко (I. Hnybidenko), Т. Кір'ян (T. Kirian), А. Колот (A. Kolot), В. Мандибура (V. Mandybura), В. Новіков (V. Novikov), Е. Лібанова (E. Libanova) та інші. Питання, пов'язані з оцінкою доходів від землі та розвитком земельних відносин, розглянуто у наукових працях сучасних економістів-аграрників Б. Пасхавера (B. Paskhaver) [1], В. Юрчишина (V. Yurchyshyn) [2], Г. Гуцуляка (H. Hutsuliak).

Досі залишаються невирішеними багато методологічних проблем у даній галузі, оскільки проблема оцінки доходів не втрачає актуальності: доходи є багатоаспектним

явищем, з'являються нові види доходів, а старі навпаки зникають; їх рівень і структура постійно змінюються під впливом великої кількості чинників. Власне доходи від ОПГ часом є єдиним доходом домогосподарства, тому їх оцінка становить окреме актуальне завдання.

Постановка завдання. Метою написання цієї статті є узагальнення досвіду різних країн у оцінці доходів населення від особистого підсобного господарства.

Новизна запропонованого матеріалу полягає у класифікації наукових підходів оцінки доходів від ОПГ, які використовують у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу. У процесі обчислення доходів від ОПГ постає безліч проблем, які ускладнюють отримання точної оцінки:

- сезонність (сільськогосподарський сезон для виробництва продукції рослинництва, як правило, триває рік, а для скотарства – від декількох місяців. Протягом сільськогосподарського сезону виникають витрати, понесені під час посадки рослин або розмноження тварин, а доходи можливі лише після збору врожаю. Тільки тоді фермери можуть розрахувати свої чисті доходи і прибуток. На противагу цьому, поденники або офіційні співробітники знають про свої доходи (зарплати) в кінці дня або в кінці місяця, відповідно;
- відмінності в якості землі;
- циклічність (для оцінки доходу необхідно враховувати результати за кілька років у зв'язку з неврожайми і роками достатку);
- вирощування тварин часто займає більше року (велика рогата худоба, наприклад);
- оцінку можуть виконувати тільки інспектори (що не виключає корупційну складову); дані збирають на основі неперевічених декларацій;
- оцінка доходів від ОПГ є ще складнішою, ніж оцінка будь-якої іншої підприємницької діяльності, оскільки посилюється тривалістю сільськогосподарського сезону;
- не всі доходи або витрати (наприклад, робоча сила, обладнання та добриво) монетизуються, бо частину продукції споживають самі домогосподарства, виробляючи або поставляючи деякі компоненти (наприклад, корми та частина робочої сили);
- орієнтація на нуклеарні сім'ї, на відміну від домогосподарств, ускладнює процес оцінки можливих доходів від землі [3].

Так, типовим випадком складності перевірки представлених доходів є доходи від сільського господарства в Східній Європі і Центральній Азії, які важко не тільки перевірити, а й виміряти. Ця складність має кілька причин. Зокрема, дохід ферми розраховується протягом більш тривалого періоду (сільськогосподарський сезон), ніж в інших галузях економіки, де такі оцінки можуть генеруватися щомісяця. У Східній Європі та Центральній Азії сільськогосподарський сезон виробництва продукції рослинництва, як правило, триває рік, а для худоби становить кілька місяців (залежно від виду). Протягом сільськогосподарського сезону виникають витрати, зокрема під час посадки рослин або розмноження тварин, тоді як доходи можна отримати й оцінити тільки після збору врожаю.

Деякі країни в регіоні Східної Європи і Центральної Азії оцінюють ймовірні сільськогосподарські доходи домогосподарств на основі передбачуваної оцінки доходів від землі і худоби. Наприклад, Албанія, Вірменія, Киргизія, Литва та Румунія (до 2009). На додаток до передбачуваного доходу від землі і худоби для бенефіціарів, здатних працювати, уряди Албанії, Румунії та Узбекистану також додають перед-

бачувані доходи від сезонної роботи, визначаючи кількість днів на місяць протягом сільськогосподарського сезону. У Румунії, де місцеві органи влади дозволили змінити правила відбору в заданих межах, дані опитування показали, що майже половина місцевого самоврядування обчислює такий дохід за замовчуванням. Близько двох третин місцевих органів влади, що обраховували неформальні доходи, робили це протягом усього року, а інші застосовували це правило тільки протягом сільськогосподарського сезону. Така практика може призвести до суттєвих помилок виключення, оскільки вона не передбачає браку попиту на випадкові роботи і рівного доступу до такої роботи [3].

У більшості країн існують системи, які дають змогу стежити за станом доходу домашніх господарств, але часто вони бувають неповними і швидко втрачають актуальність. Часто не вистачає узгодженості між мікро- і макроданими, між різними обстеженнями доходів домогосподарств від землі, дослідженнями домогосподарств і загальними обстеженнями. Поняття доходу та його видів на основі товарного виробництва сільського господарства застарівають, зокрема унаслідок зростання видів джерел доходів від землі.

Отримання доходів від ОПГ у різних країнах світу залежить від багатьох факторів. Один із основних, — природні властивості ґрунту. Наступним можна назвати клімат. Крім цього важливу роль відіграють можливості господарського використання землі, витрати на її обробку, віддаленість від ринків збуту можливої вирощеної продукції, особливості господарської діяльності регіону, площа земельних ділянок і права населення на володіння ними.

Доходи від ОПГ є дуже відмінними через різні розміри земельних ділянок, продуктивність і рівень підтримки держави. Різним також є рівень доходів залежно від типу використання сільськогосподарських земель, хоча й не настільки, як між господарствами, класифікованими за обсягом валового продажу. Наприклад, в Європейському Союзі середній дохід молочних і свиних / птишиних ферм, на частку яких припадає відповідно 12 і 2 % усіх господарств, на 50 і 30 % перевищує дохід усіх інших ферм, в той час як на полях, де вирощують рослини, середній дохід ферми на 20 % нижче за середній в усіх господарствах. У Канаді середній дохід до амортизації молочних ферм (9 % всіх ферм) майже утричі вищий, ніж у всіх господарств, а середній показник для господарств зернових і олійних культур (40 % всіх ферм) однаковий для всіх ферм. Доходи тваринницьких ферм (29 % всіх господарств) складають менше половини середнього рівня в цілому. Відмінності в доходах залежно від типів ферм відносно нижчі в Австралії й набагато вищі у Сполучених Штатах. Відповідно, існують і різні способи оцінки доходів від земельних угідь [3].

Усі підходи до оцінки доходів від ОПГ можна умовно розділити на три групи (одна з них є чисто теоретичною):

- на основі кадастрів (далі кадастровий) (гіпотетичний дохід від використання землі домогосподарством);
- орендний (на основі порівняння цін на оренду землі в уже згадуваному регіоні);
- статистичний (оцінка на основі розподілу доходів від сільського господарства з використанням мікроданих).

Кадастровий підхід є найчастіше використовуваним у більшості країн світу, незалежно від потреби. Він базується на сукупності інформації про особливості ґрунтів і їх розташування, способи використання землі у сільському господарстві, широтну

зональність і висотну поясність, собівартість і ціни вирощеної продукції, види вирощуваних тварин.

Як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються, найчастіше застосовують нормативи виробництва сільськогосподарських культур, виражені як дохід від використання одного гектара землі (наприклад, у Франції, Польщі, Україні, Росії, Молдові, Казахстані, Киргизстані). У названих країнах для розрахунку значень нормативів центральний державний орган статистики оперує даними про врожайність, ціну і собівартість виробництва відповідної продукції. У той же час у багатьох країнах спільним є те, що існують нормативи доходів від утримання худоби, які обраховують як дохід на одну тварину (наприклад, Польща, Румунія, Албанія, Росія, Киргизстан) [4]. У країнах, які мають значну територію, зважають на широтну зональність і інші регіональні особливості незалежно від рівня розвитку країни (наприклад, США, Франція, Польща, Росія). У багатьох країнах нормативи оцінки доходів диференціюють за типом земельних ділянок: рілля, сади, виноградники, пасовища та ін. (наприклад, США, Італія, Франція, Німеччина, Чехія, Україна, Грузія).

Попри подібність базових підходів кожна країна має певні особливості. У Казахстані велика роль відведена місцевим органам влади, які розраховують дооцінений дохід на кожну сільськогосподарську культуру, що вирощує на земельній ділянці заявник. У Чехії зважають і на близькість до ринків. У Канаді, Франції та Вірменії враховують вартість основних продуктів, при цьому в Канаді за еталон беруть ціну пшениці як основної культури. У Росії, Молдові та Польщі порядок перегляду нормативів установлений законом. У Литві і Румунії передбачуваний дохід визначено тільки для сільськогосподарських активів (розмір земельної ділянки або кількість голів худоби) вище певних порогів (які варіюють залежно від типу землі або худоби), це регулюється на національному рівні. Такий підхід означає, що дохід не є нарахованим за мінімальну кількість худоби або землі і вважається необхідним для існування. У Вірменії та Хорватії доходи від землі визначають на підставі вартості землі та податкової інформації. У Росії, Албанії та Казахстані оцінюють номінальний потенційний дохід від кожної тварини. У Молдові до заявників, які утримують худобу, застосовують спеціальні нормативи продуктивності землі. У Киргизстані заявники повідомляють про свої доходи від утримання домашніх тварин в усній формі. У Польщі відсутні окремі нормативи доходів від утримання тварин: там визначено єдиний норматив доходу від рослинництва і тваринництва.

До обрахованого доходу від обробітку землі і вирощування худоби для працездатних бенефіціарів уряду Албанії, Румунії та Узбекистану також додають передбачувані доходи від сезонної роботи і визначають кількість днів на місяць протягом сільськогосподарського сезону.

У Румунії майже половина адміністрацій місцевого самоврядування обчислює такий дохід за замовчуванням. Близько двох третин місцевих органів влади, що обраховували неформальні доходи, робили це протягом усього року, а інші застосовували це правило тільки протягом сільськогосподарського сезону. Очевидно, що така практика може призвести до суттєвих помилок, оскільки цей спосіб не враховує брак попиту на випадкові роботи і рівний доступ до такої роботи.

В Албанії доходи від особистого підсобного господарства обчислюють згідно з певними коефіцієнтами для різних категорій землекористування (табл. 1): польових культур, виноградарства, садівництва і фруктових садів, за винятком земель під опріснення [5].

Таблиця 1. Категорії земель і відповідні коефіцієнти доходів в Албанії

Категорія	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX–X
Коефіцієнт доходу, лек/м ² за рік	9	8	7	7	5	5	4	4	3

Джерело: *Farm Household Income* [5].

Таблиця 2. Коефіцієнти для визначення доходів від худоби в Албанії

Зона	Коефіцієнт
Низовина	Доходи від 1 корови = 15 овець або кіз = 3 свиней = 5 поросят = 20 вуликів = 22 500 лек/рік
Височина	Доходи від 1 корови = 12 овець або кіз = 3 свиней = 5 поросят = 20 вуликів = 18 000 лек/рік
Гори	Доходи від 1 корови = 10 овець або кіз = 3 свиней = 5 поросят = 20 вуликів = 13 000 лек/рік

Джерело: *Farm Household Income* [5].

Доходи від худоби, диференційовані по зонах в Албанії, розраховують на основі коефіцієнтів, наведених у табл. 2.

До обмежень у використанні кадастрового підходу належать нерівномірність одержуваних доходів, нестабільність цін, великий розкид продажних цін і доходів від аналогічних земельних ділянок на ринку. Використання такого підходу є доцільним для оцінювання земельних ділянок, що дають постійний або рівномірно змінний дохід.

Зміст орендного підходу полягає в обчисленні доходів за цінами оренди аналогічних земельних ділянок: розраховують середнє значення за кількома орендними операціями для отримання достовірних значень. Підхід найчастіше застосовують у країнах, де розвинений ринок оренди землі, але відсутня крайня диференціація регіонів.

Техніка розрахунків за орендним підходом складна, оскільки доходи розподілені в часі і можуть істотно змінюватися, а ставка капіталізації залежить від стану економіки, передовсім фінансової системи та правового регулювання земельного ринку. Аналізуючи дохід від землі в цьому випадку потрібно одночасно враховувати як ретроспективні і прогнозні дані (до або після оподаткування). Головна умова коректності розрахунків — потоки грошових коштів від використання земельних ділянок необхідно визначати на однаковій основі. Помилковим є порівняння доходів, розрахованих на основі ретроспективних даних, з доходами, визначеними на основі прогнозних даних. Це стосується й обліку оподаткування.

Орендний підхід до оцінки доходів від ОПГ базується на прямому порівнянні оцінюваної земельної ділянки з аналогічними, для яких є фактичні дані за останніми ринковими операціями або цінами пропозицій. Важливо, що дані про доходи населення від здачі землі в оренду державний орган отримує від податкової служби, оскільки найчастіше земля орендується офіційно. Оцінка за орендним підходом є найоб'єктивнішою в тих випадках, коли є достатня кількість придатної до порівняння інформації щодо операцій на ринку, які відбулись раніше.

Орендний підхід застосовують переважно для оподаткування населення, страхування, кредитування, визначення аліментів і штрафів. Його запроваджено, наприклад, у Чехії, Вірменії, Хорватії, Росії.

У США місцеві оціночні комісії збирають необхідну інформацію про відповідні ділянки: ціни купівлі-продажу, ставки орендної плати, витрати для будівництва на ділянці, заходи з поліпшення. На основі цієї інформації складають кадастрові оцінки або податкові карти. Різні штати уклали власні методики, в основу яких закладаються такі параметри як ступінь використання, альтернативні дані щодо оренди аналогічних ділянок, капіталізація доходу тощо.

В Іспанії для визначення доходів від оренди земель сільськогосподарського призначення також застосовують орендний підхід. Періодично (раз на 10 років) відбувається планове оновлення вартості і, відповідно, оцінки земельних ділянок.

У Росії органи місцевого управління затверджують базові ставки орендної плати за землю, що перебуває в муніципальній власності. Вони диференційовані за територіально-економічними зонами, є також два види коефіцієнтів: виду діяльності орендаря і комерційної цінності місця розташування земельної ділянки. Для спрощення розрахунків у районах як базову ставку річної орендної плати використовують ставку затвердженого земельного податку та відповідні названі вище коефіцієнти [6].

Найвищі орендні ставки в Європі зафіксовані в Данії, Ірландії та Нідерландах (понад \$600 за гектар щорічно), найнижчі – в Литві і Словаччині (\$54 і \$26 за гектар відповідно). У більшості інших країн орендні ставки становлять близько \$200 за гектар. Вартість оренди визначається переважно економічною віддачею від використання землі, тобто залежить від вартості сільськогосподарської продукції, яку можна отримати з одного гектару, за вирахуванням інших витрат. При цьому доходи від оренди сільськогосподарських земель залежать від: ціни на сільськогосподарські товари; наявності сільськогосподарських технологій; родючості ґрунтів; доступності земель; доступності кредитів; державної земельної політики.

У деяких країнах ринку оренди землі не існує зовсім або він спотворений, наприклад, у Сербії та Грузії. В Україні орендні ставки на землю в приватній власності становили близько \$75 за гектар перед девальвацією гривні, а в 2015 році знизилися до \$32 (зі значними відмінностями між регіонами). Інші фактори, які утримують низькі орендні ставки в Україні, пов'язані з фрагментарністю земельних угідь і слабкою ринковою позицією власників землі, а також зі складністю реєстрації прав оренди.

Теоретично можливим для оцінки доходів від особистого підсобного господарства претендента на соціальну допомогу є статистичний підхід. Його застосування обумовлено оцінкою розподілу доходів від сільського господарства з використанням різноманітних опитувальників домогосподарств. Цей підхід варто застосувати для оцінки доходів сільського населення в розрізі різних майнових груп. При цьому розрахункові величини слугуватимуть за мінімальні порогові значення можливих доходів від землі домогосподарств певного типу в певній місцевості проживання. За необхідності підхід можна використати для встановлення потреб потенційних одержувачів соціальної допомоги, що значно спростить роботу соціальних служб.

У деяких країнах світу (наприклад, Грузія, Вірменія, Туреччина) доходи від землі оцінюються разом із загальною оцінкою рівня життя домогосподарства, яка тестується для непрямой (бальної) оцінки потреб. Бали виставляються і за наявність особистого підсобного господарства (розмір ділянки землі, наявність тварин, сільськогосподарська техніка та інвентар). Уперше методику застосовано 1980 року в Чилі. Бали виставляли соціальні працівники на дому, при цьому мали місце суб'єктивізм працівників і їх підкуп. 1987 року з'явилася нова програма: додано питання про доходи і матеріальне становище сім'ї. Країн, у яких зроблено спробу застосувати цю методику, було багато: Єгипет, Зімбабве, Туреччина, Шрі-Ланка, Індонезія, Гондурас, Ямайка,

Колумбія, Перу, Коста-Ріка, Мексика тощо. Серед країн, що утворились після розпаду Радянського Союзу, методику застосовували Грузія і Вірменія, тестували Казахстан і Киргизстан. Зібрана інформація містила дані про сім'ї, які живуть у злиднях і потребують соціального захисту з боку держави. Їм нараховували бали, що відображали соціально-економічне становище сім'ї. Так, наприклад, у Грузії збирали інформацію про ОПГ (земля і худоба), а в Росії – про земельну ділянку. Розмір дооціненого доходу дорівнює добутку нормативу доходу з умовного гектара на площу земельної ділянки в гектарах, скоректованому на поправочний коефіцієнт, визначений для цієї ділянки. З метою визначення потреби у соціальній допомозі нормативи доходів на умовний гектар розраховують на основі мінімального споживчого кошика товарів і послуг. Особа, яка звертається по соціальну допомогу, надає інформацію тільки про розмір власної земельної ділянки. Періодично органи соціального захисту вибірково перевіряють достовірність інформації, повідомленої заявниками.

В Україні значна частина населення отримує субсидії на послуги житлово-комунального господарства, а також різноманітні пільги (наприклад, за даними Державної служби статистики України, допомогу як малозабезпечені одержують 898 295 сімей). Частина цього населення мешкає в сільській місцевості, не має офіційного працевлаштування, але задіяна в ОПГ, що ускладнює оцінку їх потенційних доходів державними органами. Для оцінки доходів від ОПГ застосовують кадастровий підхід, за якого, як викладено вище, дохід визначають залежно від виду сільськогосподарського використання наявних у домогосподарства земель.

Висновки. У процесі обчислення доходів домогосподарства від ОПГ виникає безліч проблем, які ускладнюють одержання точної оцінки: сезонність, різні якості землі, циклічність та тривалість робіт. Усі підходи, запроваджені для оцінки доходів від землі, можна умовно розділити на три групи (одна з них є чисто теоретичною): на основі кадастрів (кадастровий, гіпотетичний дохід від використання землі домогосподарством), орендний (на основі порівняння цін на оренду землі у відповідному регіоні), статистичний (оцінка на основі розподілу доходів від сільського господарства з використанням даних опитування домогосподарств).

Для оцінювання доходів у світі найчастіше використовують нормативи виробництва сільськогосподарських культур, розраховані як дохід від використання одного гектара землі. Але у багатьох країнах існують нормативи доходів від утримання худоби, розраховані як дохід на одну тварину. Орендний підхід є найбільш придатним для визначення рівнів оподаткування населення, страхування, кредитування, розрахунку аліментів і штрафів.

В Україні доцільно ввести також оцінку доходів залежно від видів тварин, яких вирощують у домогосподарствах, адже населення часом не використовує для відгодівлі наявні в сім'ї земельні ресурси, а купує корми. Уведення диференціації залежно від близькості ринків збуту продукції в Україні можливе, але надмірно ускладнить методику обрахунку. Доцільніше було б урахувати особливості ґрунтів. Це також ускладнить методику, але є важливим через істотні відмінності умов господарювання у різних регіонах країни. Орендний підхід в Україні можна буде застосовувати лише після формування прозорого ринку землі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пасхавер Б.Й., Молдаван Л.В., Шубравська О.В. Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2012. – № 9. – С. 3–9.

2. Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей // Економіка АПК. — 2011. — № 3. — С. 112–122.
3. Income support for the poorest: a review of experience in Eastern Europe and Central Asia / World Bank. — Washington, DC, 2014.
4. Боярчук Д. Пропозиції щодо оцінювання доходів домогосподарств від ведення сільськогосподарської діяльності з метою формування політики соціальної допомоги [Електронний ресурс] // CASE Україна. — 2010. — Режим доступу: <http://www.case-ukraine.com.ua/propozici%d1%97-shhodo-ocinyuvannya-doxodiv-domogospodarstv-vid-vedennya-silskogospodarsko%d1%97-diyalnosti-z-metoyu-formuvannya-politiki-socialno%d1%97-dopomogi> (дата звернення: 10.09.2018).
5. Farm Household Income: Issues and policy responses / The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). — Paris: OECD Publishing, 2003. — 84 p.
6. Румянцев Ф.П., Хавин Д.В., Бобылев В.В., Ноздрин В.В. Оценка земли: учеб. пос. — Нижний Новгород, 2003. — С. 10–12.

REFERENCES

1. Pashkaver, B.I., Moldavan, L.V. & Shubravskaya, O.V. (2012). Osnovni problemy rozvytku silskohospodarskoho vyrobnytstva dokhodamy [The main problems of agricultural production development]. *Ekonomika APK - Economy of agroindustrial complex*, 9, 3-9 [in Ukrainian].
2. Yurchyshyn, V.V. (2011). Selo i seliany Ukrainy v systemi istorychno i suspilno zumovlenykh vitchyznianskykh natsionalnykh tsinnostei [The village and peasants of Ukraine in the system of historically and socially predetermined national values]. *Ekonomika APK - Economy of agroindustrial complex*, 3, 112-122 [in Ukrainian].
3. *Income support for the poorest: a review of experience in Eastern Europe and Central Asia*. (2014). World Bank. Washington. DC.
4. Boyarchuk, D. (2010). Propozytsiyi shchodo otsinyuvannya dokhodiv domogospodarstv vid vedennya sil's'kohospodars'koyi diyal'nosti z metoyu formuvannya polityky sotsial'noyi dopomohy [Proposals for estimating household income from agricultural activities in order to formulate social assistance policies]. Kyiv: CASE. *case-ukraine.cjm.ua*. Retrieved from <http://www.case-ukraine.com.ua/propozici%d1%97-shhodo-ocinyuvannya-doxodiv-domogospodarstv-vid-vedennya-silskogospodarsko%d1%97-diyalnosti-z-metoyu-formuvannya-politiki-socialno%d1%97-dopomogi> [in Ukrainian].
5. *Farm Household Income: Issues and policy responses*. (2003). The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). Paris: OECD Publishing.
6. Romyancev, F.P. (2003). *Ocenka zemly [Land evaluation]*. Nizhny Novgorod [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.124>

УДК 314.5.063; 314.643

JEL CLASSIFICATION: J11, J12

Л.Э. МЕНАБДИШВИЛИ

канд. экон. наук, ассоц. иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи
0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: lelamen@gmail.com

Н.Э. МЕНАБДИШВИЛИ

канд. экон. наук, ассист.- иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи
0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: nanamen@gmail.com

Н.А. ГОМЕЛАУРИ

ассоц. иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи
0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: gomelaurnino@yahoo.com

В.З. ШУШТАКАШВИЛИ

канд. экон. наук, зам. дир.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи
0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: vano.74@mail.ru

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОБЯЗАННОСТЕЙ И ЛИДЕРСТВО В СОВРЕМЕННОЙ ГРУЗИНСКОЙ СЕМЬЕ

Изложены результаты социологического исследования, проведенного Институтом демографии и социологии Государственного университета Ильи в 2014 году, в ходе которого опрошено 1500 семей в трех городах Грузии: Тбилиси, Кутаиси и Каспи. Целью исследования было изучение трансформации семьи в Грузии с конца XX века до настоящего времени. Политические, социально-экономические и культурные процессы этого периода обусловили значительные изменения в системе ценностей, что повлияло на институт семьи, систему внутрисемейных отношений, распределение ролей, распространенность семей разных типов и т. п. Рассмотрены такие характеристики внутрисемейных отношений как распределение власти, определение ролей в семье, вклад в семейный бюджет и активность. Отмечено, что рост экономической независимости женщины обусловил упрочение ее власти, а это изменило традиционное понятие о главе семьи. Исследование показало, что эта функциональная роль осталась необходимым звеном в системе семейных отношений и теперь ее может выполнять не только мужчина, но и женщина. Выявлены изменения в распределении домашних дел: все больше мужчин включаются в домашнюю работу. Несмотря на это, многие виды хозяйственных дел все еще считаются «чисто

женскими». Социологическое исследование выявило, что несмотря на изменение партнерства в семье, в супружеских отношениях причины взаимного недовольства не изменились. Важно, что в грузинских семьях все чаще формируется тип партнерства с равным влиянием супругов, однако в некоторых семьях все еще высок авторитет старшего поколения, что обусловлено традициями грузинской культуры. Исследование показало, что общество довольно позитивно относится к трансформации семьи, на основе чего сделан вывод: несмотря на то, что часть грузинских семей консервативна, с конца XX века ортодоксальная семья трансформируется в эгалитарную и этот процесс становится все более масштабным.

Ключевые слова: глава семьи, кормилец семьи, обязанности в семье, семейные роли.

Л.Е. Менабдишвили

канд. екон. наук, асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: lelamen@gmail.com

Н.Е. Менабдишвили

канд. екон. наук, асист.-дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: nanamen@gmail.com

Н.А. Гомелаури

асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: gomelaurnino@yahoo.com

В.З. Шуштакашвілі

канд. екон. наук, заст. дир.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: vano.74@mail.ru

РОЗПОДІЛ ОBOB'ЯЗKІB І ЛІДЕРСТВО В СУЧАСНІЙ ГРУЗИНСЬКІЙ СІМ'І

Викладено результати соціологічного дослідження, проведеного Інститутом демографії та соціології Державного університету Ілії в 2014 році, під час якого опитано 1500 сімей в трьох містах Грузії: Тбілісі, Кутаїсі і Каспі. Метою дослідження було вивчення трансформації сім'ї в Грузії від кінця XX століття донині. Політичні, соціально-економічні та культурні процеси цього періоду обумовили значні зміни в системі цінностей, що вплинуло на інститут сім'ї, систему сімейних відносин, розподіл ролей, поширеність сімей різних типів тощо. Розглянуто такі характеристики внутрішньосімейних стосунків як розподіл влади, визначення ролей в сім'ї, внесок у сімейний бюджет і активність. Зазначено, що зростання економічної незалежності жінки зумовило зміцнення її влади, що змінило традиційне поняття про «голову родини». Дослідження показало, що ця функціональна роль залишилася необхідною ланкою в системі сімейних відносин і тепер її може виконувати не тільки чоловік, але і жінка. Виявлено зміни в розподілі домашніх справ: все більше чоловіків долучаються до домашньої праці. Незважаючи на це, багато видів господарських справ все ще вважаються «суто жіночими». Соціологічне дослідження виявило, що попри зміну партнерства в сім'ї, у подружніх стосунках причини взаємного невдоволення не змінилися. Важливо, що в грузинських сім'ях все частіше формується тип партнерства з рівним впливом чоловіка та жінки, однак у деяких сім'ях все ще високий авторитет старшого покоління, що зумовлено традиціями грузинської культури. Дослідження показало, що суспільство досить позитивно ставиться до трансформації сім'ї, на основі чого зроблено висновок: незважаючи на те, що частина грузинських сімей все ще є консервативними, від кінця XX століття ортодоксальна сім'я трансформується в егалитарну і цей процес набуває більшого масштабу.

Ключові слова: голова сім'ї, годувальник сім'ї, обов'язки в сім'ї, сімейні ролі.

L.E. Menabdishvili

PhD in economic, associate researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: lelamen@gmail.com

N.E. Menabdishvili

PhD in economic, assistant researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: nanamen@gmail.com

N.A. Gomelauri

Associate researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: gomelaurinino@yahoo.com

V.Z. Shushtakashvili

PhD in economic, deputy Director
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: vano.74@mail.ru

DISTRIBUTION OF DUTIES AND LEADERSHIP IN THE MODERN GEORGIAN FAMILY

The following article is based on the results of the sociological research conducted in 2014 by the Ilia State University's Institute of demography and sociology. 1500 families were interviewed altogether within the mentioned research in three Georgian cities: Tbilisi, Kutaisi and Kaspi. The article deals with the issue of transformation of Georgian family from the late XX century up until today. During the late years of the previous century, the ongoing political, social-economic and cultural processes in the country introduced some changes in the system of values, which had an impact on the family as well. Significant changes have been revealed in such basic parameters as: distribution of power, determination of specific roles of the spouses and the contribution of activities in the family. It is shown that the growth of women's economic independence stipulated the increase of their power in the family. This fact, in turn, has changed the traditional understanding of the concept of the "head of the family". Nevertheless, it remains as the necessary layer in the system of family relationships. Aside from that, women can also play the part of the head of the family now. Changes in the distribution of the family affairs, which resulted in a bigger number of men becoming involved in those affairs, are revealed. However, women's lot, in terms of managing family affairs, is still far from ideal. A lot of the types of family affairs are still considered to be purely feminine. It has been shown that despite the changes in the partner relationships, the causes of discontent spawned in the course of marital relationships have primarily stayed the same. There is a confirmed positive societal attitude toward the transformation of the family, which merits a conclusion: although certain families in Georgia are still largely characterized by conservatism, which is highly influenced by cultural traditions, transformation of families from orthodox to egalitarian type during the late period of the previous century, will attain higher proportions in the time to come.

Keywords: head of family, a breadwinner, family duties, family roles.

Постановка проблемы и анализ имеющихся публикаций. Семья – активный элемент общества, меняющийся вместе с ним. Однако она характеризуется некоторым консерватизмом, потому что новые события в обществе не сразу отражаются на жизнедеятельности семьи: принятые правила и традиции становятся нормой общественной жизни и семья требует их строгой защиты. Новые ценности и старые традиции часто несовместимы, что может привести к распаду семьи. Процесс глобализации ускоряет сближение культур и изменение ценностей. То, что ранее было неприемлемо и чуждо традициям страны, медленно устанавливается. Эта тенденция особенно заметна

среди молодежи. Естественно, что изменения, происходящие в обществе, отразятся на семье. За последнее десятилетие XX века в Грузии изменилась система социально-экономических отношений. Политические, экономические и социальные процессы соответственно вызвали изменения в семье. В результате произошло увеличение числа разводов, рождаемости вне брака, сожительств и т. д. Исследования, проводимые в разных странах, подтверждают, что этот процесс происходит не только в Грузии — он глобален. Возникает вопрос: будут ли изменения продолжаться и не возникнет ли угроза существованию института семьи? Многие грузинские ученые посвятили свои исследования актуальным вопросам семьи: М. Бекаия (M. Bekaia), Э. Менабдишвили (E. Menabdishvili), Г. Цуладзе (G. Tsuladze), А. Сулаберидзе (A. Sulaberidze), А. Тотадзе (A. Totadze) и другие. Следует отметить и работы зарубежных ученых — Л. Камер (L. Cammer), Д. Томас (D. Thomas), С. Эджелл (S. Egell), Х. Хартманн (H. Hartmann), Э. Ботт (E. Bott), М. Мид (M. Mead). Не можем не упомянуть вклад феминистического движения в рассмотрение этого вопроса.

Цель данной работы: на материалах социологических исследований показать изменения в распределении обязанностей и системы лидерства в современной грузинской семье, а также раскрыть особенности, характеризующие грузинское общество.

Изложение основного материала. Исторически сформировалось и многие годы было принято во всем мире, что женщины и мужчины выполняют домашнюю работу разного рода. Но в разных культурах гендерное распределение труда различно. Несмотря на это, в любом обществе женщины выполняют в основном домашнюю работу. В их обязанности также входит воспитание детей и уход за ними. Хотя современные женщины заняты вне дома, они обычно несут ответственность за хозяйственную деятельность в семье. Это особенно ярко выражено в странах, образовавшихся после распада Советского Союза.

Если в разных моделях отношений в браке выделить основные характеристики — распределение власти, определение ролей и вклад в семейную активность — то из множества моделей наше внимание привлекут три: традиционные, частично партнерские и эгалитарные.

В традиционной модели у мужа больше власти и авторитета, т. е. он — «глава семьи». Партнерская семья характерна тем, что жена занята и вне семьи, но на основе взаимного согласия ее «внешняя» деятельность менее важна, чем мужа. Муж по-прежнему остается главным добытчиком в семье, а жена помогает «семейной экономике». В эгалитарной семье жена и муж имеют равные полномочия и ответственность, влияние с взаимозаменяемыми ролями, а деятельность за пределами их семьи часто равноценна. Они соглашаются друг с другом и одинаково участвуют в воспитании ребенка.

Во многих странах произошли изменения в партнерских отношениях супругов. В современной Америке и Германии, а также в других странах западной цивилизации, семью создают обычно после построения карьеры и обеспечения материальной основы, в возрасте 35–40 лет. С 1960-х годов, как утверждал М. Мид, роль американских мужчин изменилась. Мужчины активнее занимаются домашним хозяйством, особенно воспитанием детей. Формируется идея равенства родительства, а женщины стали более требовательными к мужчинам. Даже если у женщины выше зарплата, ответственность за экономику семьи по-прежнему остается приоритетом мужчин. Большинство семей оценивают свое благополучие в соответствии с рабочим статусом мужчин [1].

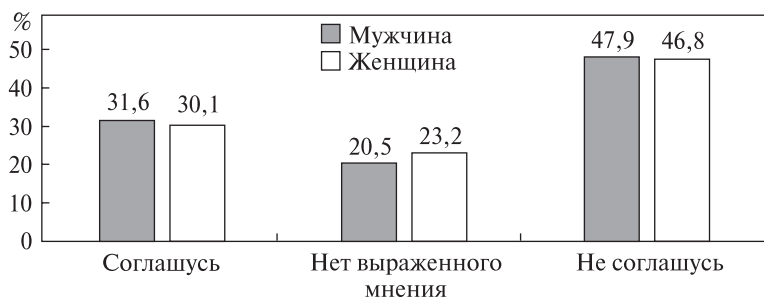

Рис. 1. Влияет ли превышение дохода жены над доходом мужа на взаимоотношения в семье

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

Грузия — традиционная страна, где семье всегда придавали большое значение. Традиционно в семье мужчина считался «главой семьи» и играл роль «кормильца», а женщина всегда была занята уходом за мужем и детьми. Переход страны на рыночную экономику, сложная экономическая, социальная и политическая ситуация снизили эту функцию мужчин, многие стали безработными. Женщины были вынуждены обременять себя функцией основного кормильца семьи. Теперь женщина экономически больше не зависит от своего мужа, в ряде случаев ее доход превышает доход мужа. Раньше это было неприемлемо и считалось недостойным поведением, потому что муж — «глава семьи». Отношение общества к этому вопросу постепенно изменилось: 47,3 % респондентов считают, что если у женщины доход больше, чем у мужчины, это не влияет негативно на их отношения. Такую позицию выразила почти половина респондентов: женщин — 46,8 %, мужчин — 47,9 %.

Как уже упоминалось, согласно национальным традициям в грузинской семье должен доминировать муж. Традиционной формой управления семьей в грузинском быту принято доминирование мужа. Несмотря на то, что девять из десяти опрошенных респондентов (всего 94,3 % — в том числе 90,5 % мужчин и 97,4 % женщин) считают, что проблемы в семье супруги должны решать совместно, согласованно, более половины респондентов полагают также, что необходимо наличие лидера в семье, т. е. «главы семьи» (53,4 %).

Понятие «глава семьи» в начале XIX века предоставляло не только преобладающие права, но и наделяло ответственностью за семейную жизнь и обозначало субъекта власти в семье. В XX веке смысл этого термина претерпел некоторую метаморфозу. Со второй половины XX века ученые стали широко изучать господство, лидерство, распределение власти, ролевые отношения и распределение ответственности в семье. Появились такие определения как «две главы в семье», «демократическая», «симметричная», «эгалитарная», «супружеская», «бикарьерная» семья. Теперь термин «глава семьи» — пережиток прошлого. Однако, «глава семьи» — необходимое звено в структуре семейных взаимодействий и носитель функциональной роли, которую могут выполнять как мужчины, так и женщины.

Потеря роли кормильца приводит к нивелированию мужской власти и лидерства в семье, и, в то же время, к усилению роли женщины в области производства и домохозяйства. Такая ситуация дает женщине больше власти в семье.

Можно предположить, что в социально-психологическом или семейно-политическом смысле понятие «глава семьи» будет сохранено до тех пор, пока существует семья, социальная потребность в лидерстве, стремление повышения престижа и

статуса, изменения определенной социальной принадлежности и т. д. Главой семьи становится личность, которую характеризуют способность к импровизации, инициативность, возможность противостоять групповому давлению, стремление к достижениям и риску.

Несмотря на изменения в партнерских отношениях, для значительной части нашего общества возможна и предпочтительна так называемая партнерская семья: семейные дела супруги обсуждают и согласовывают совместно, но в семье есть лидер.

Согласно исследованиям, проводимым в Грузии, потребность лидера в семье не обязательно означает, что им должен быть мужчина. Лидером семьи может быть и женщина. Главное, чтобы личность обладала свойствами лидера и хозяйственника [2]. Роль лидера семьи подразумевает ответственность за всю семью, за поведение и настроения его членов, за прошлое, настоящее и будущее семьи, перед ближайшей социальной средой и обществом. Глава семьи должен выполнять такие важные функции: обеспечение безопасности семьи; координация всех членов семьи для достижения общей цели; определение перспектив жизни; развитие семьи [3].

Данные, приведенные в табл. 1, отражают отношение респондентов к понятию «глава семьи». Рассмотрим реальную ситуацию в семьях респондентов. Кто принимает решения по важным вопросам? Анализ данных показал, что наиболее распространен тип партнерства, характеризуемый равным влиянием супругов в семье (43,5 %).

Исследование показало, что принятие решений по важным вопросам в семье во многом зависит от дохода и авторитет старшего поколения в семье по-прежнему

Таблица 1. Отношение респондентов к необходимости наличия лидера в семье, %

Мнение респондента	Мужчины	Женщины	Все
Лидер нужен	65,1	43,8	53,4
Лидер не нужен	24,9	44,5	35,6
Не определились	10,0	11,7	11,0

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

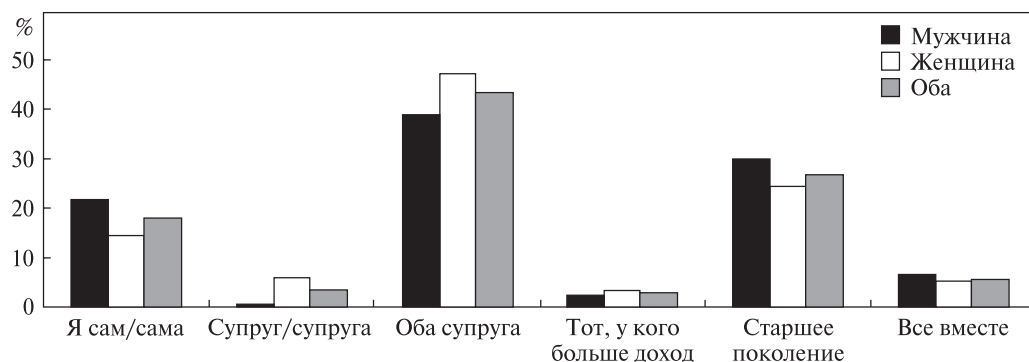

Рис. 2. Кто принимает решение по важным семейным вопросам, %

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

высок, особенно в семьях, где возраст респондентов до 35 лет. В тех семьях, где респондентам меньше 25 лет, важнейшие вопросы в основном решают представители старшего поколения, а в тех семьях, где возраст респондентов превышает 25 лет, супруги сами принимают решение.

Наибольшая часть респондентов мужского пола (38,9 %) ответила, что супруги принимают решение в равной степени, а 21,9 % отметили, что самостоятельно принимают решение. Менее одного процента — число тех мужчин-респондентов, которые отметили, что решение принимает жена. Женщины-респонденты чаще (47,1 %), чем мужчины, отмечают равный вклад супругов в решение важнейших вопросов семьи. Кроме того, женщины чаще указывают на свою ведущую роль (14,6 %), чем на роль мужа (5,9 %).

Таким образом, в Грузии в зависимости от особенностей распределения власти и влияния в семье доминирует синкретический тип партнерства. В синкретической семье роли распределены равномерно, а решения принимаются на основе признания самостоятельности каждого из супругов (а не на основании компромисса).

Отношения членов семьи — совокупность сложных взаимодействий, переговоров и привычных собеседований. В грузинском обществе позитивно относятся к тому, что супруги должны решать все вопросы в семье согласованно (94,3 %), в том числе — 97,4 % опрошенных женщин и 90,5 % мужчин. Однако на самом деле количество таких семей невелико (38,9 % мужчин, 47,1 % женщин) [4]. Согласно исследованию, в современном обществе наиболее широко распространен тип семьи, когда супруги совместно принимают решения. Однако встречаются семьи с авторитарной системой лидерства с приоритетным решением одного супруга и с решениями, принятыми всеми членами семьи. Также позитивно отношение к тому, что женщины и мужчины вносят одинаковый вклад в домашнее хозяйство (75,5 %). Это мнение разделяет большинство респондентов, как женщины (78,9 %), так и мужчины (71,3 %) (рис. 3).

Фактически, половина состоящих в браке респондентов (50,4 %) отметила, что их семью материально обеспечивает мужчина. В семьях 31,3 % респондентов эту роль выполняют оба супруга; и существует небольшая группа семей (4,4 %), где свой вклад в семейный бюджет вносят только женщины. У 13,9 % респондентов эту

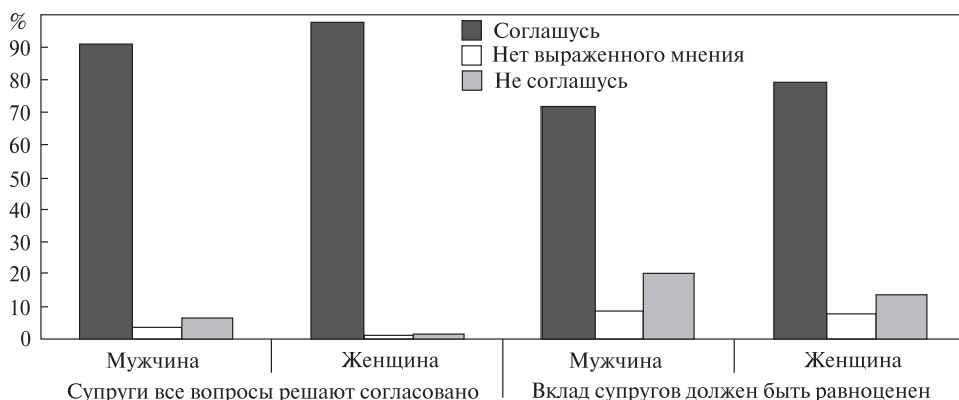

Рис. 3. Отношение респондентов к лидерству в семье, %

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

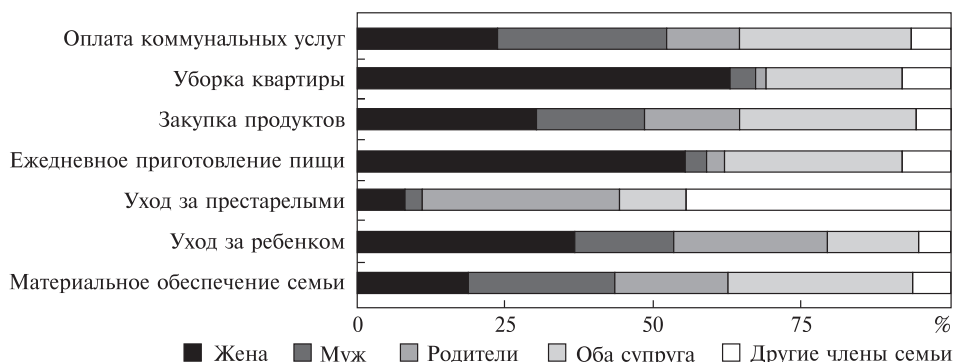

Рис. 4. Распределение обязанностей в семье, %

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

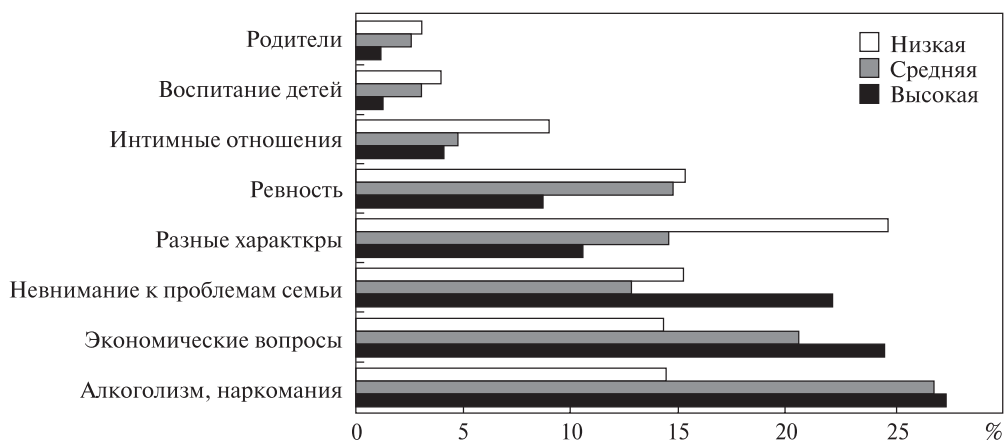
функцию выполняют другие члены семьи, то есть в таких семьях супруги материально зависят от других членов семьи, что, по-видимому, ограничивает возможность их автономной жизни.

В последнее время в общественной жизни женщины занимают равные позиции с мужчинами: они успешно борются за экономическое равенство в семье и справедливое распределение семейных обязанностей. Мужчины все больше следуют за женщиной, активнее включаются в семейные дела. Но, несмотря на это, доля женщин в ведении семейных дел все еще довольно высока, а многие виды хозяйственной деятельности в семье по-прежнему считаются «чисто женскими».

Материнство и отцовство — это не только большое счастье, но и большая ответственность и вечная обязанность. Традиционно воспитанием детей занимались женщины. Сегодня также наиболее часты семьи, где воспитание детей в основном — обязанность матери. Однако увеличилось число семей, где оба родителя разделяют эту функцию (28,4 %). В грузинском обществе бабушки и дедушки всегда играли большую роль в воспитании детей, особенно если оба родителя работают. По данным социологического исследования, в каждой пятой семье респондентов воспитанием детей занимаются другие члены семьи.

В семье «чисто женские» дела — уборка дома, приготовление обеда, покупка продуктов, чаще всего являются обязанностью женщины, но немало и семей, в которых эту функцию выполняют оба супруга или только муж.

Обсуждаемые нами вопросы затрагивают и внутрисемейные конфликты, и удовлетворение семейной жизнью. Прежде всего, конфликты между супругами во многих случаях связаны с их обязанностями и активностью. Хотя причин для конфликта супругов очень много. У каждой семьи свои специфические, характерные трудности, которые сопровождаются сильными отрицательными эмоциями и конфликтами, разными по характеру и содержанию. Они могут быть связаны с неудовлетворенностью собственной значимостью и достоинством, с неуважительным отношением со стороны партнера, с сексуальной неудовлетворенностью одного или обоих супругов, с распределением труда в семье, с уходом за детьми и их воспитанием, с удовлетворением потребностей в отдыхе, свободном времени и интересах, с алкогольной или наркотической зависимостью одного из супругов. Мы предложили респондентам список причин, которые могут вызвать недовольство супругов: они должны были ранжировать эти причины по степени важности (рис. 5).

Рис. 5. Важность причин неудовлетворенности супругов

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

Нет семьи, где в отношениях супругов не существует хотя бы небольшого недовольства, полная гармония встречается редко. Но для поддержания прочности семьи необходимо устранить причины неудовлетворенности и решать возникающие проблемы. Семья основывается на внутрисемейных взаимоотношениях, конкретной системе коммуникации и взаимозависимости между членами семьи. Семейные отношения определяются чувствами членов семьи, традициями, воспитанием, вероисповеданием, правовыми нормами, через них происходит взаимосвязь членов семьи. Создается внутренняя культурная среда, где осуществляются важные функции.

Формирование и развитие супружеских отношений делится на этапы, одним из которых оказывается оценка их совместной жизни, т. е. определение удовлетворенности или неудовлетворенности сложившейся семейной жизнью. Этот вопрос особенно актуален для исследования партнерских отношений.

В нашем исследовании респонденты должны были оценить удовлетворенность своим супругом по 10-бальной шкале, где 0 – полностью недоволен, а 10 – полностью удовлетворен (табл. 2). Среди мужчин средний балл удовлетворенности равен 9,5, а среди женщин – 9,2. Средний балл удовлетворенности супругом самый высокий

Таблица 2. Средний уровень удовлетворенности супругом в зависимости от возраста респондентов

Возраст респондента	Оценочный балл
20–24	9,4
25–29	9,7
30–34	9,6
35–39	9,2
40–44	9,3
45+	9,2

Источник: исследование Института демографии и социологии Государственного университета Ильи (Грузия), 2014.

среди респондентов в возрасте 25–29 лет (9,7), затем следуют респонденты в возрасте 30–34 года со средним баллом 9,6, третье место занимают респонденты в возрасте 20–24 лет с баллом 9,4.

Успешный брак означает наличие общих духовных и нравственных идеалов, общих вкусов и устремлений. В условиях семейного сосуществования сходство характеров переходит в консенсус. Любовь, взаимное уважение и дружба супругов превращают семью в место, где супруги испытывают душевный покой. Полный успех брака довольно редок, так как семьи сталкиваются с множеством проблем, вызванных внешними и внутренними факторами. Однако существование проблем не означает необходимости дезорганизации и разрыва семьи. Об этом свидетельствует удовлетворение респондентов отношениями с супругом. Учитывая, что 10 баллов обозначало «полностью удовлетворен», а среди возрастных групп наименьшее значение составило 9,2, можно заключить, что полностью гармоничных семей меньше, а разногласия между супругами в семье часто разрешимы.

Выводы. Сегодня ситуация в Грузии резко изменилась: от «ортодоксальных» семей, где жена — «домохозяйка», а муж — «кормилец», к современным семьям, где оба супруга работают и обеспечивают семью материально.

Социологическое исследование «Социально-демографические особенности модернизации семьи», проведенное Институтом демографии и социологии Государственного университета Ильи в 2014 году показало, что население отдает предпочтение «эгалитарному» типу семьи. Он подразумевает справедливое распределение семейных обязанностей между мужем и женой, учет интересов и потребностей каждого партнера и равное уважение. Однако таких семей в грузинском современном обществе немного.

Несмотря на изменения в семейных отношениях, для значительной части населения Грузии наиболее привлекательна партнерская семья, где семейные дела обсуждаются и решение принимается совместно, но при этом в семье есть лидер.

Изучение вопроса распределения власти в семье показало, что синкретический тип партнерства, где роли супругов распределены равномерно и решение принимается совместно, доминирует. Однако старшее поколение в семье еще имеет высокий авторитет, что обусловлено сохранившимися традиционными нормами и ценностями.

Семьи, живущие в полной гармонии, менее распространены. Ухудшение отношений между супругами и семейные конфликты вызваны множеством причин: личные недостатки, экономические проблемы, пренебрежение к семье, однако семейные проблемы решаемы и уровень удовлетворенности семейной жизнью высок. Это снова подчеркивает, что предпочтительной считается семейная жизнь, а не одиночество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Handbook of Marriage and the family / Ed. by Marrin B. Sussman & Suzann K. Steinmetz. — Plenum Press, 1987. — P. 13–38, 309–327, 439–474.
2. Менабдишвили Э., Шуштакашвили В. Трансформация важных ценностей семейной жизни на современном этапе // Демографические и социологические проблемы: сб. трудов / Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи. — Тбилиси (Грузия), 2015. — С. 41–52.
3. Егорова Н. Ю., Бобров В. А. Менеджмент в домашнем хозяйстве [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.sale/otrasli-menedjment/menedjment-domashnem-hozyaystve.html> (дата обращения: 24.07.2018).

4. Менабдишвили Н. Взаимотношения супругов и распределение обязанностей в современной семье // Демографические и социологические проблемы: сб. трудов / Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи. — Тбилиси (Грузия), 2014. — С. 139–146.

REFERENCES

1. Marrin, B. Sussman & Suzann, K. Steinmetz. (1987). *Handbook of Marriage and the family*. Plenum Press.
2. Menabdyshvily, E., & Shushtakashvily, V. (2015). Transformatsiya vazhnykh tsennostej semejnoy zhizny na sovremennom etape [Significant values' transformation for family life at the modern stage]. *Demographic and sociological problems*. Instytut demohrafyy y sotsyolohyy Hosudarstvennoho unyversytet Yl'y. Tbylisy [in Georgian].
3. Ehorova, N.Yu., & Bobrov, V.A. (n.d.). Menedzhment v domashnem khoziajstve: [Management in the household]. *lib.sale*. Retrieved from <http://lib.sale/otrasli-menedjment/menedjment-domashnem-hozyaystve.html> [in Russian].
4. Menabdyshvily, N. (2014). Otnoshenye supruhov y raspredelenye obiazannostej v sovremennoj sem'e [Relationships and distribution of responsibilities in modern family]. *Demographic and sociological problems*. Instytut demohrafyy y sotsyolohyy Hosudarstvennoho unyversytet Yl'y. Tbylisy [in Georgian].

Статья поступила в редакцию журнала 25.07.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.135>

УДК 331.5

JEL CLASSIFICATION: J11

L.S. LISOGOR

Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: lara_lis@ukr.net

**COMPETITIVENESS OF LABOUR FORCE IN UKRAINE:
FORMATION AND REALIZATION UNDER CONDITIONS
OF INNOVATIVE CHANGES**

The main aim of the paper is the investigation of the problems of formation and realization of the competitiveness of labour force in Ukraine, the definition of the ways of labour force competitiveness growth under conditions of innovative changes. The economic content of the competitiveness of the labour force under conditions of globalization changes is investigated. The objectivity of strategic changes in the technological mode of production and the acquisition of social development by innovations' character are grounded. It is proved that the competitiveness of the labour force reflects not only the existing potential, but also the possibility of realizing of so called "cost" and "non-cost" competitive advantages of human resources. The specificity of the formation and realization of the labour force competitiveness under conditions of innovation changes is investigated. The necessity of using non-cost competitive for the provision of labour competitiveness growth is grounded. It is proved that competitive advantages in innovative sectors of the economy can be obtained by highly skilled employees with developed competencies. It was grounded that competitiveness of the labour force of high-skilled professionals is not so vulnerable to conjunctural changes as the acquired knowledge and skills, as well as the desire to systematically update them. Specific features of obtaining and realization of price and non-price competitive advantages of the labour force under different models of society development are defined. The indicators of human capital development which characterize the availability and possibilities of human qualifications' application are analyzed. The possibility and necessity of increasing professional qualification mobility of employees are proved. Institutional levers of influence on labour force competitiveness growth under conditions of innovative development are elaborated. The directions of realization of non-price competitive advantages of the labour force that foresees upgrading of knowledge, abilities, skills of employees, creation of proper conditions of hiring and earnings, diversification of the content and character of job are determined.

Keywords: labour force competitiveness, qualification, competitive advantages, labour market, innovations.

© LISOGOR L.S., 2018

ISSN 2072-9480. Demography and Social Economy, 2018, № 3 (34): 135–147

135

Л.С. Лисогор

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: lara_lis@ukr.net

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ В УКРАЇНІ: ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНИХ ЗМІН

Метою статті є дослідження проблем формування та реалізації конкурентоспроможності робочої сили в Україні, визначення напрямів її підвищення в умовах інноваційних змін. Досліджено економічний зміст категорії «конкурентоспроможність робочої сили» в умовах глобалізаційних змін. Обґрунтовано об'єктивність стратегічних змін технологічного способу виробництва та набуття суспільним розвитком ознак інноваційності. Доведено, що конкурентоспроможність робочої сили відображає не тільки наявний потенціал, але й можливості реалізації цінкових та нецінових конкурентних переваг людських ресурсів. Досліджено специфіку формування та реалізації конкурентоспроможності робочої сили в умовах інноваційних змін. Обґрунтовано необхідність використання нецінових конкурентних переваг для підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Доведено, що конкурентні переваги в інноваційно спрямованих секторах економіки можуть бути отримані професійно мобільними працівниками з високим рівнем кваліфікації, що володіють сучасними компетенціями. Проаналізовано індикатори розвиненості людського капіталу, що характеризують наявність та можливості використання кваліфікацій. Обґрунтовані можливості та необхідність підвищення професійно-кваліфікаційної мобільності працівників. Визначено напрями реалізації цінкових та нецінових конкурентних переваг робочої сили, що передбачають поглиблення знань, умінь, навичок працівників, створення належних умов найму та оплати праці, урізноманітнення змісту та характеру праці.

Ключові слова: конкурентоспроможність робочої сили, кваліфікація, конкурентні переваги, ринок праці, інновації.

Л.С. Лисогор

д-р екон. наук, проф., зав. отд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: lara_lis@ukr.net

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ РАБОЧЕЙ СИЛЫ В УКРАИНЕ: ФОРМИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Целью статьи является исследование проблем формирования и реализации конкурентоспособности рабочей силы в Украине, определение направлений ее повышения в условиях инновационных изменений. Исследовано экономическое содержание категории конкурентоспособность рабочей силы в условиях глобализационных изменений. Обоснована объективность стратегических изменений технологического способа производства и усиления инновационного характера общественного развития. Доказано, что конкурентоспособность рабочей силы отражает не только существующий потенциал, но и возможности реализации ценовых и неценовых конкурентных преимуществ человеческих ресурсов. Исследована специфика формирования и реализации конкурентоспособности рабочей силы в условиях инновационных изменений. Обоснована необходимость использования неценовых конкурентных преимуществ рабочей силы для повышения ее конкурентоспособности. Доказано, что конкурентные преимущества в инновационно ориентированных секторах экономики могут быть получены профессионально мобильными работниками с высоким уровнем квалификации, обладающих современными компетенциями. Проанализированы индикаторы развитости человеческого капитала, характеризующие наличие и возможности использования квалификаций. Обоснованы возможность и необходимость повышения профессионально-квалификационной мобильности работников. Определены направления реализации ценовых и неценовых конкурентных преимуществ рабочей силы, предусматривающие усовершенствование знаний, умений, навыков работников, создание надлежащих условий найма и оплаты труда, усиления разнообразия содержания и характера труда.

Ключевые слова: конкурентоспособность рабочей силы, квалификация, конкурентные преимущества, рынок труда, инновации.

Introduction. Under conditions of the world economy' globalization ensuring sustainable development of countries might be provided based on the realization of competitive advantages connected with using of the innovative development factors. Formation of innovative principles of socio-economic development of the countries necessitates the activation of human resources role in ensuring the transition to a knowledge economy. At the same time, the existence of the developed human potential characterized by high quality of demographic, educational, professional and socioeconomic components, as well as the creation of conditions for its effective realization will contribute to obtaining stable competitive advantages of the non-resource type which are necessary for ensuring their sustainable development under conditions of innovative changes.

Improving the qualitative characteristics of the labour force under conditions of innovative changes is possible on the basis of knowledge and skills improvement during the working life which will provide opportunities for generation, development and introduction of innovations. Simultaneously, priority is given to ensuring labour force competitiveness growth through the implementation of non-price competitive advantages associated with increasing professional mobility of employees. It needs to improve the qualitative characteristics of the labour force as the basis for ensuring its competitiveness, as one of the most important factors of socio-economic development of countries in the context of innovation change.

It stipulated the necessity of the investigation of the problems and prospects of labour force competitiveness growth under conditions of innovation changes, the definition of the specificity of formation and ways of human potential realization taking into account the influence of innovative development factors.

Recent research and publications. Foreign scientists (D. Bell, F. Webster, M. Castells, J.J. Lambin) paid significant attention to the research of the problems of the formation and development of the information society. J. Stiglitz, A. Toffler, C. Freeman, J. Schumpeter, V. Inozemtsev, J. Yakovets as well as Y. Bazhal, O. Vlasyuk, V. Geetz, A. Grytsenko, I. Yegorov, A. Chukhno proved the objectivity of informatization process' influence on the changing of technological paradigms and social development. And it stipulated the necessity of the strengthening the role of human knowledge and skills in providing of technological changes based on the generation and implementation of innovations.

Investigation of the factors of providing innovative changes in society by scientists had confirmed the importance of improving the human potential quality through the development of knowledge, the acquisition of skills necessary to ensure innovation development, the implementation of competitive advantages of the labour force. D. Bogynya, O. Gryshnova, A. Kolot, O. Levchenko, E. Libanova, V. Onikienko, I. Petrova, V. Savchenko, M. Semikina, O. Smyrnov, O. Tsymbal, L. Shaulska, I. Shtunder had devoted a significant attention to the issues of innovations and labour force competitiveness.

Scientific research devoted to the problems of competitiveness the national economy as well as labour force, note the objectivity of the processes of strengthening the competition for access to the limited set of resources. At the same time, under conditions of globalization of world economy, there are strategic changes not only of the technological mode of production which are connected with the rapid development of new technologies. Social development also acquires innovative features because the role of knowledge and information in the formation of a new information economy is increasing.

However, under conditions of information economy, according to J. Stiglitz point of view, it is critically important how society, individual firms and individuals accumulate new information, how to learn and modify their own behaviour in order to generate and to use knowledge and information [1]. Exactly, gig-economy increasingly affecting social devel-

opment causing radical changes in the labour market as a result of the rapid development of technologies (in particular, intellectualization, informatization and automation in the economy and society) [2].

The role of the human factor in ensuring sustainable development of society is intensifying, since it is the person who becomes the bearer of knowledge, competencies, intelligence, innovations in the development and functioning of the new economy. A. Kolot noted that knowledge, intelligence become the leading resource of economic development and the main wealth of society; opportunities for economic growth based on the generation, processing and transmission of information as well as the improvement of the quality of human capital had increased [3, p. 27].

Labour competitiveness is becoming one of the most important indicators, reflecting not only existing potential but also the possibility of realizing price and non-price competitive advantages of human resources. M. Semikina characterizes the competitiveness of the labour force as the ability of a particular employee under certain market conditions to meet as employer's requirements as well as labour market regarding the educational level, qualifications and other qualities compared with other employees [4, p. 137].

Increasing the educational and qualification level of the labour force guarantees that countries receive competitive advantages related to the possibilities of providing innovative progress in the economic development. At the same time, according to E. Libanova's point of view, educated people have greater access to information (including the labour market), and, ultimately, it might contribute to increasing their competitiveness [5]. Educational components of the labour force's competitiveness provide the growth of the role of innovative components of economic growth [6].

However, some aspects of labour force competitiveness related to the possibilities of obtaining and implementing price and non-price competitive advantages (especially, educational and qualification characteristics) remain insufficiently investigated. Under current conditions, the problem of determining the specific character of the formation and realization of labour force competitiveness under conditions of innovative changes becomes especially important, and it stipulated the necessity to study these problems.

The purpose of the article is the investigation of the problems of formation and realization of labour force competitiveness in Ukraine, the determination of ways of its growth under conditions of innovative changes.

Novelty of the article is the research of the economic content of price and non-price competitive advantages of labour force, the justification of the specifics of their influence on the labour force competitiveness under conditions of "industrial" and "innovative" model of labour market, and ways of the formation and realization of labour force advantages for competitiveness growth provision.

Presenting main material. Evolutionary advance of social development is characterized by intensification of technological changes which formed the basis for the transition to a new socio-economic system corresponding to new technological mode, according to point of view of A. Grytzenko [7, p. 17]. However, under conditions of the innovative type of development, changes in the social organization of society, human characteristics had occurred, and network interaction had formed which can either stimulate human progress, or create fragmentation risks of personality and society [8]. Simultaneously, the possibility of risk realization depends on the effectiveness of the activities of institutions involved in the development and implementation of innovative state policy.

Analysing "post-industrialism" of D. Bell, "informational network society" of M. Castells, F. Webster in "The Theory of the Information Society" noted that it was people

with a high level education and modern skills who are the key players in the information society, and have opportunities to become successful in a new and globalized economy [9]. Simultaneously, globalization which is characterized by the creation of new communicative opportunities for the development of society, the spread of intellectual technologies, according to the point of view of I. Petrova, predict new requirements to the labour force in terms of its qualifications, education, mobility, since the “human factor” becomes a *vitae* element of the new model of post-industrial development [10, p. 74].

However, the impact of globalization can also leads to the conservation of so-called “inter-country specialization” in certain segments of goods and services’ production, to the preservation of the significant share of strictly regulated labour (with predominance of the routine nature of labour) in the structure of employment of countries. Accordingly, it might result in maintaining a low level of labour force competitiveness in these countries (due to the limited ability to obtain and implement the competitive advantages associated with improving the quality of human resources) [11].

Scientists, analyzing labour force competitiveness, interpret it as a matching of labour quality to the requirements of the market, the opportunity to win in competition at the labour market, that’s, more complete, in comparison with other candidates, to meet the requirements of employers concerning educational and qualificational level, personal qualities [12, p. 122].

However, it should be noted that the competitiveness of the labour force as an economic category has more dynamic than static character. This means that potential and real job searchers over a period of time retain benefits in individual segments of the labour market (compared with competitors), in terms of consumer and value characteristics.

To determine the specifics of the formation and realization of labour force competitiveness under innovative conditions it is important to investigate price and non-price competitive advantages of the labour force. It is common knowledge that price competitive advantages are the advantages over competitors which can be obtained through the use of price fluctuation practices (price reductions). At the same time, competitive non-price (qualitative) advantages, according to point of view of J. Lambin, are the excellent qualities of goods (services) that provide the opportunity to gain advantages over competitors as a result of improving the quality characteristics (productivity) [13]. But competitive advantages should be distinguished from potential opportunities that can be preserving but not become the competitive advantages that actually (really) existing.

Obtaining and realization of price and non-price competitive advantages of the labour force depends, first of all, on the provision of equal conditions for all participants in competitive relations in the labour market. In particular, for the *post-industrial stage* of the development, employers have oriented to the hiring of job seekers which have competitive advantages at the price offered (cost characteristics). Under *monopsony*, the privileged position of the employer at the labour market is preserved due to the existence of certain framework limitations (professional, qualification, sector, regional). Accordingly, it allows the dictation of price proposal on labour (by employers) and restricts the right to choose employees with a narrow specialization.

For the monopolistic labour market, the certain restrictions of the variants of choices (from the side of employees with a narrow specialization) are also present, since the possibilities of interchange (rotation) of employees are limited by their qualification levels and the requirements of workplaces. It also narrows the possibility of realizing non-price competitive advantages: advantages by price proposed by employers (cost characteristics) had dominated during job placement.

However, under conditions of the weakening of *labour market monopolization*, the role of non-price competitive advantages (qualitative consumer characteristics) as a result of the universalization of employees might increase; it envisages the ability of employees to adapt quickly to new work conditions, to increase their qualification level.

In the face of competition at the labour market, it is objectively impossible to establish control over market prices for labour services, both by employers and employees who claim to be hired at certain positions. Accordingly, the market operates a sufficiently large number of firms that compete with each other. Also, the volumes of labour supply remain significant (from side of employees with practically similar specialities, occupations and qualification levels). It will strengthen the role of non-price competitive advantages related to the universalization of employees' training, the acquisition of appropriate competences and increase of their professional mobility.

Under conditions of innovation changes that are characterized by the rapid pace of modern technologies' implementation and, accordingly, ageing of acquired knowledge and skills, the competitiveness of the labour force (with low and middle skills level) depends on changes in the labour market situation. At the same time, the competitiveness of the labour force of professionals is not so vulnerable to conjunctural changes as the acquired knowledge and skills, as well as the desire to systematically update them, act as an effective safeguard from the depreciation of consumer and cost characteristics of labour force.

An important prerequisite for the formation and realization of the competitive advantages of the labour force is the achievement of a balance between demand and supply at the labour market. On the one hand, the competitive advantages of the labour force can be obtained when the labour market has significant (in scale) volumes of their supply which are characterized by a sufficiently high quality. In particular, it applies not only to the demographic basis of the supply formation (number of population, sex and age structure, migration flows), health conditions of population (morbidity, disability, effectiveness of health care system), but also to the development of education system, educational infrastructure.

On the other hand, the competitive advantages of labour force can be realized in the presence of efficient workplaces characterized by favourable conditions of hiring and wages. Gig-economy also produces a significant number of innovative jobs. Under conditions of gig-economy demanded skills are analytical thinking, active learning, creativity, critical thinking, complex problem-solving, leadership, system analysis [14].

Under conditions of innovation development, jobs can be concentrated in sectors (separate segments) of the economy, capable of generating and implementing innovations. However, it must be taken into account that competitive advantages in these innovative sectors (segments) of the economy can be obtained, first of all, highly skilled and professionally mobile employees with modern competencies.

At the same time, the realization of rather weak (by intensity and size) of the competitive advantages of employees with medium skills that are likely to be involved in the implementation of regulated operations with high monotony content is rather weak. Instead, low-skilled employees will be unclaimed, and their competitive advantages will be virtually absent which will require an appropriate reaction from both the state and individuals.

The stage of the Fourth Industrial Revolution is characterized by the dynamic development of technologies which needs to increase the level of skills of involved employees. In the long run, talents, more than capital, will form a critical mass to ensure countries' competitiveness. However, given the intensification of the process of "half-decay competence" (obsolete competencies at a faster pace than technology), it is possible to increase segregation of the labour market, to identify segments of employment "low qualification - low pay" and

“high qualification - high pay” [15]. The experience of economically developed countries confirms that minimizing the negative effects of increasing segmentation processes is possible on the basis of improving the qualitative characteristics of the labour force needed for increase its competitiveness.

The “Global Human Capital Report” (World Economic Forum) which presents assessments of human capital development of different countries, is clearly structuring the components of the Human Capital Index (Capacity, Deployment, Development, Know-how) [6]. Rating estimates of countries (by the development of human capital) on the basis of indicators characterizing the availability and using of qualifications, indicate an increase in the role of qualifications in the formation and realization of competitive advantages of the labour force (Fig. 1).

According to the indicator “economic complexity of skills and knowledge”, Ukraine is significantly behind the leaders in terms of human capital development (0.4 points, compared to 1.9 points in Switzerland and Germany, 1.6 points in the Czech Republic, 1.4 points in Slovakia and Singapore). “Economic complexity of skills and knowledge” is measured on the basis of the evaluation of the structure of exports of products (Hausmann & Hidalgo methodology).

The commodity structure of Ukraine’s foreign trade in 2016 is characterized by prevalence of the share of precious metals and their products (22.3 %), products of plant origin (22.9 %), whereas the share of innovative goods (machines, equipment and mechanisms, electrical equipment) was only 10.0 % [17]. In the structure of Ukraine’s export of services in 2016, the share of pipeline services remained the largest (28.5 %). At the same time, the

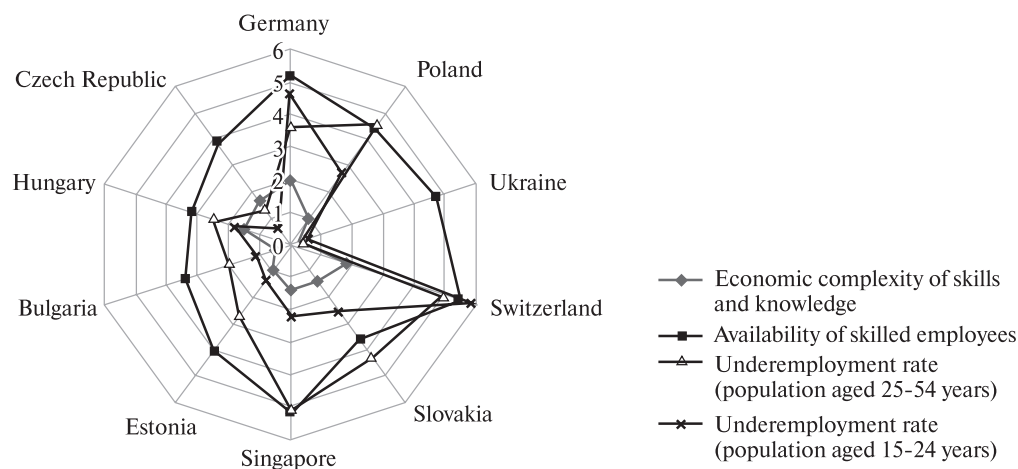

Fig. 1. Human capital development (in context of qualification changes' impact)

Sources: The Global Human Capital Report 2017. Preparing people for the future of work. WEFORUM // <https://we-forum.ent.box.com/s/dari4dktg4jt2g9xo2o5pksjpatvawdb>

* Economic complexity: measure of the breadth and depth of productive knowledge and skills of a country's labour force, as embodied in the complexity of its export products (by Hausmann & Hidalgo methodology)

** Under-utilization of the labour force (inadequate employment) is defined as the proportion of employed people who during surveyed period would like to change the current situation concerning work. This situation is characterized by inadequate use or mismatch of professional skills and the desire of employed persons to increase their income (earnings). The level of under-utilization of the labour force is calculated as the ratio of the number of persons with part-time employment to the duration of the working time, the unemployed population and the potential labour force to the number of labour force in the expanded concept (labour and potential labour) [6], [16]

share of services in the sphere of telecommunications, computer and information services, which reached the level of 14.9 %, services for the processing of goods for the purpose of selling abroad – 10.9 %, business services – 8.5 %, increased recently [18]. An increase in the share of innovative services can significantly improve the “economic complexity of skills and knowledge” in Ukraine.

According to indicator “availability of skilled employees”, Ukraine’s position in the country’s rating remains high enough (4.7 points): it exceeds the corresponding indicators in Poland (4.4 points), Bulgaria (3.4 points), Hungary (3.2 points), although they are inferior to the leaders of the Swiss rating (5.4 points), Germany (5.2 points), Singapore (5.1 points). It indicates a sufficiently high level of professionals and specialists in Ukraine, which may contribute to the realization of non-price competitive advantages of the labour force associated with the improvement of its qualitative characteristics.

However, the risks and threats to the preservation and development of Ukraine’s qualification potential, which are necessary to increase the competitiveness of the labour force due to the realization of competitive advantages, are increasing recently. Among the most serious threats and challenges that complicate the task of increasing the competitiveness of Ukraine’s laforce due to the implementation of non-price competitive advantages, it is necessary to note the deterioration of the demographic situation. It is a result of the strengthening of influence factors of not only external (global demographic trends of population aging) but also internal factors. The process of aging of the population of Ukraine took place against the backdrop of falling birth rates (the proportion of the population aged 15–24 in the total number of permanent residents decreased from 12.4 % in 2013 to 10.2 % in 2016). Even the emergence of positive trends in childbearing activity of the population (an increase during the period of 2002–2012 of the total fertility rate – from 1,095 to 1,531, despite a decrease to a mark of 1,466 in 2016); the introduction into the childbearing age of generations born in the years of the previous rise in fertility; the introduction of a number of pro-nationalist measures [19] did not contribute to the expansion of the demographic basis of the reproduction of the Ukrainian population.

Significantly, there is a gap between Ukraine and the European Union countries in terms of life expectancy (in particular, the life expectancy at birth in Ukraine was 66.4 years (male) and 76.3 years (female). In general, life expectancy in Ukraine (male) was lower by 14 years than in Sweden, and by almost 7 years, than in Poland [20].

The competitiveness of the labour force can be influenced by the increase of migration flows, because the lack of decent work opportunities prompts employees to look for work abroad. According to the results of the external labour migration survey of the State Statistics Service, the number of migrants who had or were looking for work abroad amounted to 1303.3 thousand persons in 2015–2017 (according to the results of the survey, persons who, during a certain period, had work abroad), but have already returned to Ukraine, and those who were abroad during the survey in order to perform or search for work) [21]. The structure of labour migrants (by education) was dominated by workers with vocational education (33.9%), complete secondary education (30.1 %). Nearly 26.8 % of labour migrants worked according to their qualifications, 29.5 % – in a field that didn’t correspond to their qualification, 36.1 % – at work that did not require qualification.

Age structure of migrant workers is characterized by the prevalence of the share of age group of 40–49 years – 26.3 %, 50–59 years – 18.2 %. At the same time, the share of labour migrants of younger age groups of 25–34 (28.5 %) remains significant, which may negatively affect the prospects of implementing the competitive advantages of the labour force of Ukraine.

Another serious threat to the competitiveness of Ukraine's labour force is the possibility of losing the educational potential of young people due to the students' migration. As a result of the monitoring of the number of Ukrainian citizens studying in foreign universities conducted by the CEDOS, in the 2014/2015 school year almost 59.65 thousand Ukrainian citizens studied abroad (in Poland, Germany, Russia, Canada, Italy, the Czech Republic, USA) [22]. An increase of intensity of migration flows of youth (travelling abroad to study or work) may lead to positive effects (the spread of progressive practices in the organization of production and labour) only in the context of "reverse" migration, and the realization of the intentions of youth to apply the skills and knowledge acquired in Ukraine. However, irreversible migration of youth significantly limits the possibility of implementing non-price competitive advantages of the labour force by improving the labour qualitative characteristics.

A serious challenge to ensure the realization of non-competitive competitive advantages of the labour force of Ukraine is the preservation of a significant proportion of unskilled labour. In particular, in 2017, the share of low-skilled employees in Ukraine (19.4 %) significantly exceeded the indicators of the Czech Republic (5.3 %), Germany (7.9 %), and Poland (6.4 %) [23]. It indicates a significant imbalance in the occupational and qualification structure of the labour force of Ukraine due not only to the quality of training, but also to the requirements of workplaces.

The "underemployment" (inadequate employment) indicator may to some degree characterize the possibility of implementing price competitive labour advantages. A significant proportion of those who, during the period under review, would like to change the current situation with regard to work (due to inadequate use or mismatch of professional skills and the desire of employed persons to increase their income), may indicate a lack of satisfaction by working conditions of employment and wages. Ukraine is significantly ahead of the country – "competitiveness" leaders in terms of underemployment of the labour force at the age of 25–54 (almost 91.1 % in Ukraine, compared with 62.4 % in Germany, 58.5 % in Switzerland, 74.7 % in Singapore) [6] which confirms the discrepancy between requirements and job offers.

The underestimation of labour costs, the weakness of the correlation between the level of employees' qualification and the level of wages and salaries in Ukraine significantly impedes the dynamics of economic processes, leads to the loss of a stimulating wage function. A low cost labour force does not provide high standards of consumption, reduces the possibility of qualitative reproduction of the labour force, provokes the outflow of the most proactive economically active population to other countries.

Prevalence of the "model of cheap labour force" in Ukraine over the past decades has led to the conservation of low wages (compared with the vast majority of European countries – new EU members). So far, Ukraine is significantly behind Estonia (salary in 2016 was \$2126 (constant 2011 PPP)), Czech Republic (\$ 2235), Poland (\$ 2264), showing the lowest level among the compared countries - \$ 767. And this backlog was formed even earlier: in particular, in 2009, wages amounted to 696 US \$ (constant 2011 PPP), compared with 1114 US \$ in Poland, 1956 US \$ in the Czech Republic), and 4261 US \$ in Germany and 3006 US \$ in France [20]. The significant gap between Ukraine and comparable countries has not decreased during recent years, but increased as a result of the absence of structural reforms in the economy, the strengthening of the economic and financial crisis as a result of the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and hostilities in the Donbass. Retaining the "model of cheap labour" can ensure the obtaining of price competitive advantages over a short period of time, but does not guarantee significant improvement of the qualitative characteristics of the labour force.

In order to provide opportunities for increasing the competitiveness of the workforce, it is necessary to stimulate the increase of occupational and qualification mobility of employees, aimed at strengthening their competitive positions in competition process. Among the measures for the formation of non-price competitive advantages capable of ensuring the labour force competitiveness growth should be noted increase in the efficiency of vocational training, retraining, training, as well as career planning of employees. Realization of non-price competitive advantages of the labour force can be ensured on the basis of upgrading of skills and knowledge of employees, creation of proper conditions of hiring and wages, diversification of job content.

The most important institutional levers of influence on labour force competitiveness growth under conditions of innovative development are improving the legal framework for the development of employment sphere. In this context, the most effective measures for the formation and realization of non-competitive competitive advantages of labour force are the promotion of the development of long-life learning (LLL); developing and implementing procedures for confirming the results of non-formal learning in order to promote the labour force competitiveness.

In order to provide opportunities for the realization of price competitive advantages, it is advisable to provide strengthening of labour incentive, to ensure the correlation between wage and qualification level of employees, based on the main factors of wage differentiation: educational level, qualifications, experience, complexity and quality of work. It requires the implementation of measures related to improving the quality of jobs, ensuring the structural adjustment of the economy in the direction of increasing the share of innovative sectors of the economy, restructuring employment.

Conclusions. Thus, under conditions of the industrial model of social development, characterized by the domination of elements of universal labour, labour force competitiveness growth can be ensured on the basis of using of price competition' methods (realization of price competitive advantages of labour force). At the same time, the transition to the innovative model of development is characterized by increase of the significance of the creative nature of labour. And it is noted by using of methods of non-competition competition to ensure labour force competitiveness growth. Realization of non-price competitive advantages of the labour force can be provided on the basis of improving the quality of skills and knowledge of employees, creation of the proper conditions of hiring and wages, strengthening the content of innovative components of job nature.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Joseph. E. Stiglitz.* (2006) The Contribution of the Economics of Information to Twentieth Century Economics // *Quarterly Journal of Economics*, **115**, №. 4 (Nov., 2000), P. 1441–1478 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/papers/stiglitz.pdf> (дата звернення: 04.04.2018).
2. *Good Gigs.* A fairer future for the UK's gig economy (2017) Brhmic Balaram, Josie Warden and Fabian Wallace-Stephens. Action and Research Centre [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_good-gigs-fairer-gig-economy-report.pdf (дата звернення: 04.04.2018).
3. *Колот А.М., Бандур С.І., Гнибіденко І.Ф. та ін.* Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку / За ред. А.М. Колота, І.Ф. Гнибіденка. К.: КНЕУ. – 2015. – 320 с.
4. *Семикіна М.В.* Мотивація конкурентоспроможності праці: теорія і практика регулювання. – Кіровоград: PIK, 2003. – 426 с.

5. Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність // Економіка України. — 2014. — № 3. С. 4—19 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2014_3_2 (дата звернення: 04.04.2018).
6. The Global Human Capital Report 2017. Preparing people for the future of work 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://weforum.ent.box.com/s/dari4dktg4jt2g9xo2o5pkjsjpatvawdb> (дата звернення: 04.04.2018).
7. Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем / Под ред. А.А. Гриценко. — Киев, 2013. — С. 17—18.
8. Інноваційна Україна 2010: національна доповідь. / за ред. В.М. Гейця та ін.; НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/%D0%86-%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-2020++.pdf> (дата звернення: 04.04.2018).
9. Webster, Frank (2006) Theory of Information Society [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cryptome.org/2013/01/aaron-swartz/Information-Society-Theories.pdf> (дата звернення: 04.04.2018).
10. Розвиток соціально-трудової сфери України: теорія, практика, перспективи / За ред. І.Л. Петрової, В.В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2016. — 326 с.
11. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи розвитку. Кол. монографія. / за ред. Е.М. Лібанової. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2016. — 328 с.
12. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти та професійної підготовки. — Київ: Т-во «Знання», 2001. — 254 с.
13. Lambin, Jean-Jacques Changing Market Relationships in the Internet Age. Essay // Presses Universitaires de Louvain, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=g1RvxOyPUcwC&pg=PA72&lpg=PA72&dq=lambin+competitive+advantage&source> (дата звернення: 04.04.2018).
14. The-future-of-jobs-report. World Economic Forum. — 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (дата звернення: 04.04.2018).
15. Methodological provisions on the classification and analysis of labour force and individual forms of labour activity. Order of the State Statistics Service of Ukraine dated January 27, 2017. — No. 22 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2017/22/mp_rs.zip (дата звернення: 12.07.2018).
16. The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond // World Economic Forum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond> (дата звернення: 04.04.2018).
17. Товарна структура зовнішньої торгівлі. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt1216_u.htm (дата звернення: 12.03.2018).
18. Статистика експорту-імпорту послуг в розрізі кварталів за 2016 рік. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/arh_ztp_kv2016_u.html (дата звернення: 12.03.2018).
19. Населення України (2008). Народжуваність у Україні в контексті суспільно-трансформаційних процесів. — Київ: ADEF-Україна, 2008. — 288 с.
20. Населення України за 2016 рік. Демографічний щорічник статистики України. Державна служба статистики України. 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/naselen_2016.pdf (дата звернення: 12.03.2018).
21. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження) Статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017_w.zip (дата звернення: 12.03.2018).
22. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? Олександра Слободян, Єгор Стадний. 13.12.2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> (дата звернення: 12.03.2018).

23. Employment by economic activity and occupation, Country, thousand persons [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page27.jspx> (дата звернення: 18.06.2018).
24. Gross Average Monthly Wages by Indicator, Country, US\$, at current Exchange Rates [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__20-ME__3-MELF/60_en_MECCWagesY_r.px (дата звернення: 12.03.2018).

REFERENCES

1. Stiglitz, J.E. (2006). The Contribution of the Economics of Information to Twentieth Century Economics. *Quarterly Journal of Economics*, 115, 4, 1441-1478. Retrieved from <http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/papers/stiglitz.pdf>
2. Balaram, B., Warden, J. & Wallace-Stephens, F. (2017). Good Gigs. A fairer future for the UK's gig economy Action and Research Centre. *thersa.org*. Retrieved from https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_good-gigs-fairer-gig-economy-report.pdf
3. Kolot, A.M., Bandur, S.I., & Hnybidenko, I.F. et al. (2015). *Sotsial'no-trudovi vidnosyny zainiatosti: suchasni tendentsii, vykyky, shliakhy rozvytku [Social-labor relations of employment: modern tendencies, challenges, ways of development]*. A.M. Kolot, I.F. Hnybidenko (Ed.). Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
4. Semykina, M.V. (2003). *Motyvatsiya konkurentospromozhnoi pratsi: teoriia i praktyka rehuliuвання [Motivation of labor competitiveness: the theory and practice of regulation]*. Kirovohrad : PIK [in Ukrainian].
5. Libanova, E.M. (2014). Nerivnist v ukrainskomu suspilstvi: vytoky ta suchasnist [Inequality in Ukrainian society: origins and modernity]. *Ekonomika Ukrainy - Ukraine economy*, 3, 4-19. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2014_3_2 [in Ukrainian].
6. The Global Human Capital Report 2017. Preparing people for the future of work (2017). *weforum.ent.box.com*. Retrieved from https://weforum.ent.box.com/s/dari4_dktg4jt2g9xo2o5pksjpatvawdb
7. Grytsenko, A.A. (Eds.). (2013). *Ierarhiya i sety v institucional'noj arhitektonike ekonomicheskikh sistem [Hierarchy and networks in the institutional architectonics of economic systems]*. Kyiv : NAN Ukrayiny, DU «In-t ekonomiky ta prognozuvannya NAN Ukrayiny» [in Ukrainian].
8. Geetz, V.M. (2015). *Innovatsiyna Ukraina 2020: natsionalna dopovid [Innovation Ukraine 2010: national report]*. Kyiv : NAN Ukrayiny. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/%D0%86-%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-2020++.pdf> [in Ukrainian].
9. Webster, F. (2006). Theory of Information Society. *cryptome.org*. Retrieved from <https://cryptome.org/2013/01/aaron-swartz/Information-Society-Theories.pdf>
10. Petrova, I.L., & Blyznyuk, V.V. (Eds.). (2016). *Rozvytok social'no-trudovoyi sfery Ukrayiny: teoriya, praktyka, perspektivy [Development of the social and labor sphere of Ukraine: theory, practice, perspectives]*. NAN Ukrayiny, DU «In-t ekonomiky ta prognozuvannya NAN Ukrayiny». Kyiv [in Ukrainian].
11. Libanova, E.M. (Eds.). (2016). *Lyudskiy rozvytok v Ukrayini. Innovacijni vydy zajnyatosti ta perspektivy rozvytku [Human development in Ukraine. Innovative types of employment and development perspectives]*. In-t demografiyi ta sotsialny doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].
12. Grishnova, O.A. (2001). *Liudskiy kapital: formuvannya v systemi osvity ta profesiinoyi pidhotovky [Human capital: formation in the system of education and training]*. Kyiv : T-vo Znannia [in Ukrainian].
13. Lambin, J.-J. (2008). Changing Market Relationships in the Internet Age. Essay. Presses Universitaires de Louvain. *books.google.com.ua*. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=g1RvxOyP-UcwC&pg=PA72&lpg=PA72&dq=lambin+competitive+advantage&source>
14. The-future-of-jobs-report (2018). World Economic Forum. *weforum.org*. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018>
15. Methodological provisions on the classification and analysis of labour force and individual forms of labour activity. (2017). *Order of the State Statistics Service of Ukraine*, 22. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2017/22/mp_rs.zip
16. The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond (2016). World Economic Forum. *weforum.org*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond>
17. Tovarna struktura zovnishnoi torhivli [Commodity structure of foreign trade]. Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt1216_u.htm [in Ukrainian].

18. Struktura eksportu-importu posluh v rozrizi kvartaliv za 2016 rik [Statistics of export-import services by quarter of 2016]. Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/arh_ztp_kv2016_u.html [in Ukrainian].
19. Naselennia Ukrainy (2008). *Narodzhuvaniist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv* [Population of Ukraine (2008). Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes]. (2008). Kyiv: ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
20. Naselennia Ukrainy za 2016 rik . Demohrafichnyi shchorichnyk [The population of Ukraine for 2016. Demographic Yearbook of Statistics of Ukraine]. (2017). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. database. *ukrcensus.gov.ua*. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/naselen_2016.pdf [in Ukrainian].
21. Zovnishnia trudova mihratsiia naselennia (za rezultatamy modulnoho vybirkovoho obstezhennia) [External labor migration of the population (according to the results of the modular sample survey)] (2017). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017_w.zip [in Ukrainian].
22. Slobodian, O., & Stadnyi, Y. (2016). Ukrainski studenty za kordonom: skilky ta chomu? [Ukrainian Students Abroad: How and Why?]. *cedos.org.ua*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> [in Ukrainian].
23. Employment by economic activity and occupation, Country, thousand persons (n.d.). *ilo.org*. Retrieved from <https://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page27.jspx>
24. Gross Average Monthly Wages by Indicator, Country, US\$, at current Exchange Rates (n.d.). *w3.unece.org*. Retrieved from http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__20-ME__3-MELF/60_en_MECCWagesY_r.px

Article received on 22.03.2018 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.03.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.148>

УДК 331.106:631.1

JEL CLASSIFICATION: J 43

Є.О. ЛАНЧЕНКО

канд. екон. наук, доц., доц. каф. економіки праці та соц. розвитку
Національний університет біоресурсів і природокористування України
03041, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15
E-mail: lanchenko@ukr.net

КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ: СТАН І НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Визначено актуальність досліджень колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин у сільському господарстві в контексті розвитку сільських територій. Виявлено стан виконання нормативних положень Генеральних угод регулювання соціально-трудових відносин на макрорівні. Обґрунтовано концептуальні напрями розвитку соціальної й виробничої сфер у селі для забезпечення продовольчої безпеки країни. Проведено комплексний аналіз укладання й виконання Галузових угод в аграрному секторі економіки та колективних договорів у сільськогосподарських підприємствах. Визначено необхідність моніторингу системи соціально-трудових відносин у сільському господарстві та формування кадрового потенціалу в агроутвореннях. Запропоновано напрями колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах для поліпшення зайнятості сільського населення, підвищення рівня оплати праці найманих працівників і розвитку сільських територій. Обґрунтовано вагоме значення залучення окремого суб'єкта соціально-трудових відносин — представника сільської (селищної, об'єднаної) громади до процесу їх колективно-договірного регулювання у сільськогосподарських підприємствах. Визначено окремий рівень соціально-трудових відносин для узгодження інтересів працівників, роботодавців, державної та місцевої влади, мешканців сільських населених пунктів щодо розвитку сільських територій — укладання колективних угод на рівні громади. Визначено концептуальні заходи регулювання розвитку соціально-трудової сфери в сільському господарстві та їх виконавців на всіх рівнях управління аграрною економікою. Колективно-договірне регулювання відносин у сфері праці є одним із ефективних інструментів соціального партнерства. Тому аграрна й соціальна політика держави та колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин між працівниками і роботодавцями в сільському господарстві за участі представників сільських (селищних, об'єднаних) громад має забезпечити зайнятість і збільшення доходів сільського населення у контексті соціально-економічного розвитку сільських територій.

Ключові слова: соціально-трудові відносини, аграрний сектор економіки, колективний договір, регулювання, зайнятість, оплата праці.

Е.А. Ланченко

канд. экон. наук, доц., доц. каф. экономики труда и соц. развития
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины
03041, г. Киев, ул. Героев Обороны, 15
E-mail: lanchenko@ukr.net

КОЛЛЕКТИВНО-ДОГОВОРНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ: СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Определена актуальность исследований коллективно-договорного регулирования социально-трудовых отношений в сельском хозяйстве в контексте развития сельских территорий. Выявлено состояние выполнения нормативных положений Генеральных соглашений регулирования этих отношений на макроуровне. Обоснованы концептуальные направления развития социальной и производственной сфер в селе для обеспечения продовольственной безопасности страны. Проведен комплексный анализ заключения и выполнения отраслевых соглашений в аграрном секторе экономики и коллективных договоров на сельскохозяйственных предприятиях. Определена актуальность мониторинга системы социально-трудовых отношений в сельском хозяйстве и формирования кадрового потенциала в агро-образованиях. Предложены направления коллективно-договорного регулирования социально-трудовых отношений в сельскохозяйственных предприятиях для улучшения занятости сельского населения, повышения уровня оплаты труда наемных работников и развития сельских территорий. Обоснованно большое значение привлечения отдельного субъекта социально-трудовых отношений — представителя сельской (поселковой, объединенной) общины в процесс их коллективно-договорного регулирования в сельскохозяйственных предприятиях. Определен отдельный уровень социально-трудовых отношений для согласования интересов работников, работодателей, государственной, местной власти и жителей сельских населенных пунктов по развитию сельских территорий — заключение коллективных договоров на уровне общины. На основе проведенного исследования определены концептуальные мероприятия регулирования развития социально-трудовой сферы в сельском хозяйстве и их исполнители на всех уровнях управления аграрной экономикой. Коллективно-договорное регулирование отношений в сфере труда — один из эффективных инструментов социального партнерства. Поэтому аграрная и социальная политика государства и коллективно-договорное регулирование социально-трудовых отношений между работниками и работодателями в сельском хозяйстве с участием представителей сельских (поселковых, объединенных) общин должны обеспечить занятость и увеличение доходов сельского населения в контексте социально-экономического развития сельских территорий.

Ключевые слова: социально-трудовые отношения, аграрный сектор экономики, коллективный договор, регулирование, занятость, оплата труда.

Y.O. Lanchenko

PhD (Economics), Associate Prof.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

15, Heroyiv Oborony st., Kyiv, 03041, Ukraine

E-mail: lanchenko@ukr.net

COLLECTIVE-CONTRACTING REGULATION OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS IN AGRICULTURE: STATUS AND DIRECTIONS OF IMPROVEMENT

The relevance of conducting research on collective and contractual regulation of social and labor relations in agriculture in the context of development of rural territories is determined. The conceptual directions of the development of social and industrial spheres in the village for ensuring food safety of the country are grounded. A comprehensive analysis of the conclusion and execution of sectoral contracts in the agricultural and collective contracts at agricultural enterprises is carried out. The necessity of monitoring the system of social and labor relations in agriculture and formation of personnel potential in agribusiness is determined. Ways of collective-contractual regulation of social and labor relations in agricultural enterprises for the improvement of employment of rural population, increase of the level of pay of labor and development of rural territories, are proposed. The critical importance of attracting an individual subject of industrial relations — a representative of the village (town, united) community in the process of collective bargaining regulation of agricultural enterprises — is proven. A

separate level of social and labor relations has been determined to harmonize the interests of workers, employers, state and local authorities, rural residents in the development of rural areas – the conclusion of collective agreements at the community level. On the basis of the conducted research the conceptual measures of regulation of development of social and labor sphere in agriculture and their performers at all levels of management of agrarian economy are determined. Collective-contractual regulation of labor relations is one of the effective tools of social partnership. Therefore, the agrarian and social policy of the state and the collective-contractual regulation of social and labor relations between workers and employers in agriculture with the participation of representatives of village (township, united) communities must ensure employment and increase the incomes of rural population in the context of socio-economic development of rural areas.

Keywords: *social and labor relations, agricultural, collective contract, regulation, employment, work pay.*

Постановка проблеми й актуальність теми. Стан соціально-трудових відносин (надалі – СТВ) у сільському господарстві має вагомий вплив на формування середовища життєдіяльності у селі, оскільки ця галузь залишається там головним «роботодавцем». Рівень життя селян, розвиток сільської соціальної та виробничої інфраструктури, демографічна ситуація істотно залежать від колективно-договірного регулювання СТВ у агропромисловому комплексі (АПК), нормативних положень організації й оплати праці в сільськогосподарських підприємствах, визначення соціальних стандартів і гарантій соціального й пенсійного забезпечення сільського населення тощо.

Важливість дослідження підтверджується формуванням соціально орієнтованої (змішаної) ринкової економіки в багатьох країнах світу, у тому числі і в Україні. Такий процес неможливий без соціального діалогу між сторонами СТВ з метою уникнення соціальних потрясінь. Тому соціальне значення укладання колективних угод і договорів у сфері аграрної праці, формування дієвого механізму їх виконання й контролю підтверджує актуальність аналізування стану колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин у сільському господарстві на макро-, мезо- й мікрорівні та обґрунтування напрямів його поліпшення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем регулювання СТВ присвячено увагу багатьох учених. Зокрема, О.В. Жадан (O.V. Zhadan) акцентує увагу на механізмі державного регулювання СТВ, що забезпечить збереження людського та трудового потенціалів і функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки завдяки демократизації СТВ [1]. О.Д. Шемяков (O.D. Shemiakov) стверджує, що процес управління СТВ має забезпечити соціальну безпеку в суспільстві й підвищення якості трудового життя [2]. Через поєднання централізованого й договірного регулювання, як зазначає О.Є. Костюченко (O.Y. Kostiuchenko), стає можливою реалізація балансу інтересів учасників відносин у сфері праці [3].

І.М. Новак (I.M. Novak), дослідивши зарубіжний досвід регулювання СТВ, зазначає, що в сучасних теоріях пріоритетне місце їх регулювання належить інституту «колективних переговорів» [4]. А.М. Колот (A.M. Kolot) стверджує, що договірні методи, які застосовують соціальні партнери, укладаючи угоди і договори на різних рівнях СТВ, є основою функціонування соціального партнерства [5]. В.М. Гончаров (V.M. Honcharov) та інші проаналізували види колективних угод і договорів, економічну складову розвитку державного й договірного регулювання СТВ [6] тощо.

Питанням регулювання СТВ у національній економіці присвячено багато наукових праць, проте на рівні аграрної галузі вони досліджені недостатньо. Так, Т.В. Кузькіна (T.V. Kuzkina) і В.І. Шульга (V.I. Shulha) [7, 8] обґрунтували напрями: державного регулювання СТВ і формування організаційно-економічного механізму їх функціонування в сільськогосподарських підприємствах України. У нашому

дослідженні ми акцентуємо увагу на питаннях розвитку СТВ у аграрному секторі економіки в ракурсі соціально-економічного розвитку сіл і селищ України.

Мета статті: обґрунтувати напрями удосконалення колективно-договірного регулювання СТВ у аграрній сфері АПК.

Завдання дослідження: проаналізувати стан виконання заходів колективних угод і договорів регулювання СТВ у сільському господарстві на всіх рівнях управління економікою; розробити рекомендації колективно-договірного регулювання СТВ в аграрному секторі економіки в контексті розвитку сільських територій.

Новизна. Визначено напрями удосконалення регулювання СТВ у сільському господарстві на державному, обласному, галузевому, громадському рівнях і мікрорівні. Запропоновано розширити кількість сторін колективно-договірного регулювання СТВ у аграрних підприємствах, залучивши до цього представників місцевої влади. Обґрунтовано укладання колективних угод на рівні сільських (селищних, об'єднаної) громад із метою координації зусиль місцевої влади, бізнесу й громадськості для забезпечення гармонійного (паритетного) розвитку підприємництва, соціальної й виробничої сфери та досягнення соціальної злагоди.

Виклад основних результатів дослідження. Кодекс законів про працю України можна вважати загальним «регламентом» СТВ на всіх підприємствах. Правовою основою їх колективно-договірного регулювання є Закон України «Про колективні договори і угоди», яким визначено засади розробки, укладання й виконання колективних угод і договорів. В Україні функціонують такі формалізовані рівні колективно-регулювання СТВ: національний (загальнодержавний) рівень, галузевий (міжгалузевий), регіональний (обласний), виробничий (підприємство, організація, установа) [9].

Генеральна угода, укладена на 2010–2012 рр., яка була чинною до укладання нової угоди 23.08.2016, установлювала основні принципи й норми реалізації соціально-економічної політики та трудових відносин у країні, міжгалузеві співвідношення в оплаті праці тощо. У преамбулі угоди зазначено, що сторони в період її дії (фактично 09.11.2010–22.08.2016) спрямовуватимуть скоординовані зусилля на забезпечення економічного зростання, прискорення людського розвитку та виконання першочергових завдань у соціально-економічній і трудовій сфері, зокрема підвищення рівня зайнятості населення та стале зростання заробітної плати працівників, досягнення стабільності та злагоди в суспільстві.

Слід відзначити такі конкретні позитивні нормативні положення в передостанній Генеральній угоді й намічені практичні заходи суб'єктів її укладання, яких не було раніше. Це, наприклад, конкретні показники збільшення зайнятості населення й зменшення безробіття; установлення мінімальної заробітної плати в межах 35–45 % середньої у країні та її наближення до верхньої позначки; збільшення частки заробітної плати в операційних витратах реалізованих товарів; збільшення середньої заробітної плати в країні та рівня оплати праці в бюджетній сфері; наближення посадового окладу працівника першого тарифного розряду єдиної тарифної сітки (ЄТС) до мінімальної заробітної плати; перегляд соціальних стандартів і гарантій (відтворювальний рівень заробітної плати, включення норм і нормативів із забезпечення населення житлом) тощо.

Більшість правових норм попередньої Генеральної угоди лягли в основу чинної Генеральної угоди від 23.08.2016. Є оновлені нормативні позиції, зокрема зроблено акцент на таких заходах: підвищення конкурентоздатності товаровиробників; розвиток внутрішнього ринку; легалізація трудових відносин та збільшення економічної активності населення, скорочення нелегальної (тіньової) зайнятості населення;

збільшення частки основної заробітної плати в структурі фонду оплати праці до кінця 2016 р. до 62 %, до кінця 2017 року — до 64 %, а також пошук резервів збільшення до 2020 р. частки оплати праці у ВВП не нижче 60 %, а у структурі доходів населення — до 65 %; зростання середньомісячної заробітної плати в цілому на рівні, вищому за прогнозний індекс споживчих цін тощо.

Оскільки вже є офіційні статистичні дані по зазначених показниках [10], можна здійснити ретроспективний аналіз стану виконання заходів Генеральних угод у 2010–2017 рр. Так, у 2010–2013 рр. простежується позитивна тенденція виконання багатьох заходів Генеральної угоди, зокрема збільшуються рівень зайнятості і реальна середня заробітна плата, зменшується рівень безробіття тощо. У цей період за стабільного курсу валют зростають оборот роздрібної торгівлі в країні, ВВП, доходи населення та ін. Однак від 2014 р. закономірності макроекономічного розвитку погіршилися у зв'язку з війною та військово-політичною ситуацією в країні.

В Україні простежуються негативні тенденції соціально-економічного розвитку: зменшується середньооблікова кількість штатних працівників; погіршується співвідношення платників ЄСВ і пенсіонерів; в останні роки мінімальна зарплата є меншою за визначену мінімальну межу, задекларовану в Генеральних угодах; частка основної заробітної плати в структурі фонду оплати праці не перевищує 60 % тощо.

Можна відмітити, що за аналізований період 2010–2017 рр. погоджені спільні заходи Генеральних угод не виконані суб'єктами СТВ національного рівня України:

- 1) збільшення рівня зайнятості населення, зменшення рівня безробіття в 2014–2017 рр., зменшення плинності кадрів;
- 2) підвищення кваліфікації працівників не рідше одного разу на п'ять років;
- 3) установлення мінімальної заробітної плати у межах 35–45 % від середньої заробітної плати у країні та наближення її до верхньої межі;
- 4) наближення посадового окладу працівника першого тарифного розряду ЄТС до мінімальної заробітної плати та збільшення заробітної плати працівників бюджетної сфери;
- 5) розробка й узгодження механізму розрахунку мінімального рівня заробітної плати, який забезпечуватиме просте відтворення здатності працівника до праці та утримання непрацездатних членів його сім'ї;
- 6) не включено до сфери застосування державних соціальних стандартів відповідні норми і нормативи із забезпечення населення житлом тощо;
- 7) збільшення частки основної заробітної плати працівників у структурі фонду оплати праці, частки оплати праці у ВВП та у структурі доходів населення тощо.

Порівняно з країнами ЄС (28 країн) Україна має більший рівень зайнятості населення та менший показник рівня безробіття (розраховано за методологією МОП), особливо в період 2010–2013 рр. Проте гостро стоїть проблема зайнятості молоді, надання першого робочого місця після закінчення навчання у закладах вищої освіти тощо.

У Генеральній угоді зовсім не згадано про розвиток СТВ у сільському господарстві, хоча у селі сьогодні простежується дуже критична ситуація із зайнятістю, формуванням доходів, соціальним і пенсійним страхуванням у аграрних формуваннях. І це відбувається на тлі стрімкого розвитку агробізнесу: збільшення валового виробництва й експорту сільського сільськогосподарської продукції, прибутків агрокомпаній. Галузь забезпечує до 20 % зайнятість населення, до 30 % ВВП та до 40 % експорту країни.

На державному рівні регулювання СТВ варто врахувати таку невідповідність економічного, соціального й громадсько-політичного векторів розвитку сільського

господарства. Потрібно забезпечити участь як держави, так і суб'єктів агробізнесу в розвитку соціальної та виробничої інфраструктур села. Необхідно запроваджувати заходи інвестиційної, економічної, соціальної політики задля збільшення кількості найманих працівників і підтримки їхніх доходів, удосконалення механізму їх соціального й пенсійного страхування.

Так, для наповнення внутрішнього ринку продовольства й забезпечення збалансованого харчування народу України, поліпшення раціональної зайнятості сільського населення й збільшення його доходів потрібно спрямувати зусилля сторін СТВ на розвиток (у порядку важливості): скотарства, плідівництва, птахівництва, свинарства й рибництва. За нашими розрахунками, виходячи з трудомісткості господарювання в них, можна забезпечити робочими місцями й відповідним соціальним пакетом понад 1 млн осіб. Цей показник відповідає наявному дефіциту кількості робочих місць: понад 0,5 млн селян є безробітними та до 0,5 млн селян є зайнятими, але працюють нерегулярно й не сплачують відповідні внески в позабюджетні соціальні фонди.

Крім того, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, якої бракує для забезпечення раціонального харчового балансу населення України, призведе до збільшення обсягів виробництва продукції в харчовій і інших галузях економіки. За нашими розрахунками, це забезпечить створення додатково ще 1 млн робочих місць. Так можна досягти синергетичного ефекту соціально-економічного розвитку села й міста, аграрного й індустріального комплексів країни тощо.

СТВ на обласному рівні регулюються регіональними (територіальними) угодами. Огляд [9] засвідчив, що вони мають переважно декларативний зміст, порівняно з іншими рівнями регулювання СТВ. Напрями співробітництва місцевих органів влади, регіональних профспілкових структур і об'єднань роботодавців для поліпшення соціально-трудової сфери не мають конкретних цілей і показників, заходів і механізмів виконання, регулярних звітів сторін СТВ та контролю. Відсутній і публічний механізм моніторингу стану виконання зобов'язань кожної зі сторін.

Тому на обласних рівнях регулювання СТВ у сільському господарстві обласним структурам Профспілки працівників АПК і продовольства потрібно активізувати своє представництво й лобювання власних інтересів у процесі соціального діалогу перед місцевою владою та обласними організаціями Федерації роботодавців АПК і продовольства. При цьому, звичайно, треба ураховувати демографічні, економічні, соціальні, природно-кліматичні, геополітичні умови. Зокрема, на обласному й районному рівнях необхідно удосконалювати транспортно-логістичні системи обслуговування виробників сільськогосподарської продукції регіону.

Відповідна Галузева угода укладається з урахуванням техніко-технологічних і організаційних особливостей виробництва й умов праці в галузях АПК. Її правові норми регулюють виробничі відносини й СТВ зайнятості, організацію праці та міжкваліфікаційні співвідношення її оплати, соціальний захист працівників АПК тощо. У сфері сільськогосподарського виробництва остання така угода укладена між Мінагрополітики України, Федерацією роботодавців АПК та продовольства України та Профспілкою працівників АПК на 2014–2016 рр. [11] зі змінами. Вона є чинною і нині.

Сторони вищезазначеної Галузевої угоди спрямовують спільні зусилля на вирішення питань соціального розвитку сільської місцевості, узгодження інтересів працівників і роботодавців, підвищення рівня зайнятості та сталого зростання заробітної плати працівників, виконання соціальних програм, досягнення стабільності та злагоди у трудових колективах сільськогосподарських підприємств. Актуальним

буде економічний аналіз виконання намічених на цей період заходів суб'єктами СТВ галузевого рівня в аграрному секторі економіки України.

У динаміці за останні два десятиріччя позитивним явищем укладання Галузових угод на рівні АПК є деталізація й конкретизація правових норм і практичних заходів поліпшення стану СТВ у АПК. Наприклад, це збільшення мінімального розміру тарифної ставки робітника першого розряду як базовий показник формування тарифної сітки й схеми посадових окладів, у розмірі не нижче 105 % розміру мінімальної заробітної плати (раніше цей показник становив 102 %). А з 2017 р. цей показник встановлено на рівні не менше 115 % від прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Проте згідно зі встановленими гарантіями Галузевої угоди все-таки залишається низьким гарантований рівень оплати аграрної праці порівняно із затвердженими відповідними рівнями оплати праці в інших галузях національної економіки.

Суб'єкти СТВ на рівні АПК домовилися сприяти розширенню сфери застосування праці в сільській місцевості, у тому числі за рахунок розвитку фермерства, сімейного бізнесу, зеленого туризму, малого й середнього бізнесу. Тобто тепер сторони аграрних СТВ галузевого рівня виходять за рамки розвитку сільського господарства й мають сприяти розвитку несільськогосподарських видів малого й середнього бізнесу, оскільки, очевидно, це зменшить соціальну напругу в селі, де відчутний великий дефіцит робочих місць.

Середню заробітну плату в сільському господарстві мають намір збільшити до середньої у економіці, а частку витрат на оплату праці у собівартості продукції довести до 30 %, забезпечувати житлом громадян, які працюють в аграрному секторі економіки. У сільськогосподарських підприємствах має запроваджуватися механізм захисту інтересів працівників у період масових звільнень (оплачуваний один робочий день на тиждень для пошуку нової роботи за два місяці до звільнення, вихідна допомога у разі досягнення певного стажу роботи тощо).

Проведемо ретроспективний аналіз виконання задекларованих головних соціально-трудових нормативних положень Галузових угод АПК за досліджуваний період 2010–2017 рр. (табл. 1), узявши не тільки чинну, а й попередню Галузеву угоду.

На низькому рівні залишається показник кількості найманих працівників у суспільному секторі аграрної економіки — менше 600 тис. осіб, тоді як у 2000 р. їх налічувалося 2,8 млн, 2010 р. — понад 800 тис. осіб. Питома вага найманих працівників агроформувань у загальному показнику в економіці становить уже близько 6 %. В останні роки у валовому виробництві сільськогосподарської продукції суспільний сектор перевищив 60 %. Не забезпечується в сільськогосподарських підприємствах формування кадрового потенціалу, про що свідчать показники підвищення кваліфікації працівників і плинності кадрів.

Простежується тенденція збільшення ВВП у сільському господарстві, проте ріст заробітної плати порівняно із цим показником відбувся лише в 2016–2017 рр. Позитивною є тенденція збільшення середньої зарплати в галузі та її наближення до середньої в країні. В останні роки збільшуються обсяг інвестування в галузь та рівень рентабельності виробництва агропродукції. Проте у аналізований період залишилися невиконаними такі намічені спільні заходи Галузових угод суб'єктами СТВ у сільському господарстві:

- 1) збільшення зайнятості населення, робочих місць у сільському господарстві та зменшення рівня безробіття у селі;
- 2) забезпечення регулярного підвищення кваліфікації та навчання керівників і фахівців сільськогосподарських підприємств;

Таблиця 1. Основні показники виконання Галузевих угод регулювання СТВ у сільському господарстві

Показник	Рік								2017/ 2014, ±
	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹	2017 ¹	
Зайняте населення в с/г, тис. осіб ²	3094,5	3393,8	3496,0	3577,5	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7	-230,7
Частка від зайнятого населення країни, %	15,3	16,7	17,2	17,5	17,1	17,5	17,6	17,7	0,6
Кількість найманих працівників у с/г, тис. осіб ²	805,9	728,8	749,3	633,7	607,5	568,5	562,3	554,5	-53,0
Частка від загальної кількості у країні, %	6,4	6,0	6,2	5,4	5,8	6,0	6,0	6,1	0,3
Підвищення кваліфікації працівників с/г підприємств, тис. осіб	5,3	6,0	6,1	4,9	5,3	...	...	...	...
Частка у обліковій кількості штатних працівників с/г підприємств, %	1,0	1,2	1,2	1,1	1,3	...	...	...	...
Частка до середньооблікової кількості штатних працівників, %:									
прийнято	48,3	54,7	53,1	52,3	50,0	49,9	49,3	54,5	4,5
вибуло	56,2	59,0	59,7	56,9	55,8	52,6	51,6	57,6	1,8
Кількість фермерських господарств	41524	40965	34035	34168	33084	32303	33682	34137	1053,0
Рівень безробіття сільського населення (за методологією МОП), %	7,1	7,5	7,4	7,3	9,5	9,4	9,7	9,9	0,4
ВВП с/г (у фактичних цінах), млрд грн	189,4	253,6	261,8	307,1	371,2	544,2	637,8	707,8	336,6
Частка ВВП с/г у загальному ВВП країни, %	16,9	18,8	17,9	20,2	23,4	27,4	26,8	23,7	0,3
Питома вага суспільного сектору аграрної економіки в с/г виробництві, %	50,0	51,4	52,0	54,4	56,5	60,2	60,7	60,5	4,0
Рівень рентабельності всієї діяльності с/г підприємств, %	17,5	19,3	16,3	8,3	9,3	30,4	24,9	18,7	9,4
Мінімальна основна заробітна плата в с/г, за Галузевою угодою, грн	940	1024	1157	1242	1279	1447	1680	1840	561,0
Відношення мінімальної основної заробітної плати в с/г до середньої у країні, %	42,0	38,9	38,2	38,1	36,8	34,5	32,4	25,9	-10,9
Середньомісячна заробітна плата в с/г, грн	1430	1791	2026	2270	2476	3140	3916	5761	3285,0
Відношення середньомісячної заробітної плати в с/г до середньої у країні, %	63,9	68,0	67,0	69,5	71,1	74,9	75,6	81,1	10,0
Частка оплати праці в собівартості с/г продукції, %	9,1	9,1	9,2	7,6	7,1	5,4	5,4	5,0	-2,1
Перевищення або зменшення (–) індексу заробітної плати в с/г понад індекс ВВП у с/г, в. п.	-5,6	-8,6	9,9	-5,2	-11,8	-19,8	7,5	36,1	47,9

Примітка: 1 — тут і далі в таблицях дані за 2014–2017 рр. подані без урахування АР Крим і ОРДЛО; 2 — у статистичній звітності до сільського приєднано лісове й рибне господарства.

Джерело: публікації Держстату України.

3) збільшення частки оплати праці до 30 % у структурі собівартості сільсько-господарської продукції;

4) підвищення рівня заробітної плати до середньої у країні та у зв'язку зі щорічним збільшенням ВВП у сільському господарстві;

5) активізація фермерського руху у селі як напрям забезпечення зайнятості селян, збільшення їхніх доходів тощо.

На галузевому рівні регулювання СТВ у сільському господарстві потрібно ретельніше підходити до обґрунтування заходів розвитку аграрної економіки в контексті соціально-економічного розвитку сільських територій. Треба забезпечити постійний і оперативний моніторинг показників соціального, економічного й громадсько-політичного векторів розвитку системи СТВ у сільському господарстві. Він дасть змогу орієнтуватися в паритетності досягнення цілей кожного суб'єкта укладання Галузевої угоди, корегувати та координувати відповідні заходи впливу.

Необхідно забезпечити раціональне землекористування в напрямі підвищення соціальної та екологічної ефективності використання сільськогосподарських угідь, а також збільшення робочої сили в розрахунку на одиницю земельної площі та належний контроль за сівозмінами й родючістю ґрунтів. Економічний аналіз господарської діяльності в Київській і Чернігівській областях показав, що цього можна досягти шляхом розвитку середньо- й малотоварних форм агробізнесу. Слід спрямовувати більше державної підтримки на розвиток фермерських господарств, сільськогосподарської кооперації, тваринницьких комплексів тощо. Мінагрополітики варто сформувати більше замовлення для аграрних закладів вищої освіти щодо підвищення кваліфікації спеціалістів і фахівців галузі, що забезпечить формування кадрового потенціалу та впровадження інновацій.

Про динаміку укладання колективних трудових договорів на мікрорівні аграрної економіки — у сільськогосподарських підприємствах — можна зробити висновки на основі даних табл. 2.

Кількість укладених колективних трудових договорів у аграрній сфері АПК та кількість працівників, охоплених колективно-договірним регулюванням, має тенденцію до зменшення. Питома вага працівників, які беруть участь в укладанні колективних договорів, у останні роки становить 70–73 %. Такий рівень показника пояснюється значним зменшенням кількості найманих працівників у аграрних підприємствах протягом досліджуваного періоду та функціонуванням господарств населення, які перебувають поза процесом регулювання аграрних СТВ. У зв'язку із цим у селі гостро постала проблема соціального і пенсійного державного страхування самозайнятих працівників. Крім того, Держстат не подає інформацію про стан укладання договорів у статистично малих підприємствах (до 10 працівників).

Заробітна плата сільськогосподарських працівників майже на 2,4 % вища на тих підприємствах, де колективний договір діяв. Рівень мінімальної зарплати працівників, затверджений колективними договорами, лише в 1–3 % сільськогосподарських підприємств більший за рівень, установлений Галузевою угодою. У 2017 р. цей показник у промисловості становив 20 %, у будівництві — 17 % [10]. Все це свідчить про слабку участь профспілок сільськогосподарських підприємств у переговорному процесі і обґрунтуванні практичних заходів поліпшення СТВ у підприємстві. Статистичні дані свідчать, що в аграрній сфері АПК не зафіксовано жодного страйку, тоді як в промисловості й транспортній сфері це є звичним явищем.

На мікрорівні регулювання аграрних СТВ варто зосередити увагу на удосконаленні структури оплати праці та її диференціації по категоріях працівників. Варто

Таблиця 2. Стан укладання колективних договорів у сільськогосподарських підприємствах

Показник	Рік										2017/ 2014, ±
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017			
Кількість зареєстрованих колективних договорів у с/г, од. ¹	7141	6415	7907	5859	5482	4468	4243	4015			-1467
Кількість працівників, охоплених колективними договорами в с/г, тис. осіб	439,0	414,0	409,0	353,5	315,2	275,0	265,2	253,2			-62,0
Частка від облікової кількості штатних працівників с/г підприємств, %	83,4	82,1	81,0	78,7	78,6	73,0	72,0	69,6			-9,0
Кількість працівників, зайнятих на с/г підприємствах, де мінімальна місячна тарифна ставка (оклад) встановлена колективним договором та Галузевою угодою, тис. осіб	416,0	392,0	385,0	327,4	285,0	240,8	230,0	229,5			-55,5
Частка від облікової кількості штатних працівників с/г підприємств, %	79,0	77,6	76,4	72,8	71,1	63,9	62,4	63,1			-8,0
Розмір мінімальної тарифної ставки (окладу), встановленої колективним с/г підприємством, по відношенню до встановленого Галузевою угодою, %: вищий	1,0	1,7	2,1	1,8	2,8	1,3	1,7	3,3			0,5
відповідний	96,8	96,9	96,1	96,2	95,3	94,9	93,4	96,7			1,4
нижчий	2,2	1,4	1,8	2,0	1,9	3,8	4,9	0,0			-1,9
Питома вага підприємств с/г, де колективний договір діяв, % ²	...	...	80,2	...	...	...	76,5	...			...
Питома вага працівників підприємств с/г, де колективний договір не діяв, % ²	...	...	87,0	...	...	...	83,3	...			...
Заробітна плата працівників підприємств с/г, де колективний договір діяв, грн ²	...	...	2061,0	...	...	...	4224,0	...			...
Заробітна плата працівників підприємств с/г, де колективний договір не діяв, грн ²	...	...	2256,0	...	...	...	4127,0	...			...

Примітка: 1 — тут і далі підприємства з кількістю працівників 10 і більше осіб.

2 — у статистичній звітності до сільського приєднано лісове й рибне господарства.

Джерело: публікації Держстату України.

упроваджувати соціальні програми розвитку кадрового потенціалу та заходи підвищення продуктивності праці персоналу підприємства. Плануючи виробництво сільськогосподарської продукції треба намагатись зменшити сезонність використання робочої сили й плинність кадрів, зокрема поєднувати рослинницькі, тваринницькі, переробні й інші виробничі підрозділи тощо.

У зв'язку з тим, що ведення сільськогосподарського виробництва завжди буде торкатись інтересів сільської громади, варто внести зміни в законодавство щодо обов'язкової участі в переговорних процесах з приводу укладання колективних договорів у сільськогосподарських підприємствах представника громади. Це може бути голова (староста) села (селища чи об'єднаної громади) або інша посадова особа, яку уповноважили на засіданні ради депутатів відповідної громади. Таким чином, представник громади захищатиме інтереси сільського населення щодо зайнятості, гідних умов і оплати праці, наповнення місцевого бюджету для фінансування програм соціально-економічного розвитку тощо. Крім того, варто укласти колективні угоди регулювання СТВ на громадському рівні, що забезпечить комплексний розвиток сільських територій України.

Соціальне значення колективно-договірного регулювання СТВ у сільському господарстві полягає в тому, що цей процес забезпечує компроміс інтересів і співробітництво найманих працівників і роботодавців за участю держави, що базується на засадах рівноправності сторін, пріоритетності примирливих методів і процедур, взаємної довіри та регулярності консультацій, обов'язковості виконання досягнутих домовленостей і відповідальності за зобов'язання. Колективні трудові договори можуть укладатися як результат конфронтаційних відносин і бути «мирними угодами» — йдеться про соціальне партнерство, основною метою якого є досягнення спільних найкращих результатів сторонами аграрних СТВ.

Таблиця 3. Напрями колективно-договірного регулювання СТВ у сільському господарстві

Рівень СТВ	Концептуальні напрями регулювання СТВ	Головні виконавці	Основні джерела фінансування
Національний	створення робочих місць у скарстві, плодівництві й інших трудомістких видах с.-г. діяльності та харчовій промисловості	уряд; Мінагрополітики; Мінекономіки; Мінфін	держбюджет; приватні інвестиції
Обласний	розвиток інфраструктури аграрного ринку	обл- і райдержадміністрації; спілки роботодавців	держбюджет; місцевий бюджет; приватні інвестиції
Галузевий	удосконалення землекористування; підтримка фермерських господарств і аграрної освіти; моніторинг системи аграрних СТВ	Мінагрополітики; Міносвіти; НААН; аграрні ЗВО	держбюджет; місцевий бюджет; гранти; приватні інвестиції
Громадський	розвиток соціальної та виробничої інфраструктур; підтримка с.-г. кооперації	муніципальна влада; підприємства на селі	місцевий бюджет; гранти; приватні інвестиції
Мікрорівень	інновації; удосконалення мотивації праці та підвищення її продуктивності	с.-г. підприємства; профспілки	приватні інвестиції

Джерело: розробка автора.

На основі аналізування колективно-договірного регулювання СТВ у сільському господарстві на всіх рівнях управління ми визначили головні напрями й перелік виконавців регулювання аграрних СТВ (табл. 3).

Великий вплив спричинили зміни в демографічній ситуації у селі та міграція робочої сили в інші галузі економіки та за кордон у зв'язку з пошуком кращих умов охорони праці, її організації та оплати. Рівень заробітної плати у сільському господарстві протягом більше двох десятиліть залишається найнижчим серед галузей економіки. Тому аграрна й соціальна політика держави та ефективний діалог працівників і роботодавців аграрних формувань, результатом якого є укладання трудового колективного договору, мають забезпечити досягнення соціальної справедливості.

Потрібно мобілізувати всі ресурси та зусилля для підвищення добробуту працівників і сільського населення, забезпечення продовольчої безпеки країни на основі розвитку реального сектора аграрної економіки, підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури села.

Висновки. Колективно-договірне регулювання відносин у сфері праці є одним із ефективних інструментів соціального партнерства. В укладанні колективних трудових договорів у сільськогосподарських підприємствах не менше за працівників зацікавлені власники підприємств, органи управління сільськими територіями, оскільки нерідко між ними виникають конфліктні ситуації. Тому на макрорівні у ході укладання нової Генеральної угоди на подальші роки слід врахувати особливості «благородної» сільськогосподарської праці й визначити відповідні заходи й виконавців. Необхідно сприяти розширенню сфери зайнятості сільського населення, зокрема в трудомістких підгалузях аграрної економіки, та забезпечити продовольчу безпеку країни.

На галузевому й регіональному рівнях регулювання СТВ відповідним суб'єктам необхідно більше уваги приділяти декларуванню й виконанню заходів збільшення кількості найманих працівників як в аграрних, так і неаграрних видах економічної діяльності у селі. При цьому потрібно враховувати демографічні процеси, регіональну спеціалізацію й концентрацію сільськогосподарського виробництва, забезпечити раціональне використання земельних і трудових ресурсів села. Постає необхідність у оперативному моніторингу паритетності досягнення цілей сторін СТВ у сільському господарстві на галузевому рівні тощо.

У формуванні організаційно-економічного механізму регулювання аграрних СТВ на мікрорівні варто зосередитись на впровадженні організаційних і техніко-технологічних інновацій, поліпшенні мотиваційного механізму персоналу сільськогосподарських підприємств до збільшення продуктивності праці. Показники зайнятості й оплати праці в суспільному секторі аграрної економіки свідчать про послаблення ролі профспілок і недовіру працівників до них. Тому залучення представників громад до колективно-договірного регулювання СТВ у сільськогосподарських підприємствах та укладання колективних угод регулювання СТВ на громадському рівні забезпечить узгодження інтересів «капіталу», «праці» та «громади» у селі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жадан О.В. Соціально-трудові відносини в умовах глобалізації: теорія та практика державного регулювання. — Харків : С.А.М., 2012. — 360 с.
2. Шемяков О.Д. Розвиток виробничої демократії в управлінні соціально-трудових відносин: теорія і практика. — Донецьк : ВІК, 2012. — 290 с.
3. Костюченко О.Є. Державне і договірне регулювання відносин у сфері праці. — Київ : УБС НБУ, 2011. — 187 с.

4. Новак І.М. Удосконалення соціально-економічного механізму регулювання трудових відносин. — Донецьк : ІЕП НАН України, 1998. — 96 с.
5. Колот А.М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання. — Київ : КНЕУ, 2003. — 230 с.
6. Механізм державного регулювання соціально-трудових відносин / [В.М. Гончаров, М.В. Рябоконь, А.Є. Пожидаєв і ін.]. — Луганськ : Ноулідж, 2012. — 154 с.
7. Кузькіна Т.В. Розвиток соціально-трудових відносин аграрних підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами». — Сімферополь, 2009. — 20 с.
8. Шулга В.І. Розвиток соціально-трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами». — Київ, 2009. — 20 с.
9. Генеральна, Галузеві, Регіональні угоди // Офіційна Інтернет-сторінка Федерації професійних спілок України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua/generalna-ugoda-galuzevi-ugodi-teritorialni-ugodi> (дата звернення: 01.08.2018).
10. Публікації Держстату України // Офіційна Інтернет-сторінка Держстату України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 01.08.2018).
11. Галузеві угоди в АПК // Офіційна Інтернет-сторінка Профспілки працівників АПК України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://profapk.org.ua/cms/legislature/agreement/industry/selo.html> (дата звернення: 01.08.2018).

REFERENCES

1. Zhadan, O.V. (2012). *Sotsialno-trudovi vidnosyny v umovakh hlobalizatsii: teoriia ta praktyka derzhavnoho rehuliuвання* [Social and labor relations in the conditions of globalization: theory and practice of state regulation]. Kharkiv: S.A.M. [in Ukrainian].
2. Shemiakov, O.D. (2012). *Rozvytok vyrobnychoi demokratii v upravlinni sotsialno-trudovykh vidnosyn: teoriia i praktyka* [Development of industrial democracy in the management of social and labor relations: theory and practice]. Donetsk: VIK [in Ukrainian].
3. Kostyuchenko, O.Y. (2011). *Derzhavne i dohovirne rehuliuвання vidnosyn u sferi pratsi* [State and contractual regulation of labor relations]. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
4. Novak, I.M. (1998). *Udoskonalennia sotsialno-ekonomichnoho mekhanizmu rehuliuвання trudovykh vidnosyn* [Improvement of the socio-economic mechanism of regulation of labor relations]. Donetsk: IEP NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Kolot, A.M. (2003). *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia i praktyka rehuliuвання* [Social and labor relations: the theory and practice of regulation]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
6. Honcharov, V.M., Riabokon, M.V., & Pozhydaiev, A.Y., et al. (2012). *Mekhanizm derzhavnoho rehuliuвання sotsialno-trudovykh vidnosyn* [The mechanism of state regulation of social and labor relations]. Luhansk: Noulidzh [in Ukrainian].
7. Kuzkina, T.V. (2009). *Rozvytok sotsialno-trudovykh vidnosyn ahrarnykh pidpriemstv* [Development of social and labor relations of agricultural enterprises]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Simferopol [in Ukrainian].
8. Shulha, V.I. (2009). *Rozvytok sotsialno-trudovykh vidnosyn u silskohospodarskykh pidpriemstvakh* [Development of social and labor relations in agricultural enterprises]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Heneralna, Haluzevi, Regionalni uhody [General, branch, regional agreements]. [fpsu.org.ua](http://www.fpsu.org.ua). Retrieved from <http://www.fpsu.org.ua/generalna-ugoda-galuzevi-ugodi-teritorialni-ugodi> [in Ukrainian].
10. Publikatsii Derzhstatu Ukrainy [Publications of the State Statistics Committee of Ukraine]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Haluzevi uhody v APK [Branch agreements in the agroindustrial complex]. profapk.org.ua. Retrieved from <http://profapk.org.ua/cms/legislature/agreement/industry/selo.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.09.2018

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.161>

УДК 314.9:336.02

JEL CLASSIFICATION: R51, O18, R23

О.І. ДЯКОНЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ

Досліджено вплив фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень шляхом аналізу зрушень у фінансовому забезпеченні як умови розвитку населених пунктів, оцінки збалансованості доходної та видаткової частин сільських бюджетів як вимоги фінансової спроможності сільських громад протистояти дестабілізаторам розвитку. Розглянуто праці зарубіжних теоретиків і практиків у сфері фінансової децентралізації, на основі яких обґрунтовано характер та напрям дії бюджетної реформи в різних країнах світу. Встановлено, що вплив фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень підпадає під дію низки ризиків (законодавчо обмеженої наповнюваності бюджетів поселень, що не перебувають у складі об'єднаних територіальних громад; обмеженого залучення інструментів фінансового забезпечення; зростання фінансового навантаження на фінансово забезпечені села в об'єднаних громадах; низької ефективності витрат сільського бюджету тощо). Виявлено, що трансформація структури місцевих бюджетів та зростання бюджетної самостійності громад чинитимуть суттєвий вплив на: економічний розвиток сільських поселень за умови податкової автономності та дисциплінованості місцевої влади; загострення соціально-економічної асиметричності під впливом децентралізації податків в умовах значних дотацій та коливань національної фінансової системи; зростання рівня життя населення за умови збільшення витрат на соціальну сферу та значної питомої ваги державного сектору; сферу освіти, передовсім первинну та середню освіту, завдяки делегуванню освітянських функцій на місцевий рівень та їх фінансового забезпечення і активній участі місцевої громади у фінансуванні, управлінні та контролі над цими закладами; сферу охорони здоров'я, яка, за умови неналежного управління та низького рівня децентралізації податків, характеризуватиметься погіршенням доступності та якості медичних послуг для сільського населення; покращення місцевої інфраструктури завдяки можливості громад власноруч контролювати видатки, що дасть змогу зменшити витратність робіт та максимально врахувати місцеві потреби. Обґрунтовано перспективи розвитку сільських поселень в Україні, обумовлені впливом реалізації фінансової децентралізації.

Ключові слова: сільський бюджет, сільські поселення, розвиток, фінансова децентралізація, доходи, видатки, Україна.

© ДЯКОНЕНКО О.І., 2018

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2018, № 3 (34): 161–174

161

О.І. Дяконенко

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Тараса Шевченка, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ФИНАНСОВОЙ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В УКРАИНЕ

Исследовано влияние финансовой децентрализации на развитие сельских поселений путем анализа сдвигов в финансовом обеспечении как условия развития населенных пунктов и оценки сбалансированности доходной и расходной частей сельских бюджетов как требования финансовой возможности сельских общин противостоять дестабилизаторам развития. Установлено, что влияние финансовой децентрализации на развитие сельских поселений подпадает под действие ряда рисков (законодательно ограниченной наполняемости бюджетов поселений, не входящих в состав объединенных территориальных общин; ограниченного задействования инструментов финансового обеспечения; растущей финансовой нагрузки на финансово обеспеченные сёла в общинах; низкой эффективности расходов сельского бюджета и т. п.). Выявлено, что трансформация структуры местных бюджетов и рост бюджетной самостоятельности общин будет оказывать существенное влияние на: экономическое развитие сельских поселений при условии налоговой автономности и дисциплинированности местной власти; обострение социально-экономической асимметрии под влиянием децентрализации налогов в условиях значительных дотаций и колебаний национальной финансовой системы; рост уровня жизни населения при условии увеличения расходов на социальную сферу и значительного удельного веса государственного сектора; сферу образования, прежде всего первичное и среднее образование, благодаря делегированию образовательных функций на местный уровень и их финансового обеспечения, а также активного участия местной общины в финансировании, управлении и контроле над этими учреждениями; сферу здравоохранения, которая, при условии ненадлежащего управления и низкого уровня децентрализации налогов, будет характеризоваться ухудшением доступности и качества медицинских услуг для сельского населения; улучшение местной инфраструктуры благодаря возможности общин самостоятельно контролировать расходы, что позволит уменьшить затратность работ и максимально учесть местные потребности. Обоснованы перспективы развития сельских поселений в Украине, обусловленные влиянием реализации финансовой децентрализации.

Ключевые слова: сельский бюджет, сельские поселения, развитие, финансовая децентрализация, доходы, расходы, Украина.

О.І. Dyakonenko

PhD (Economics), Senior Research Fellow

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

INFLUENCE OF FINANCIAL DECENTRALIZATION ON DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENTS IN UKRAINE

The influence of financial decentralization on the development of rural settlements is investigated by analyzing the shifts in financial provision as a condition of development of settlements and estimating the balance of rural budgets as requirements of rural communities' financial capacity to withstand destabilization of development. It was found that the impact of fiscal decentralization on the development of rural settlements is subject to a number of risks (low of involvement of financial provision instruments, increasing financial burden on financially self-sufficient villages in united territorial communities, low effectiveness expenditure of the rural budget, etc.). It has been revealed that the transformation of the structure of local budgets and the growth of the budgetary independence of communities will have a significant impact on: the economic development of rural settlements, subject to tax autonomy and discipline of local government; aggravation of socio-economic asymmetry under the influence of decentralization of taxes in conditions of significant subsidies and fluctuations of the national financial system;

a rise in the standard of living of the population, subject to an increase in social spending and a significant share of the public sector; the field of education, especially primary and secondary education, through the delegation of educational functions to the local level and their financial support, as well as the active participation of the local community in the financing, management and control of these institutions; the health sector, which, given the inadequate management and low level of tax decentralization, will be characterized by a deterioration in the availability and quality of medical services for the rural population; improvement of local infrastructure due to the ability of communities to independently control costs, which will reduce the cost of work and maximize local needs. The prospects for the development of rural settlements in Ukraine due to the influence of financial decentralization implementation are substantiated.

Keywords: rural budget, rural settlements, development, financial decentralization, income, expenditure, Ukraine.

Постановка проблеми. З початком адміністративно-територіальної реформи в Україні активізовано процес фінансової децентралізації, що має за мету оптимізувати перерозподіл бюджетних ресурсів задля формування фінансової самодостатності населених пунктів, зокрема сільських поселень, активізації їхнього економічного розвитку та підвищення рівня життя населення. Донині сільська місцевість мала незначні фінансові можливості для активізації відтворювальних процесів та формування економічного підґрунтя збереження людського капіталу на селі. Наслідком такої політики стало зниження життєвого рівня сільського населення, що посилює урбанізаційні прагнення селян та активізувало процес незворотної міграції з села в місто. Ці прогалини в управлінні сільською місцевістю можуть бути мінімізовані шляхом нарощування фінансового потенціалу, ефективним його використанням і переходом до впровадження новітніх стратегічних напрямів розвитку відповідно до переваг, які надає фінансова децентралізація.

Реалізація фінансової децентралізації – новий етап в адміністративно-територіальному, економічному, демографічному розвитку сільської місцевості, що триває в умовах обмеженості фінансових ресурсів об'єднаних територіальних громад (ОТГ), їхньої дотаційності, неефективного використання здобутих фінансових можливостей унаслідок некомпетентності місцевого керівництва і незнання ним особливостей бюджетної реформи. Обізнаність у питаннях характеру та напрямів впливу фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень здатні прискорити реалізацію реформи та мінімізувати її деструктивні наслідки.

Актуальність обраної теми. Фінансова децентралізація – це процес делегування державою повноважень і фінансових ресурсів для їх реалізації органам місцевого самоврядування. За висновками більшості експертів, її вплив на певні територіальні громади, розвиток поселенської інфраструктури та рівень життя є неоднозначним, оскільки вона містить певні ризики, пов'язані з: недостатньою наповнюваністю сільських бюджетів унаслідок законодавчого обмеження доходної бази тих поселень, що не входять до складу ОТГ, низького залучення інструментів фінансового забезпечення, професійної некомпетентності та безініціативності місцевого керівництва, недотримання вимог відносно мінімальної чисельності населення громади (5 тис. осіб); значною дотаційністю місцевих бюджетів у сільській місцевості; зростанням надмірного фінансового навантаження на фінансово самодостатні села з боку бідних сільських поселень ОТГ; низькою ефективністю витрат місцевого бюджету внаслідок відсутності у переважній більшості ОТГ програм соціально-економічного розвитку; ймовірним уповільненням процесу фінансової децентралізації за умови спротиву локальних еліт та активізації їхньої боротьби за матеріальні засади врядування. Сільські поселення України мають значно менший фінансовий потенціал для само-

розвитку ніж населені пункти більшої людності внаслідок незначної концентрації економічного капіталу. Загальновизнано і підтверджено дослідженнями залежність між фінансовою спроможністю та високою людністю поселення [1, с. 3], що у сучасних українських реаліях є беззаперечним аргументом на користь адміністративно-територіальної реформи та об'єднання громад. У багатьох країнах світу (Франція, Польща, Латвія, Литва, Словаччина, Естонія, Чехія, Словенія та ін.) практикувалося об'єднання територіальних громад задля підвищення їх фінансової життєздатності. Зокрема, у Франції з метою підвищення фінансової спроможності сільських комун у 1980-х рр. було проведено адміністративно-територіальну реформу за використання механізмів фінансового заохочення, залучення до економічних та соціальних проектів, наділення громад певними повноваженнями; в Італії у 1990-х роках було здійснено адміністративно-територіальну реформу з метою реорганізації фінансово неспроможних територіальних громад із низькою людністю; у Швеції відбулася трансформація двох тисяч фінансово неспроможних малолюдних комун шляхом їх укрупнення до 200 одиниць [2, с. 39–40]. Українські реалії свідчать, що в умовах, коли чисельність сільського населення постійно зменшувалась (протягом 1990–2018 рр. на 23,3 %), кількість сільських рад мала тенденцію до зростання (1990–2015 рр. – на 14,3 %).

Фінансова децентралізація відкриває нові можливості для сільських поселень, проте ефективність їх використання залежить від місцевої влади та зусиль самих громад. За ідеальною моделлю вона, безумовно, сприяє нарощуванню фінансової бази місцевого самоврядування та зростанню самодостатності громад, а виважена політика збалансованості фінансових доходів і витрат активізує розвиток сільських поселень. Результати соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: суспільно-політичні настрої жителів територіальних громад, які пройшли процес об'єднання в 2015–2016 роках», засвідчили, що більшість селян (64,3 % жителів сіл, які стали центрами громади, та 61,2 % – жителів сіл, які не стали центрами громади) вважають реформу місцевого самоврядування потрібною [3]. На їхню думку, позитивні зміни у сільських поселеннях вже відчутні і простежуються у поліпшенні якості та доступності послуг, облаштуванні соціальної інфраструктури, ремонті бюджетних приміщень. Реалізовані проекти – перші наслідки делегування фінансових ресурсів і повноважень на місця серед низки фінансово незабезпечених потреб сільської громади впродовж багаторічного обмеженого фінансування, яке до мінімуму звело бюджетні видатки громади, спричинило зниження якості надання соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальному господарстві, культурі, зруйнувало бізнес-середовище та інфраструктуру села, погіршило демографічні показники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження поглядів вітчизняних та закордонних учених щодо впливу фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень виявило багатосторонність цієї проблеми. Більшість науковців вивчали фінансовий потенціал місцевості як фактор її розвитку (О. Амоша (O. Amosha), В. Геець (V. Heiets), Н. Деева (N. Dieieva) [4], Т. Заяць (T. Zaiats) [5, 6], В. Кравців (V. Kravtsiv), Е. Лібанова (E. Libanova) [7–9], І. Луніна (I. Lunina), [8, 9], В. Новіков (V. Novikov) [9], С. Романюк (S. Romaniuk) [10] та ін.). Вони притримуються думки про важливість та неодмінність зрушень у функціональній та фінансовій складовій розвитку сільських поселень під впливом адміністративної реформи, що підтверджується і висновками інших учених (П. Жук (P. Zhuk), М. Карлін (M. Karlin), С. Шульц (S. Shul'ts)). Важливо зазначити актуальність досліджень Т. Кваші (Т. Ква-

sha), яка систематизувала моделі впливу бюджетної децентралізації на економічний розвиток та оцінила економічну доцільність фінансової децентралізації й у тандемі з Г. Глухою (Н. Hlukha) обґрунтувала методи та індикатори розрахунку рівня фіскальної децентралізації.

Проблемам програмного бюджетування, обґрунтуванню його соціально-економічного змісту та організаційних і правових умов впровадження як важливого інструменту зростання ефективності витрат в умовах реалізації фінансової децентралізації присвячено праці В. Новікова [11]. Значну увагу широкому спектру проблем впливу фіскальної децентралізації на розвиток поселень, обґрунтуванню теоретичних та практичних аспектів її застосування, висвітленню підходів до її вимірювання приділено в наукових працях С. Романюка [10, 12, 13].

Серед зарубіжних учених проблематику фінансової децентралізації та її важливість для розвитку поселень досліджували В. Оутс (V. Outs) та Р. Масгрейв (R. Mashrejev), які теоретично обґрунтували особливості фіскального федералізму. К. Лесман (K. Lesman) виявив взаємозв'язок децентралізації та регіональних диспропорцій, розкривши залежність взаємозв'язку цих категорій від рівня економічного розвитку країни та глибини соціально-економічної асиметрії. Р.М. Бьорд (R.M. Bird) та М. Сمارт (M. Smart) на основі вивчення міжнародного досвіду міжбюджетних податкових трансфертів розробили основні положення їх успішного використання в країнах, що розвиваються; Р. Бодвей (R. Boadway), С. Роберт (S. Roberts) та А. Шах (A. Shah) дослідили перспективи фіскальної реформи у таких країнах. Р. Прюдомм (R. Prud'homme) обґрунтував небезпеки її реалізації, І. Юмард (I. Joumard) та П.М. Конгсруд (P.M. Kongsrud) — фіскальні відносини між різними рівнями управління, Н. Джеммелл (N. Gemmell), Р. Кінлер (R. Kneller), Р.М. Макнаб (R.M. McNab) та І. Санз (I. Sanz) — вплив фінансової децентралізації на економічне зростання, Х. Блохлігер (H. Blöchliger) та Б. Егерт (B. Égert) — вплив фінансової децентралізації на продуктивність, обґрунтувавши його статистичну значимість та позитивний характер; Дж. Роден (J. Rodden), Б. Неяпті (B. Neyapti) — дію фінансової децентралізації на дефіцитність місцевих бюджетів; Арсе дель Ф. Гранадо (F. Arze del Granado), Р. Макнаб (R. McNab), Дж. Фон Браун (J. Von Braun), У. Гроте (U. Grote), К. Ліндаман (K. Lindaman), К. Турмайер (K. Thurmaier), К. Сепульведа (C. Sepúlveda) досліджували вплив фіскальної децентралізації на рівень життя, доходність та бідність населення. Д.П. Камерон (D.P. Cameron), Дж. Томані (J. Tomaney), А. Пайк (A. Pike), Г. Торрісі (G. Torrisi), В. Целіос (V. Tselios) досліджували вплив децентралізації на окремих громадян, оцінивши характер сприйняття населенням фіскальної реформи за використання показників Європейських соціальних обстежень (*European Social Survey (ESS)*) 30 європейських країн за період 2002–2008 рр.; Р. Шанкар (R. Shankar), А. Шах (A. Shah), А. Родрігес-Поз (A. Rodríguez-Pose), Н. Жилл (N. Gill), Дж. Бонет (J. Bonet), Г. Хілл (H. Hill), Дж. Сільва (J. Silva), Ю. Цяо (Y. Qiao), Дж. Мартінес-Васкес (J. Martínez-Vázquez) дослідили вплив фіскальної децентралізації на територіальні диспропорції та обґрунтували позитивний характер цього впливу.

Дослідження впливу фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень в Україні є пріоритетом для вітчизняної та світової науки. Обґрунтування методологічних та практичних аспектів фінансової децентралізації дасть можливість розробити рекомендації з мінімізації можливого деструктивного тиску зрушень на соціальне становище населення та визначити напрями конструктивного впливу в процесі реалізації освітньої, медичної, житлово-комунальної та паливно-енергетичної реформ у країні.

Мета статті полягає у визначенні напрямів впливу фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень України з оцінкою її результативності щодо сприяння чи стримування їх збалансованого розвитку у контексті завдань протидії дезінтеграційним чинникам сучасного соціально-економічного розвитку країни.

Наукова новизна полягає у визначенні напрямів впливу фінансової децентралізації на розвиток основних сфер формування поселень, оцінці результативності її основних регулювальних важелів щодо підвищення фінансової спроможності сільських територіальних громад, передбаченні можливих негативних ефектів унаслідок складності реалізації завдань децентралізації в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансова децентралізація має на меті оптимізувати процеси перерозподілу бюджетних ресурсів задля формування фінансової самодостатності громад, сприяючи їхньому сталому розвитку. Вона обумовлює радикальні зміни у функціях і повноваженнях місцевої влади та територіальних громад, оскільки здійснюється шляхом розширення джерел надходження коштів сільських бюджетів, зрушення у співвідношенні їх доходної та видаткової частин, зростання величини доходів сільських бюджетів у розрахунку на одного мешканця. Це істотно збільшує фінансовий потенціал для самоорганізації та саморозвитку сільських поселенських структур.

З початком реалізації адміністративно-територіальної реформи у органів місцевого самоврядування з'явилась можливість покращити фінансові показники. Загалом упродовж 2010–2017 рр. доходи сільських бюджетів зросли у чотири рази, а видатки – у 2,2, що позначилось на співвідношенні доходів та видатків місцевих бюджетів, яке зросло з 0,47 разів на початку періоду до 0,85 – наприкінці (рис. 1). Зазначимо, що в останні два роки (2016–2017) співвідношення доходів та видатків у сільських бюджетах було найкращим за період з 2000 р.: доходи покривали витрати на 97,2 та 84,7 % відповідно (для порівняння, у 2000 р. – на 53,6 %, 2010 – 47,4). Зниження дефіцитності сільських бюджетів обумовлено зменшенням рівня централізації доходної бази та зростання ролі місцевих бюджетів у фінансовому забезпеченні потреб громади.

Рис. 1. Співвідношення доходів і видатків сільських бюджетів в Україні, 2000, 2010–2017 рр.

Джерело: [14–17].

Посилення фінансової автономії з часом активізує динамічне економічне зростання. Зазвичай ця залежність реалізується за умов високо розвинутої економіки, але і в країнах із нестабільною економікою бюджетна реформа не спричиняє погіршення економічної ситуації [18]. Дія фіскальної децентралізації на динаміку економічної сфери розвитку сільських поселень виявляється здебільшого через процес децентралізації витрат і децентралізацію податкових надходжень, які спричиняють покращення ділового клімату, поживлення підприємницької активності, зростання продуктивності праці, техніко-технологічну модернізацію виробництва, але за умови податкової автономності місцевих органів влади [19]. Фінансова децентралізація з більшою податковою автономією при дисциплінованій та контрольованій громадою місцевій владі сприятиме зниженню дефіциту місцевих бюджетів у країні та підвищенню продуктивності сільської економіки.

В умовах передання фінансових ресурсів і повноважень на місцевий рівень кращі стартові можливості мають ОТГ, на території яких є суб'єкти господарювання (підприємства з переробки молока, цукру та м'яса, виробництва обладнання для переробної та харчової промисловості, мінеральних добрив, комбікорму, надання послуг транспорту і зв'язку тощо), і порівняно з якими бюджети сільських поселень, що формуються за рахунок доходів від сільськогосподарської діяльності з високою трудомісткістю та низькою дохідністю, мають вищий рівень дотаційності. Наявність суб'єктів господарювання чи їхніх структурних підрозділів є вагомим джерелом фінансових надходжень, які дають можливість місцевій владі розвивати інфраструктуру та соціальну сферу, підвищувати інвестиційну привабливість поселення та якість життя селян. Зокрема, наявність глинодобувних підприємств та отримання орендної плати за землю дали можливість Шахівській сільській ОТГ підвищити власні доходи у перерахунку на одного мешканця до 13,1 тис. грн і зайняти друге місце серед 366 ОТГ України за цим показником (рис. 2).

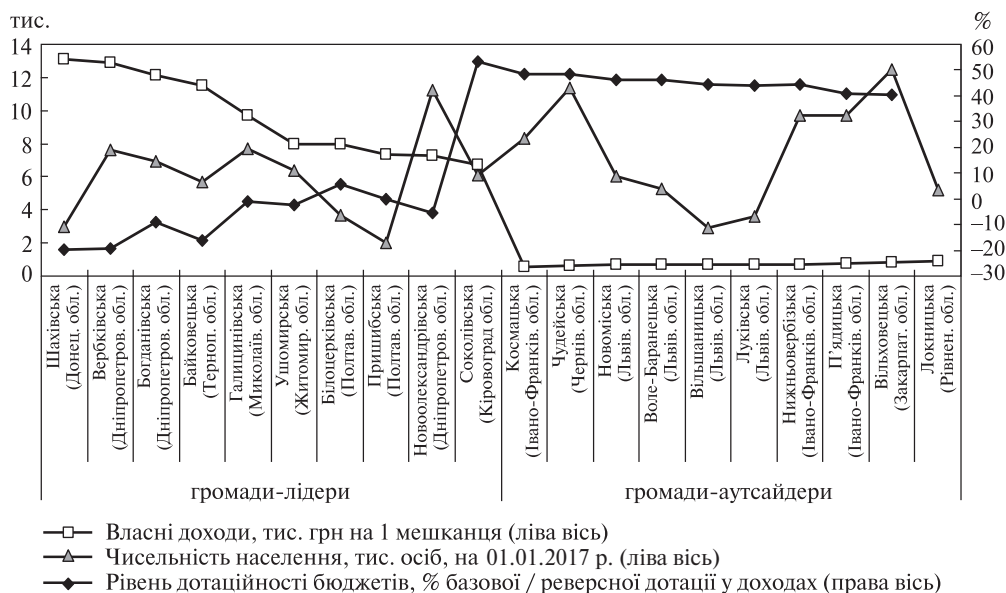

Рис. 2. Двадцятька сільських ОТГ лідерів та аутсайдерів за показником власних доходів у розрахунку на одного мешканця в Україні, 2017 р.

Джерело: [1].

Завдяки отриманим коштам та наданій інфраструктурній субвенції на території ОТГ було відкрито Центр надання адміністративних послуг, Центр безпеки, опорну школу, побудовано гібридну електростанцію із панеллю сонячних батарей тощо [20]. Наразі у Вербківській сільській ОТГ Дніпропетровської області, яка у 2017 р. посідала третє місце серед 366 ОТГ України за показником власних доходів у перерахунку на одного мешканця (12,9 тис. грн на особу) [1, с. 6], основними бюджетоутворювальними є сільськогосподарські підприємства, і зокрема фермерські господарства, підприємства ДТЕК (шахти), інші приватні підприємства. Основною статтею надходжень місцевого бюджету цієї громади є податок і збір на доходи фізичних осіб, що у 2016 р. становив 66,6 % доходної частини бюджету.

Доходи громади формувались також за рахунок субвенцій (21,4 %) та місцевих податків (11,2 %). Завдяки ним громада змогла знизити рівень дотаційності бюджету (питома вага базової / реверсної дотації у доходах становила 15,8 %, а у 2017 р. вже 19,9 % [1, 21]) та здійснити капітальний ремонт доріг, амбулаторій, клубних закладів, шкіл, дитячих садків, закупити сучасну медичну техніку, збудувати сімейний гуртожиток для молодих лікарів, ігрові майданчики для дітей, установити автономне вуличне освітлення на сонячних батареях [22].

Важливо зазначити, що фіскальна децентралізація істотно опосередковано впливає на підвищення рівня життя населення, що підтверджено дослідженнями вчених у різних країнах світу [23]. Базуючись на результатах цих досліджень, можемо очікувати, що з часом бюджетна децентралізація в Україні забезпечить помітний соціальний ефект та сприятиме зниженню нерівності у доходах та покращенню життя місцевого населення за умови посилення координаційної функції держави у цій сфері. Однак реалізація широкого кола заходів із децентралізації, передовсім у сфері децентралізації податків, в умовах значних регіональних диспропорцій та фінансових коливань (під тиском зовнішнього боргу та значних дотацій) можуть посилити соціально-економічну асиметричність розвитку сільських поселень, а некомпетентність місцевого керівництва та обмежені обсяги субвенцій — посилити нерівність у доходах та бідність серед населення громади [24]. Унаслідок цього можна очікувати, що для бідних громад знизиться доступ до ряду соціальних послуг, в першу чергу освітніх та охорони здоров'я. Наразі фінансове забезпечення делегованих освітянських функцій в ОТГ залишається неприпустимо низьким і здійснюється переважно за рахунок коштів, виділених із державного бюджету, а також коштів місцевого бюджету, підприємств, батьків. У 2017 р. питома вага витрат на дошкільну та загальну середню освіту у сільських бюджетах країни становила 18,6 %, що є найнижчим показником за період з 2010 року [14]. Загалом упродовж 2010–2017 рр. питома вага витрат на освіту у сільських бюджетах зменшилась на 8,3 в. п., що обумовлено скороченням мережі загальноосвітніх навчальних закладів (на 18,2 %) і зменшенням кількості учнів у них (на 12,2 %) під впливом процесів депопуляції населення та реалізації політики формування опорних шкіл. Як наслідок, у 2017 р. в Україні на три села функціонувала одна школа (у Донецькій, Луганській, Кіровоградській, Сумській областях одна школа на п'ять сіл).

Більшість науковців відмічають позитивний вплив фінансової децентралізації на показники освіти, стверджуючи, що він проявляється у зростанні освіченості населення (грамотність, рівень охоплення освітою, тривалість навчання, успішність) [25] та кращому врахуванні місцевих потреб у разі державного інвестування [26]. Позитивний вплив фінансової децентралізації на якість надання освітніх послуг підтверджується практикою реалізації адміністративно-територіальної реформи у

Болівії, Індонезії, Іспанії, Колумбії, Філіппінах, Швейцарії та інших країнах. Їхній досвід свідчить про помітно продуктивний вплив фінансової децентралізації на рівні первинної та середньої освіти [27]. Зокрема, досвід реалізації фінансової децентралізації на Філіппінах показує, що делегування освітянських функцій на місцевий рівень дає можливість покращити діяльність початкових шкіл і підвищити якість освітніх послуг за низьких витрат завдяки активній участі місцевої громади у фінансуванні, управлінні та контролі над цими закладами [28].

Результати наукових досліджень дають підстави стверджувати, що в сфері сільської освіти України ефект від реалізації адміністративно-фінансової реформи залежатиме, передусім, від обсягів делегування освітянських функцій на місцевий рівень та повноти їхнього фінансового забезпечення. Проте реформування цієї сфери підпадатиме під дію певних ризиків (обмеженість фінансових ресурсів, малокомплектність навчальних закладів, занижене навантаження на одного вчителя (шість учнів на одного вчителя), певні складнощі пішохідної та транспортної доступності, незадовільна матеріально-технічна база тощо).

Вплив сучасних процесів фінансової децентралізації на сферу надання медичних послуг у селі не є таким потужним та однозначним, як у випадку делегування освітянських функцій. Як показує досвід реалізації фінансової децентралізації в Аргентині, Іспанії, Італії, Канаді, ефект від реформи є помірним, має переважно позитивний характер (в Аргентині бюджетна децентралізація сприяла зниженню дитячої смертності, в Канаді спостерігалось покращення здоров'я населення [29,30]), але за умови неналежного управління та низького рівня децентралізації податків ймовірні негативні наслідки.

Результати загальнонаціонального опитування населення «Громадська думка населення щодо реформи децентралізації» засвідчили, що в Україні у 2018 р. 43 % опитаних відчували зміни на гірше в сфері медичного обслуговування [31]. Передумовою цьому стали трансформація мережі медичних закладів, її структури та функціональності, погіршення доступності медичних послуг для сільського населення, зниження якості медичного обслуговування. Протягом 2010–2017 р. питома вага витрат на охорону здоров'я у сільських бюджетах країни скоротилась із 19,3 % (2010) до 0,03 (2017). Зменшення фінансового навантаження на бюджет за рахунок скорочення кількості лікарняних закладів (у 10,4 рази), самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік (7,3 рази), фельдшерсько-акушерських пунктів (на 12,9 %) наразі забезпечує покриття витрат на утримання медичного персоналу та оплату комунальних послуг, залишаючи фінансово невирішеними проблеми придбання лікарських засобів, медичного обладнання, службового транспорту тощо.

Вплив фінансової децентралізації на розвиток місцевої інфраструктури, на думку більшості дослідників, є позитивним [32] завдяки можливості громад власноруч контролювати видатки на інфраструктуру, що зазвичай суттєво зменшує витратність робіт та максимально враховує місцеві потреби. Дослідження вітчизняних науковців щодо впливу партисипативного фінансування на соціально-економічні показники розвитку сільських ОТГ дає підстави стверджувати, що участь у фінансуванні місцевих проектів позитивно впливає на розвиток громади, який за партисипативної фінансової політики ОТГ мобілізує наявний потенціал і нарощує його. Під впливом партисипативного фінансування у сільських ОТГ спостерігається зростання обсягу доходів загального та спеціального фонду місцевого бюджету (на 4,2 та 5,4 % відповідно), що супроводжується покращенням демографічної ситуації (чисельність постійного населення зростає на 3,4 %, кількість зайнятого населення – 24,2 %,

трудова міграція місцевого населення зменшується на 125,1 %, а постійна міграція – 20,0 %), підприємницької активності населення (кількість підприємців зростає на 72,7 %), інфраструктурного забезпечення (забезпеченість громадським транспортом покращується на 8,4 %) [33, с. 410]. Наразі у більшості ОТГ країни відзначається низька довіра між мешканцями та місцевими органами влади внаслідок неспроможності останніх до фінансової відкритості перед громадою, високої корумпованості місцевих чиновників, яка проявляється у лояльності до бізнес-партнерів, свідомому притримуванні коштів місцевого бюджету до передвиборчого періоду чи акумуляції цих коштів на банківських рахунках.

Для однозначних висновків про вплив фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень України потрібен значний часовий лаг, коли можна буде зробити беззаперечні висновки і узагальнення на підставі конкретних результатів її реалізації. Наразі ж можна стверджувати, що у найближчій перспективі подальший розвиток сільських поселень визначатиметься поступовим нарощуванням фінансового потенціалу та його використанням в інтересах громади. Це активізує трансформаційні процеси у сільській поселенській мережі, насамперед за рахунок сіл із високим рівнем фінансової спроможності. Реалізація фінансової децентралізації за сприятливіших умов (зростання інвестиційної активності суб'єктів економічної діяльності, зниження кредитних відсоткових ставок, детінізації економіки) сформує фінансовий потенціал для переорієнтації капіталів на більш продуктивні та стратегічно важливі види економічної діяльності, що дасть змогу підвищити фінансову спроможність поселень і, відповідно, покращити інфраструктуру села, якість надання соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальному господарстві, культурі.

За умови збереження інерційних тенденцій розвитку та загострення фінансово-економічної кризи високоймовірним є уповільнення реформи бюджетної децентралізації, що позначиться на поглибленні дефіциту сільських бюджетів, деградації сільської економіки та погіршенні життєвого рівня населення. Обмежувальна бюджетна політика активізує процеси зниження людності у переважній більшості дрібних поселень та призведе до подальшого адміністративно-територіального реформування. З огляду на високу ймовірність зростання соціально-економічної асиметрії розвитку сільських поселень, можна очікувати на активізацію міграційних переміщень із бідніших сіл до заможніших, що посилить загрозу зникнення з адміністративно-територіальної карти України фінансово збиткових малолюдних поселень (людністю 51–100 осіб) та найдрібніших населених пунктів (до 50 осіб).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виконане дослідження дає підстави для висновку про багатовекторність і неоднозначність впливу фінансової децентралізації на розвиток сільських поселень України, високу ймовірність поєднання позитивних і негативних ефектів залежно від рівня участі й активності в цих процесах держави та самих сільських територіальних громад. Унаслідок структурних зрушень у сільських бюджетах та зростання бюджетної самостійності громад наразі спостерігається зниження їхньої дефіцитності та певне зростання фінансового потенціалу поселень як головний позитивний результат децентралізаційних зрушень. Наскільки повно і ефективно будуть використані ці можливості, залежить від самих сільських територіальних громад, їхніх колективних зусиль у розбудові поселенського простору на основі інструментів місцевої демократії.

За умови оптимального поєднання можливостей централізованого державного управління та фінансової автономії поселенських структур в Україні можна очікувати з часом на значні позитивні зрушення в сільській економіці, сфері освіти, охорони

здоров'я, місцевої інфраструктури, а також підвищенні рівня життя населення. Важливою умовою успішного розвитку сільських поселень за бюджетної децентралізації є дисциплінованість і контролюваність місцевих органів влади, спроможних сприяти поживленню підприємницької активності та зростанню продуктивності праці у сільській місцевості.

Подальші перспективи наукових досліджень у цьому напрямі мають бути тісно пов'язані з виявленням та обґрунтуванням ризиків та загроз щодо впливу фінансової децентралізації на трансформаційні зміни в системі розселення. Саме вони є необхідним підґрунтям для обґрунтування стратегічних напрямів розвитку сільських поселень країни, виходячи з тих переваг, які надає реалізація фінансової децентралізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ за 2017 рік (у розрізі областей) / Рада Європи; Центр «Соціальні індикатори». — Council of Europe, лютий 2018. — 48 с.
2. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні» — DESPRO. — Київ : Софія, 2012. — 128 с.
3. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати соціологічного дослідження серед жителів територіальних громад, які пройшли процес об'єднання в 2015–2016 роках : Аналітичний звіт 2017 / Рада Європи; Центр «Соціальні індикатори». — Council of Europe, 2018. — 193 с.
4. Десва Н. Соціальна функція держави: практика і завдання бюджетного забезпечення // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 3 (28). — С. 83–93. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.0183>.
5. Заяць Т. Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 3 (31). — С. 48–60. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.048>.
6. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 298 с.
7. Лібанова Е.М. Я обома руками за децентралізацію, але розумію її небезпеку // Землевпорядний вісник. — 2015. — № 3. — С. 10–13.
8. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України: У 6 т. — Т. 2: Соціальна спрямованість бюджетної політики / Е.М. Лібанова, [та ін.]; Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України. — Київ, 2004. — 376 с.
9. Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ : У 4 т. — Т. 4: Державні соціальні видатки. Напрями раціоналізації та підвищення ефективності / [Е.М. Лібанова, Новіков В.М., Аксьонова С.Ю. та ін.]. — Київ, 2011. — 607 с.
10. Романюк С.А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика / Національна академія державного управління при Президенті України. — Київ, 2013. — 408 с.
11. Новіков В.М. Програмний бюджет: міжнародний досвід і українська практика // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2 (27). — С. 50–61. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.050>.
12. Романюк С.А. Децентралізація: теорія та практика застосування. — Київ: НАДУ, 2018. — 216 с.
13. Романюк С.А. Суперечності та виклики реалізації реформи системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: методологічні аспекти // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 2 (33). — С. 117–129. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.117>.
14. Бюджет України 2017 : стат. зб. / Міністерство фінансів України. — Київ, 2018. — 305 с.
15. Бюджет України 2016 : стат. зб. / Міністерство фінансів України. — Київ, 2017. — 316 с.
16. Бюджет України 2010 : стат. зб. / Міністерство фінансів України. — Київ, 2011. — 292 с.

17. Бюджет України за 2000 рік : стат. зб. / Міністерство фінансів України. — Київ, 2001. — 319 с.
18. Buehn A., Lessman C., Markwardt G. Decentralization and the shadow economy: Oates meets Allingham-Sandmo // *Applied Economics*. — 2013. — № 45 (18). — P. 2567–2578.
19. Gemmell N., Kneller R., Sanz I. Fiscal decentralization and economic growth: spending versus revenue decentralization // *Economic Inquiry*. — 2013. — № 51 (4). — P. 1915–1931.
20. Як живе найзаможніша громада Донеччини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/8557> (дата звернення: 28.04.2018).
21. Моніторинг фінансової спроможності 159 ОТГ за 2016 рік : Аналітичний звіт 2016 / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; Рада Європи. — Київ, 2017. — 30 с.
22. Вербківська сільська об'єднана територіальна громада. Дніпропетровська область [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/gromada/728/addition_info (дата звернення: 28.04.2018).
23. Tselios V., Rodriguez-Pose A., Pike A., Tomaney J., Torrissi G. Income inequality, decentralization and regional development in Western Europe // *Environment and Planning A*. — 2012. № 44 (6). — P. 1278–1301.
24. Sacchi A., Salotti S. The effects of fiscal decentralization on household income inequality: Some empirical evidence // *Spatial Economic Analysis*. — 2014. — № 9 (2). — P. 202–222.
25. Falch T., Fischer J.A.V. Public sector decentralization and school performance: International evidence // *Economic Letters*. — 2012. — № 114 (3). — P. 276–279.
26. Faguet J. Does decentralization increase government responsiveness to local needs? Evidence from Bolivia // *Journal of Public Economics*. — 2004. — № 88 (3–4). — P. 867–893.
27. Fiscal federalism 2014: Making decentralisation work. OECD. — Paris: OECD Publishing 2013.
28. Emmanuel J., Paqueo V. Do Local Contributions Affect the Efficiency of Public Primary Schools? // *Economics of Education Review*. — 1996. — № 15 (4). — P. 377–386.
29. Habibi N., Huang C., Miranda D., Murillo V., Ranis G., Sarkar M., Stewart F. Decentralization and human development in Argentina // *Journal of Human Development*. — 2003. — № 4 (1). — P. 73–101.
30. Jiménez-Rubio D. The impact of decentralization of health services on health outcomes: Evidence from Canada // *Applied Economics*. — 2011. — № 43 (26). — P. 3907–3917.
31. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan> (дата звернення: 13.11.2018).
32. World Development Report 1994: Infrastructure for Development / World Bank. — Washington DC, 1994.
33. Петрушенко Ю.М. Фінансова політика соціально-економічного розвитку територіальних громад: дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.08 / Петрушенко Юрій Миколайович. — Суми, 2015. — 530 с.

REFERENCES

1. *Otsinka finansovoi spromozhnosti 366 OTH za 2017 rik (u rozrizi oblastej) [Estimation of financial capacity 366 UTC for 2017 (in terms of regions)]* (2018). Council of Europe; Social Indicators Center [in Ukrainian].
2. Boryslavs'ka, O. (Ed.). (2012). *Detsentralizatsiia publichnoi vldy: dosvid ievropejs'kykh krain ta perspektyvy Ukrainy [Decentralization of public authority: experience of European countries and prospects of Ukraine]*. Kyiv: Sofiia [in Ukrainian].
3. *Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia: rezul'taty sotsiologichnoho doslidzhennia sered zhyteliv terytorial'nykh hromad, iaki projshly protses ob'iednannia v 2015–2016 rokakh [Decentralization and Local Self-Government Reform: Results of a Sociological Survey among the Territorial Population Living in the Process of Association in 2015–2016]*. (2018). Analytical Report 2017. Council of Europe [in Ukrainian].
4. Dieieva, N. (2016). Sotsial'na funktsiia derzhavy: praktyka i zavdannia biudzhethnoho zabezpechennia [Social function of the state: practice and objectives of budget providing] *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 3(28), 83–93. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.0183> [in Ukrainian].

5. Zaiats, T.A. (2017). Rozvytok sil's'kykh poselen' Ukrainy v umovakh detsentralizatsii: mozhlyvosti ta ryzyky [Development of rural settlements of Ukrainian conditions of decentralization: opportunities and risks]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 3 (31), 48-60. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.048> [in Ukrainian].
6. Zaiats, T.A. (Ed.). (2017). *Transformatsiia sil's'koho rozselennia v Ukraini [Transformation of rural settlement in Ukraine]*. Kyiv: In-t demohrafiï ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Libanova, E.M. (2015). Ya oboma rukamy za detsentralizatsiiu, ale rozumiiu ii nebezpeku [I am for decentralization with both hands, but I understand its danger]. *Zemlevporiadnyj visnyk – Land Management Bulletin*, 3, 10–13 [in Ukrainian].
8. Azarov, M.Ya., Yaroshenko, F.O., & Baranovskyj, O.I. et al. (2004). *Biudzhetna polityka u konteksti stratehii sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [Budget policy in the context of the strategy of social and economic development of Ukraine]*. E.M. Libanova, (Ed.). (Vols. 1-6). Kyiv: NDFI [in Ukrainian].
9. Azarov, M.Ya., Yaroshenko, F.O., & Baranovs'kyj, O.I. et al. (2011). *Derzhavnyj biudzheth i biudzhetna stratehiia v umovakh ekonomichnykh reform [State budget and budget strategy in the conditions of economic reforms]*. E.M. Libanova, (Ed.). (Vols. 1-4). Kyiv: Akad. fin. upr. [in Ukrainian].
10. Romanyuk, S. (2013). *Rozvytok rehioniv u vidkrytyi ekonomitsi: teoriya, polityka, praktyka [Development of regions in an open economy: Theory, policy, practice]*. Kyiv: National Academy of Public Administration [in Ukrainian].
11. Novikov, V.M. (2016). Prohramnyj biudzheth: mizhnarodnyj dosvid i ukrains'ka praktyka [The program budget: international experience and Ukrainian practice]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 2(27), 50-61. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.050> [in Ukrainian].
12. Romaniuk, S. (2018). *Detsentralizatsiia: teoriia ta praktyka zastosuvannia [Decentralization: the theory and practice of application]*. Kyiv: National Academy of Public Administration [in Ukrainian].
13. Romaniuk, S.A. (2018). Superechnosti ta vyklyky realizatsii reformy systemy derzhavnogo upravlinnia ta mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: metodolohichni aspekty [Contradictions and challengers of implementation the reforms public administration's system and local self-government in Ukraine: methodological aspects]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2(33), 117-129. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.117> [in Ukrainian].
14. *Biudzheth Ukrainy 2017 [Budget of Ukraine 2017]*. (2018). Ministerstvo finansiv Ukrainy [in Ukrainian].
15. *Biudzheth Ukrainy 2016 [Budget of Ukraine 2016]*. (2017). Ministerstvo finansiv Ukrainy [in Ukrainian].
16. *Biudzheth Ukrainy 2010 [Budget of Ukraine 2010]*. (2011). Ministerstvo finansiv Ukrainy [in Ukrainian].
17. *Biudzheth Ukrainy za 2000 rik [Budget of Ukraine for 2000]*. (2001). Ministerstvo finansiv Ukrainy [in Ukrainian].
18. Buehn, A. Lessman, C. & Markwardt, G. (2013). Decentralization and the shadow economy: Oates meets Allingham-Sandmo. *Applied Economics*, 45(18), 2567-2578.
19. Gemmell, N., Kneller, R. & Sanz, I. (2013). Fiscal decentralization and economic growth: spending versus revenue decentralization. *Economic Inquiry*, 51 (4), 1915-1931.
20. Yak zhyve najzamozhnisha hromada Donechchyny [How does the richest community in the Donetsk region live?]. *decentralization.gov.ua* Retrieved from <http://decentralization.gov.ua/news/8557> [in Ukrainian].
21. *Monitorynh finansovoi spromozhnosti 159 OTH za 2016 rik [Financial Capacity Monitoring 159 UTC for 2016]*. (2017). Analytical Report 2016. Ministry of Regional Development, Building and Housing of Ukraine; Council of Europe [in Ukrainian].
22. Verbkivska silska obiednana terytorialna hromada. Dnipropetrovska oblast [Verbkivska village combined territorial community. Dnipropetrovsk region] (n.d.). *decentralization.gov.ua* Retrieved from http://decentralization.gov.ua/gromada/728/addition_info [in Ukrainian].
23. Tselios, V., Rodríguez-Pose, A., Pike, A., Tomaney, J. & Torrissi, G. (2012). Income inequality, decentralization and regional development in Western Europe. *Environment and Planning A* 44(6), 1278-1301.
24. Sacchi, A. & Salotti, S. (2014). The effects of fiscal decentralization on household income inequality: Some empirical evidence. *Spatial Economic Analysis*, 9(2), 202-222.

25. Falch, T. & Fischer, J.A.V. (2012). Public sector decentralization and school performance: International evidence. *Economic Letters*, 114(3), 276-279.
26. Faguet, J. (2004). Does decentralization increase government responsiveness to local needs? Evidence from Bolivia. *Journal of Public Economics*, 88 (3-4), 867-893.
27. OECD (2013). Fiscal federalism 2014: Making decentralisation work. Paris: OECD Publishing.
28. Emmanuel, J. & Paqueo, V. (1996). Do Local Contributions Affect the Efficiency of Public Primary Schools? *Economics of Education Review*, 15(4), 377-386.
29. Habibi, N., Huang, C., Miranda, D., Murillo, V., Ranis, G., Sarkar, M., & Stewart, F. (2003). Decentralization and human development in Argentina. *Journal of Human Development*, 4(1), 73-101.
30. Jiménez-Rubio, D. (2011). The impact of decentralization of health services on health outcomes: Evidence from Canada. *Applied Economics*, 43(26), 3907-3917.
31. Hromadska dumka naseleння shchodo reformy detsentralizatsii [Public opinion on decentralization reform]. *dif.org.ua*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan> [in Ukrainian].
32. World Bank (1994). *World Development Report 1994: Infrastructure for Development*. Washington, DC.
33. Petrushenko, Yu.M. (2015). *Finansova polityka sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku terytorial'nykh hromad* [Financial policy of socio-economic development of territorial communities]. Doctor's thesis. Sumy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.04.2018.

ОГЛЯД ВИДАНЬ

В.М. НОВІКОВ, Н.М. ДЄЄВА, А.Г. ГВЕЛЕСІАНІ, Ю.О. КАРЯГІН та ін.

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА НА ШЛЯХАХ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Колективна монографія

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю сприяння уряду у науковому супроводі реформування місцевого самоврядування в інтересах розбудови соціальної інфраструктури. Розвиток інфраструктури територій місцевого самоврядування може посилюватись за умов правової й економічної стійкості власності на об'єкти освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства і т. д. Не дивлячись на адаптацію органів управління місцевим самоврядуванням до ринкових принципів, загальний його стан не можна вважати задовільним. Подолання протиріч у галузі місцевого самоврядування пов'язано зі становленням суб'єктності територіальної громади як інституціональної структури, відповідальної за локально-просторовий розвиток соціальної інфраструктури. Значну увагу приділено дослідженню ініціативного бюджетування, зроблено акцент на удосконаленні механізмів розвитку інфраструктурних галузей. Об'єктами аналізу охоплено різні сфери діяльності місцевого самоврядування та галузеві групи (освіта, охорона здоров'я, житлове забезпечення) та їх ресурсна база.

ISBN 978-966-02-8493-7

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Польська академія наук, Інститут українсько-польської співпраці, Вища школа туризму та іноземних мов у Варшаві. — Київ-Варшава, 2018. — 418 с.

О.М. ГЛАДУН

НАРИСИ З ДЕМОГРАФІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Монографія

Монографія присвячена аналізу трансформацій демографічних процесів в Україні в історичній ретроспективі. Розглянуті зміни, які відбулись більше ніж за сторічний період у процесах смертності, народжуваності, шлюбності, розлучуваності та міграції. Особлива увага приділена оцінці демографічних втрат України внаслідок соціальних катастроф, на які багата історія України.

Для демографів та всіх тих, хто цікавиться демографічною історією України. Може бути корисна для фахівців суміжних із демографією наук.

ISBN 978-966-02-8439-5

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2018. — 224 с.

В.П. ЗВОНАР

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРІЯ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Монографія

Монографію присвячено створенню теоретичних і методичних засад економічного дослідження соціофілософського за природою феномену соціальної відповідальності. Напрацьовано комплексний підхід до теоретико-економічного аналізу цього феномену. Досліджено економічну сутність, генезис, внутрішню структуру та напрями його необхідного використання в соціально-економічних умовах України. Здійснено аналіз економічної суб'єктності соціальної відповідальності, яка розподіляється між індивідами, інститутами громадянського суспільства, бізнесу та публічної влади. Сформульовано базові елементи стратегії реалізації соціальної відповідальності у вітчизняних соціально-економічних обставинах.

Для науковців, фахівців державних і регіональних органів управління соціальною сферою, підприємців, активістів громадського руху, аспірантів, студентів.

ISBN 978-966-02-8486-9

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2018. — 288 с.

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДГРУНТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Колективна монографія

За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ

Монографію підготував колектив науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. У контексті розбудови української держави на засадах соціальної відповідальності важливого значення набуває формування її цілісної концепції як соціоекономічного феномену, заснованої на об'єктивній взаємопов'язаності соціофілософської та соціоекономічної наукової традиції. Висвітлено методологічні засади дослідження соціальної відповідальності, її історична трансформація, генезис і закономірності формування сучасного економічного змісту. Розкрито роль і функції інститутів соціальної відповідальності у системі суспільних відносин, у тому числі на державному і місцевому рівнях. Здійснено оцінку стану дотримання державних соціальних гарантій та виконання соціальних зобов'язань. Запропоновано нові підходи щодо досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності в суспільстві через імплементацію її принципів у політику оплати праці, розвиток соціального діалогу, застосування механізмів публічно-приватного партнерства, активізацію зусиль бізнесу, формування передумов для ефективної суспільної комунікації. Розглянуто комплексну проблематику створення інституційного підґрунтя досягнення Цілей Сталого Розвитку в Україні.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-8514-9

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 368 с.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ**Колективна монографія***За ред. Т.А. ЗАЯЦЬ*

Досліджено природу і характер сучасних трансформаційних тенденцій у сільському розселенні України, які виникають унаслідок децентралізації системи управління та модернізації інституціоналізаційних механізмів впливу. Визначено основні структурно-функціональні зміни у демопопеленських структурах різної людності, економічній основі їхнього розвитку та соціальній сфері. Запропоновано стратегічні напрями зміцнення сільського поселенського потенціалу, орієнтовані на реалізацію соціальних пріоритетів державних програм розвитку сільських територій, поширення практики публічно-приватного партнерства та активізацію сільських територіальних громад у вирішенні проблем українського села. Запропоновано дієві інструменти впливу на цю сферу з боку держави і місцевого самоврядування.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки та соціальної політики, працівників у сфері державного управління, викладачів та аспірантів економічних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-8280-3

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 298 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ: ВЕКТОРИ РЕАЛЬНОГО ПОСТУПУ**Національна доповідь***За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ, М.А. ХВЕСИКА*

Досліджено соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів у контексті реального поступу. Висвітлено проблеми створення каскадних форм організації виробничо-господарської взаємодії регіональних соціально-економічних систем. Запропоновано фінансово-економічний механізм управління територіальними природно-господарськими комплексами та рентні засади модернізації водогосподарської сфери України. Проаналізовано роль соціальних ресурсів регіону в умовах децентралізації управління та шляхи подолання асиметрії функціонування підприємницького сектору як складової сталого розвитку вітчизняної економіки. Розроблено механізми державного регулювання реструктуризації промисловості. Сформульовано методологічні основи та напрями реформування адміністративно-територіального устрою України. Викладено правові засади регіоналізації державного управління економікою.

ISBN 978-966-02-8225-4 (електронне видання).

ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». — Київ, 2017. — 864 с.

О.Ф. НОВІКОВА, В.П. АНТОНЮК, О.В. ПАНЬКОВА та ін.

**ІНТЕГРАЦІЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
У ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ: ДІАГНОСТИКА СТАНУ
ТА МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Колективна монографія

Проаналізовано стан і проблеми вимушеного переселення громадян зі сходу України, оцінено рівень соціального та правового захисту внутрішньо переміщених осіб (ВПО), запропоновано конструктивні напрями вдосконалення державної та регіональної політики щодо їх інтеграції. Наведено результати експертного опитування з проблем інтеграції ВПО у громади, що їх приймають, визначено мотивацію, характер, наслідки вимушеної міграції тощо.

Систематизовано заходи та механізми перетворення ВПО на реальний ресурс розвитку територіальних громад, суспільства, держави. Запропоновано інноваційні рішення концептуального, стратегічного та науково-практичного характеру для інституційного забезпечення інтеграції ВПО у громади, що їх приймають, а також план заходів реалізації Стратегії інтеграції ВПО та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року. Розкрито напрями та приклади успішної самореалізації переселенців із Донбасу, розвитку соціального підприємництва.

Для керівників і фахівців державних та регіональних органів управління, місцевого самоврядування, громадських організацій, науковців, викладачів, студентів, переселенців, а також для всіх зацікавлених у вирішенні проблем інтеграції ВПО у територіальні громади.

ISBN 978-966-02-8459-3

Інститут економіки промисловості НАН України. — Київ, 2018. — 244 с.

О.Ф. НОВІКОВА, О.Г. СИДОРЧУК, О.В. ПАНЬКОВА та ін.

**СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ:
ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ**

Колективна монографія

За оцінками експертів проаналізовано стан та проблеми соціальної безпеки. Здійснено оцінку протиріч у досягненні економічної та соціальної безпеки для вирішення проблем соціальної орієнтації економіки, виявлено перешкоди та пріоритети досягнення соціальної безпеки держави. Обґрунтовано теоретичні підходи та емпіричні виміри соціальної безпеки українського суспільства, розкрито зовнішні та внутрішні чинники формування соціальної безпеки людини. Визначено напрями модернізації державного управління в контексті забезпечення соціальної безпеки. Також обґрунтовано регіональні чинники формування загроз соціальній та національній безпеці, встановлено причинно-наслідкові залежності інформаційної та соціальної безпеки, визначено умови забезпечення інтеграції України у кращі світові безпекові системи. Досліджено концептуальні засади соціальної безпеки та механізми її реалізації.

ISBN 978-617-644-037-6

Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України; Інститут економіки промисловості НАН України. — Київ; Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. — 184 с.

**СМАРТ-ПРОМИСЛОВІСТЬ В ЕПОХУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ:
ПЕРСПЕКТИВИ, НАПРЯМИ І МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ****Колективна монографія***За ред. В.П. ВИШНЕВСЬКОГО*

Досліджено особливості смарт-промисловості та її роль у модернізації промислового потенціалу; визначено перспективні сфери та потенційну ефективність використання технологій смарт-промисловості; виконано аналіз бар'єрів і ризиків її розвитку; обґрунтовано напрями становлення смарт-промисловості в Україні у функціональному, галузевому та просторовому аспектах; розроблено комплекс рекомендацій щодо податково-бюджетних і фінансово-кредитних механізмів розвитку смарт-промисловості в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами промислових революцій, цифрової економіки і сучасної індустрії.

Монографія підготовлена за матеріалами наукового проекту «Напрями і механізми розвитку смарт-промисловості» цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти», а також планової науково-дослідної роботи ІЕП НАН України «Напрями становлення «смарт» промисловості в Україні».

*ISBN 978-966-02-8465-4**Інститут економіки промисловості НАН України. — Київ, 2018. — 192 с.***ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗАСАД СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ
В УКРАЇНІ****Колективна монографія***За ред. О.М. БОРОДІНОЇ*

Узагальнено європейські засади сільського розвитку та аргументовано доцільність орієнтації вітчизняної політики сільського розвитку на посилення здатності села до здійснення вагомого внеску в економічне зростання і продукування суспільних благ, на формування подібної до європейської системи розроблення стратегій і програмних завдань урівноваженого розвитку сільського господарства й села. Обґрунтовано стратегічні напрями та механізми сільського розвитку у сфері вдосконалення земельних відносин в Україні на основі європейських соціально орієнтованих підходів до їх регулювання; якісного оновлення і реалізації людського капіталу села із запровадженням освітніх моделей та інноваційних мережових структур для дорослого населення, а також підвищення доступності базових послуг; підвищення життєздатності та конкурентоспроможності господарювання у селі, особливо в частині сприяння становленню сімейного фермерського укладу європейського зразка; консолідації сільських громад, збереження та реалізації їхніх самоврядних функцій в умовах реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Для науковців, фахівців агропродовольчої сфери, регіонального і соціального розвитку, працівників органів державного управління і місцевого самоврядування, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти гуманітарного профілю.

*ISBN 978-966-02-8579-8**ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2018. — 300 с.*

РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРНИХ СЕКТОРІВ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

За ред. О.І. НИКИФОРУК

Детально проаналізовано основні завдання, напрями та пріоритети розвитку інфраструктурних (а саме транспортного та енергетичного) секторів вітчизняної економіки. Особлива увага зосереджена на детальному аналізі викликів, що постали перед секторами виробничої інфраструктури після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, основними з яких є лібералізація, інституціональні зміни, модернізація та інтеграція інфраструктурних секторів. Досліджено ряд питань, пов'язаних із удосконаленням стратегічного управління, зростанням конкурентоспроможності та вдалим реформуванням транспортного сектору (залізничного, автомобільного, водного та портового господарства) в контексті підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною. Для енергетичного сектору (електроенергетики, газопостачання, постачання вуглеводнів та вугільної галузі добувної промисловості) ключовими досліджуваними аспектами є забезпечення енергетичної безпеки, яку слід розглядати як колективну енергетичну безпеку на основі балансу інтересів України та країн ЄС, оцінки інвестиційної привабливості державних підприємств в енергетичному секторі. Здійснено огляд європейського досвіду щодо вирішення проблеми подолання нестачі інвестицій для розвитку та інноваційного оновлення виробничої інфраструктури, проведено аналіз, визначено переваги та недоліки основних форм державно-приватного партнерства як основного інструменту інвестиційного забезпечення вітчизняного транспорту; розроблено пропозиції щодо вдосконалення економічного механізму управління інвестиційним забезпеченням.

Для науковців, працівників державних органів управління та зацікавлених практиків.

ISBN 978-966-02-8370-1

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2017. — 522 с.

О.С. БІЛОУСОВА

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПІДПРИЄМСТВ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

Досліджено проблеми взаємодії держави та підприємств у фінансовому забезпеченні економічного розвитку. Розкрито теоретико-методологічні засади та інструментарій ефективної взаємодії держави та підприємств. Визначено підходи до підвищення ефективності бюджетно-податкової підтримки, удосконалення методичного та інформаційного забезпечення фінансового розвитку підприємств, а також інститутів взаємодії держави та підприємств у контексті євроінтеграційних процесів. Систематизовано види та інструменти впливу держави на інвестиційні процеси. Фінансове планування підприємств розглянуто з точки зору засобу зменшення рівня інвестиційних ризиків в Україні. Особливу увагу приділено підходам до уніфікації інструментарію фінансового планування, внутрішнього контролю та аудиту.

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів, студентів.

ISBN 978-966-02-8419-7

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2017. — 340 с.

Підготувала Л.О. Григор'єва

**Рецензия на коллективную монографию
«СОЦИАЛЬНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА НА ПУТЯХ
РЕФОРМИРОВАНИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ»**

*Новиков В.Н., Деева Н.Н., Гвелесиани А.Г., Карягин Ю.О. и др. Киев—Варшава, 2018. — 418 с.
Науч. ред. д-р экон. наук, проф. Новиков В.Н. и д-р экон. наук, проф. Здислав Сиройч*

Монография продолжает публикацию результатов научных исследований Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины, посвященных социальной инфраструктуре, и вносит весомый вклад в методологию анализа социальных и экономико-организационных проблем этого важного сегмента экономики. Научные редакторы этой книги, как и опубликованных ранее монографий — доктора экономических наук и профессора В.Н. Новиков (Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, Киев, Украина) и З.С. Сиройч (Варшавский университет менеджмента и финансов, Варшава, Республика Польша)).

В монографии исследователи отвечают на вопрос о возможностях развития и функционирования отраслей социальной инфраструктуры, поставленный всем ходом процесса децентрализации и реформой местного самоуправления. Главный интерес сосредоточен на обосновании вероятностной траектории дальнейшей эволюции социальной инфраструктуры в условиях перехода к новой модели региональной политики. Для изучения проблемы использован значительный массив статистических данных, собственные наблюдения и результаты социологических опросов.

Ключевым объектом всего монографического исследования стало целевое межбюджетное регулирование как инструмент управления бюджетным финансированием социальной инфраструктуры.

Многообразие процессов, происходящих на разных уровнях бюджетной системы, рассматривается не только как функциональная деятельность социальных отраслей, например, образования, здравоохранения, жилищного обеспечения, но и через призму изменения управления бюджетной системой, в том числе перераспределения расходных полномочий и источников доходов.

Безусловно интересны суждения ученых относительно понятия территориальной громады (общины). В научных источниках Украины и Польши не содержится убедительных пояснений по поводу ее институциональной сущности. В монографии же обоснована необходимость и целесообразность рассмотрения территориальной общины как субъекта развития, а не только как субъекта местного самоуправления. Территориальные общины разного уровня: базового, районного, регионального — призваны решать вопросы стимулирования экономического роста, регулирования занятости, роста доходов и комплексного развития социальной инфраструктуры в масштабах своей территории. Все это усложняет функции территориальной общины и делает необходимым повышение ее экономической самостоятельности, что дик-

тует потребность в адекватном бюджетном обеспечении территориальных органов управления. В этом контексте в работе предложены прогрессивные изменения налогового механизма.

Обоснована актуальность перехода к целевой плановой деятельности в области социальной инфраструктуры и формирования бюджетов территориальных образований на основе программно-целевого метода.

Предложено реформировать бюджетные основы социальной инфраструктуры путем введения административной и финансовой автономии ее учреждений, что выглядит уже назревшим решением.

Формирование новой парадигмы бюджетной политики связано с формульным походом к финансированию отраслевых программ. Для здравоохранения, например, возможно, по мнению авторов монографии, финансирование первичной медико-санитарной помощи на основе подушных расходов с учетом половозрастных особенностей населения, а также территориальной доступности медицинских учреждений. Для обоснования рациональности такого подхода рассчитаны коэффициенты доступности услуг учреждений охраны здоровья по каждому виду медицинской помощи. При подготовке данной части работы учтен опыт реформ здравоохранения Республики Польша. Для услуг общеобразовательных школ подушные нормативы финансирования предложено рассчитывать на основе базового критерия количества учеников, наполняемости классов (вместо временной нагрузки). Большой интерес представляет попытка разработать проблематику государственного регулирования капиталовложений в развитие социальной инфраструктуры с привлечением разных участников инвестиционного процесса.

Поступление дополнительных ресурсов для финансирования социальной инфраструктуры при недостаточности бюджетных средств должно происходить на финансовых рынках и с использованием современных финансовых инструментов. Каждая составляющая социальной инфраструктуры (здравоохранение, образование, бытовое обслуживание населения, жилищно-коммунальное хозяйство, культура и искусство, физическая культура и спорт) имеет свою экономическую и организационную специфику, разные уровни подчинения и системы финансового обеспечения. Поэтому политика привлечения инвестиций в каждой из отраслей социальной инфраструктуры имеет свои особенности.

По информационному насыщению раздел об инвестиционной политике — один из наиболее обстоятельных в монографии. Широко освещен опыт европейских, азиатских стран, Австралии, Канады и США по привлечению капитальных вложений благодаря механизмам государственно-частного партнерства; сформированы предложения по его внедрению в Украине. Рассмотрены модели инвестиционного финансирования социальной инфраструктуры на основе государственных закупок, облигационных заимствований, что может быть особенно полезно для органов местного самоуправления и власти.

Положительным выглядит выделение в самостоятельную группу вопросов о совершенствовании функционирования бюджетной системы как важного фактора территориального развития. Ученым удалось проследить и выявить недостатки региональной политики на современном этапе ее реализации и предложить корректирующие подходы ее дальнейшего развития.

Обеспечение сбалансированного развития социальной инфраструктуры возможно при активной государственной поддержке, что предполагает исследование дифференциации потребления услуг социальной инфраструктуры в региональном

разреze. Работа, выполненная в этом контексте, важна для поддержания социальной стабильности в регионах страны.

Рецензируемая работа имеет теоретико-практическое значение, а также может стать перспективной основой для дискуссий о развитии социальной инфраструктуры в современных условиях.

В процессе подготовки монографии члены авторского коллектива принимали участие в совместных украино-польских конференциях и круглых столах, публиковались в польских изданиях, что творчески обогащало обе стороны. Важно, что в дальнейшем ученые предполагают продолжать работу над совместными проектами и изданиями.

*Януш Собонь
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри підприємництва та інновацій
Академії ім. Я. Спарадижа в Гожове, Польща*

*Janusz Soboń
Prof. zw. dr hab.
Kierownik Katedry Przedsiębiorczości i Innowacji
Akademia im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim
ul. Fryderyka Chopina 52
66 - 400 Gorzów Wielkopolski, Polska*

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — *без оплати*.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для набору формул, графіків і таблиць треба використовувати спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті потрібно подавати у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів. Останню сторінку статті обов'язково повинні підписати всі автори. Аспіранти і здобувачі мають подавати рекомендацію наукового керівника.

Разом із статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК та JEL Classification. *Схема розташування* абrevіатур, розміри шрифтів, інтервалів, послідовність розділів, підрозділів, складання літератури та ін. *детально висвітлена на сайті журналу: <http://www.dse.org.ua>*

На початку статті мають бути ПІБ автора (авторів), їхній науковий ступінь, посада, назва установи, де працюють, поштова та електронні адреси, назва статті, анотації, ключові слова — **трьома мовами**.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References*.

Обсяг анотації українською та російською мовами — 250–300 слів, анотації англійською мовою — 250–300 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* і т. п.).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абrevіатури.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, яким аспектам досліджуваного питання інші науковці (ПІБ мовою статті та англійською) присвячували роботи.

Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі комірки таблиці повинні бути заповнені. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Для посилання на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» необхідно використовувати його транслітеровану назву — *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, та вказувати doi статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до ряду міжнародних баз даних, репозитаріїв і пошукових систем, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (див. форму 23, затверджену наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. № 147). За допомогою ресурсу VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) можна автоматично, швидко та уніфіковано оформити список використаних джерел;

2) REFERENCES – той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів).

Назви періодичних українсько- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою. Електронне посилання – <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Назви праць у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті.

Журнал «Демографія та соціальна економіка» (Demography and social economy) отримує DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) на всі статті з 2009 р.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- **до першого номеру до 20 грудня** (подання журналу до друку у березні наступного року);
- **до другого номеру до 25 березня** (подання журналу до друку у липні поточного року);
- **до третього номеру до 10 вересня** (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**: ПІБ автора (авторів) повністю, науковий ступінь, учене звання, місце роботи автора, (співавтор) та посади, повна поштова адреса місця роботи (з індексом), чи повна поштова домашня адреса для отримання авторського примірника, електронна адреса, контактні номери телефонів авторів.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Для статей рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References: ПІБ авторів (транслітерація); назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [ ]; назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [ ]; вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Детальний опис складання REFERENCES – транслітерованої літератури розміщено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua>.

На сайті <http://www.slovnuk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту в латиницю.

На сайті <http://www.translit.ru> – транс-літерація текстів російською мовою.

* транслітерація – переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами іншої).

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошуюють до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10–12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу. Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальність та новизна. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. В разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями, матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

ЛІЦЕНЗІЙНИЙ ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ*
(License Agreement of Accession)

м. Київ

«__»____2019 р.

Цей ліцензійний договір приєднання (далі – Договір), який є Договором приєднання згідно зі статтею 634 Цивільного кодексу України, укладено між **Автором (Співавторами)**

ПІБ, ПОВНІСТЮ

(далі – Автор (Співавтори)) і Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (далі – Інститут) в особі заступника директора ПІБ (повністю), яка діє на підставі Статуту Інституту, (разом – Сторони) щодо статті «НАЗВА СТАТТІ мовою статті», викладеної українською (англійською, російською) мовою (далі – Твір)

1. Предмет Договору

1.1. Надаючи Видавцю будь-який твір, Автор (Співавтори) – фізична особа (особи), яка (які) своєю творчою працею створила (створили) твір, беззастережно погоджується (погоджуються) з умовами цього Договору.

1.2. Автор (Співавтори) надає (надають) Видавцю виключну ліцензію на використання твору на необмежений строк на безоплатній основі, а Видавець публікує статтю в журналі «Демографія та соціальна економіка» (далі – Журнал).

1.3. Видавець отримує право на використання твору такими способами:

1.3.1. Копіювання, відтворення та технологічне опрацювання цілого твору або будь-якої його частини на комп'ютерному обладнанні Інституту (редакції Журналу) шляхом запису, перезапису в цифровому форматі.

1.3.2. Рецензування, редагування, скорочення, перероблення або доопрацювання тексту твору чи зображення на електронних, паперових або будь-яких інших носіях за умови погодження з автором внесених виправлень.

1.3.3. Переклад цілого твору або будь-якої його частини англійською або іншою мовою.

1.3.4. Включення твору до складеного твору (Журналу).

1.3.5. Публікація, видання, перевидання – випуск у світ, тиражування твору мовою оригіналу та в перекладі на будь-якому (цифровому та (або) паперовому) носії.

1.3.6. Розміщення (оприлюднення) твору в електронних та (або) паперових виданнях Журналу, у будь-якому цифровому форматі на сайті Журналу, на Інтернет-сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та ін.

1.3.7. Включення назви твору та інформації про його Автора (Співавторів) до баз даних (переліку або покажчика публікації), посилань і цитат у будь-якому з видань Журналу на будь-яких носіях.

1.3.8. Публічне використання твору або будь-якої його частини під час презентацій, тренінгів, засідань круглих столів, прес-клубів, прес-конференцій із посиланням на назву твору та видання, в якому був опублікований твір, та його Автора (Співавторів).

1.3.9. Безкоштовне розповсюдження електронних видань з опублікованим (розміщеним) твором шляхом їх видання в електронному та будь-яких інших форматах, розміщення на інтернет-сайті Журналу, а також їх презентації, передавання в рекламних цілях тощо.

1.4. Територія використання – без обмежень.

1.5. Максимальний тираж твору на будь-яких носіях – без обмежень.

*Відповідно до Ліцензійного договору приєднання (ЛДП), надсилаючи статтю на розгляд, автор погоджується з умовами цього договору та передає ЛДП Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (редакції журналу «Демографія та соціальна економіка») права на публікацію статті та використання матеріалів. Авторське право залишається за автором статті. Виплата авторської винагороди автору/авторам за виконання твору шляхом його публікації у журналі «Демографія та соціальна економіка» не передбачена. Стаття друкується без оплати автором.

2. Гарантії Співавторів

2.1. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що на час надання твору Видавцю:

2.1.1. Йому (їм) автору (Співавторам) належить (належать) авторські права на цей Твір.

2.1.2. Твір або будь-яка його частина є авторською розробкою, при цьому він раніше не був опублікований у будь-якому іншому виданні та його не буде надано для публікації або оприлюднення в іншому виданні.

2.2. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що у Творі не використано частини або фрагменти інших Творів, авторські права на які належать третім особам, а всі цитати з Творів третіх осіб наведено з посиланням на ім'я автора та першоджерело.

3. Права Сторін

3.1. Видавець має право:

3.1.1. Встановлювати правила (умови) приймання та опублікування Творів у виданнях Журналу.

3.1.2. Використовувати Твір на свій розсуд будь-якими способами в межах цього Договору (відповідно до п. 1.3).

3.2. Автор (Співавтори) має (мають) право:

3.2.1. Отримувати від Видавця достовірну інформацію, необхідну для доопрацювання твору в цілому.

3.2.2. Отримувати від Видавця достовірні дані щодо внесених уточнень і виправлень до твору, давати письмову та усну згоду на їх внесення Видавцем.

3.2.3. Вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені (імен) Автора (Співавторів) на Творі та його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо.

3.2.4. Вимагати виключити своє ім'я (свої імена) у разі використання твору Видавцем, повідомивши про це Видавця в письмовому вигляді не пізніше завершення підготовки до використання твору.

3.2.5. Протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню, змінам твору, якщо такі дії можуть завдати шкоди честі та репутації Автора (Співавторів).

4. Обов'язки Сторін

4.1. Автор (Співавтори) зобов'язується (зобов'язуються):

4.1.1. Надати Твір Видавцю відповідно до вимог щодо оформлення та подання Творів, які розміщуються на сайті Видавця.

4.1.2. Не публікувати Твір в інших друкованих і (або) електронних виданнях українською або іншими мовами і не розповсюджувати його без згоди Видавця.

4.2. Видавець зобов'язується:

4.2.1. Забезпечити рецензування твору, наукове, літературне та художньо-технічне редагування, виготовлення та (або) оброблення ілюстративного матеріалу (рисунки, графіки, таблиці, схеми, діаграми), виготовлення електронного оригінал-макету твору, відтворення і розповсюдження твору на будь-яких носіях згідно з умовами цього Договору.

4.2.2. Погоджувати з Авторами (Співавторами) внесені до твору виправлення у письмовому та усному вигляді.

4.2.3. У разі публікації, тиражування, оприлюднення твору зазначити ім'я (імена), псевдонім (псевдоніми) Авторів (Співавторів) відповідно до даних, які були надані у Творі або в супровідних документах, окрім випадку, передбаченому пунктом 3.2.4. розділу 3 цього Договору.

5. Відповідальність Сторін

5.1. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладених у Творі фактів, цитат, розрахунків, висновків, посилань на законодавство України, офіційну документацію та (або) за наукову обґрунтованість твору.

5.2. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність перед третіми особами, які заявили свої права на твір.

5.3. Якщо Автор (Співавтори) твору при його поданні приховав (приховали) факт його публікації в будь-яких інших виданнях до моменту подання на розгляд редакційної колегії Журналу,

після підтвердження цього факту твір не підлягає опублікуванню, про що Автору (Співавторам) повідомляється у письмовій формі, та надана виключна ліцензія втрачає чинність.

6. Порядок розв'язання спорів

6.1. Усі спори, що виникають під час виконання цього Договору, або пов'язані з ним, вирішуються шляхом переговорів.

6.2. Якщо спір неможливо вирішити шляхом переговорів, то він вирішується в судовому порядку відповідно до законодавства України.

7. Внесок Автора (Співавторів) у Твір (статтю):

7.1. При написанні Твору (статті) автором (співавторами) не було використано найману працю інших осіб (ghostwriting), а до складу авторів не включено осіб, які в дійсності не мають відношення до даного дослідження (guest authorship), при наявності співавторства.

7.2. Загальний відсоток внеску Автора (Співавторів) (дизайн дослідження, збір даних, статистичний аналіз, інтерпретація та обробка даних, розрахунки, підготовка рукописів, підготовка малюнків, аналіз досліджень, праць інших авторів та пошук літератури, ін.), %:

ПІБ автора (співавтора)	Частка внеску, %	Внесок до статті	Підпис автора
1. Один автор	100%	(заповнити графи)	підпис
2. ...			

8. Інші умови

8.1. Якщо протягом трьох місяців з часу одержання Видавцем твір не отримав позитивної рецензії, що є підставою для його публікації, то Автор (Співавтори) має (мають) бути поінформований (поінформовані) про відхилення твору в письмовому вигляді — електронною поштою. Матеріальний носій твору, що надається Автором (Співавторами) Видавцю, поверненню не підлягає. Видавець не здійснює листування з Автором (Співавторами) з питань (мотивів) відхилення твору. Після цього всі права на твір, надані Видавцю за цим Договором, переходять до Автора (Співавторів).

8.2. Виплата авторської винагороди автору (авторам) твору за його використання за цим Договором **не передбачена**.

8.3. Автор (Співавтори) погоджується (погоджуються), що реалізація Видавцем переданих прав на безкоштовне використання твору відповідно до умов цього Договору не може вважатися посяганням на особисті немайнові та майнові права Автора (Співавторів).

8.4. Цей Договір є договором приєднання, умови якого визначаються Видавцем, і може бути укладений іншою Стороною не інакше як шляхом приєднання до цього Договору в цілому. Надання Автором (Співавторами) твору Видавцю на розгляд є згодою Автора (Співавторів) на укладання Договору на зазначених умовах.

8.5. Цей Договір набуває чинності з дня надання Автором (Співавторами) твору Видавцю.

АВТОР (ПІБ):

Адреса: Країна _____

Місто, область _____

вул. _____

Буд. _____ кв. _____

Паспорт серії _____ № _____

Дата видачі _____

Підпис автора _____

Інститут демографії та
соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН
України
Адреса: 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60
р/р 3521500106495
Банк: ГУ ДКСУ м. Києва
МФО 820019
ЄДРПОУ 26297291
Тел. 482-17-45, 486-04-97
Директор (заступник директора)
Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України _____

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснование научных выводов, соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — **без оплаты**.

Рукописи принимаются объемом до 21 страницы (с аннотациями и литературой) формата А4, набор текста 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. В статьях не должно быть переносов слов. На последней странице статьи обязательно ставится подпись автора. Аспиранты и соискатели представляют рекомендации научного руководителя.

Вместе со статьей автор подает Лицензионный договор на использование произведения (форма размещена на сайте журнала).

Каждая статья должна иметь коды УДК и JEL Classification. **Схема размещения** аббревиатур, размеров шрифтов, интервалов, последовательность разделов, подразделов и др. детально освещена на сайте журнала <http://www.dse.org.ua>

В начале статьи должны быть ФИО автора (авторов), их научная степень, должность, название места работы, почтовый и электронный адреса, название статьи, аннотации и ключевые слова — на трех языках.

Статья должна иметь такие необходимые разделы как постановка проблемы, актуальность выбранной темы, новизна, анализ последних исследований и публикаций, постановка цели и задач, методы исследования, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, в конце статьи располагают списки использованных источников: Литература, References*.

Аннотации на украинском и русском языках должны содержать 150–250 слов. Аннотация на английском языке — 250–300 слов (не менее 1800 знаков без пробелов).

Обязательные требования к аннотациям. Они должны быть: информативными (без общих слов); структурированными (отражать последовательную логику описания результатов в статье); содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования, наиболее значительные результаты; содержать конкретизацию авторского вклада (*что проанализировано, предложено, разработано, обосновано, проведено, определено, выявлено, внедрено и т. д.*); компактными.

Авторская аннотация должна содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей, **не содержать ссылок и аббревиатур**.

При изложении раздела «Анализ последних достижений и публикаций» автору необходимо дополнительно коротко описать 3–4 примера того, каким аспектам исследуемого вопроса другие ученые (ФИО, на языке статьи и на английском) посвятили свои работы.

Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. Под названием рисунка размещают источники ссылок. Таблицы должны иметь название, их «шапка» должна соответствовать содержанию граф, все графы шапки должны быть заполненными. Источники ссылок размещают под таблицей.

Для ссылок на материалы журнала «Демография и социальная экономика» необходимо использовать его транслитерированное название — *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* и указывать doi статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, репозитариев и поисковых систем, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники на языке оригинала, оформление соответственно ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (см. форму 23; утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147). С помощью ресурса [VAK.in.ua](http://vak.in.ua) (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить «Список использованных источников».

2) REFERENCES — тот же список литературы, транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010), правила оформления

транслитерированного списка литературы и References — на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украино- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках — на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Названия трудов в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (БАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Журнал «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) получает коды DOI (цифровой идентификатор объекта) на все статьи с 2009 г.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает не менее двух рецензий: внутреннюю и внешнюю. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться дополнительно независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличии существенных замечаний статья может быть отклонена или направлена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит. Рецензированные, доработанные статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати Ученый совет Института.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Срок подачи статей в журнал:

- ***к первому номеру до 20 декабря*** (подача журнала в печать в марте следующего года);
- ***ко второму номеру до 25 марта*** (подача журнала в печать в июле текущего года);
- ***к третьему номеру до 10 сентября*** (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка: ФИО автора (авторов) полностью, сведения о научной степени, ученом звании, сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом) или почтовый домашний адрес для получения авторского экземпляра, электронный адрес, контактные номера телефонов автора.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОЙ* В РОМАНСКИЙ АЛФАВИТ (ЛАТИНИЦУ)

Для статей рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References: ФИО авторов (транслитерация); название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [ ]; название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [ ]; выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

На сайте журнала <http://www.dse.org.ua> расположено детальное описание составления REFERENCES — транслитерированной литературы.

На сайте <http://www.slovnyk.ua> возможно без оплаты воспользоваться программой транслитерации украинского текста в латиницу.

На сайте <http://www.translit.ru> — транслитерация русского текста.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

ПРОХОЖДЕНИЕ РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СТАТЕЙ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

I. Научные статьи, поступившие и зарегистрированные в редакции журнала, проходят рецензирование, выполняемое высококвалифицированными специалистами соответствующих научных направлений. Они имеют научные степени доктора или кандидата наук, исследования и публикации по соответствующей специальности и тематике. При необходимости глава редколлегии журнала привлекает дополнительно специалистов по соответствующей специальности, в случае выявления различных позиций рецензентов и автора статья направляется третьему рецензенту и дополнительно рассматривается на заседании редколлегии журнала. Рецензентов к сотрудничеству приглашают главный редактор журнала и его заместители.

В журнале принято двустороннее конфиденциальное (слепое) рецензирование.

II. Рецензент должен рассмотреть статью в течение 10–12 рабочих дней с момента ее получения и направить рецензию редакции журнала лично или по электронной почте. В случае невозможности прорецензировать статью, рецензент направляет мотивированный отказ в течение трех дней со дня получения письма редакции журнала. Сроки рецензирования в каждом отдельном случае определяются с учетом необходимости обеспечения условий для максимально оперативной публикации статьи и не могут превышать двух недель.

III. Рецензия должна однозначно характеризовать теоретическую или прикладную значимость исследования, соотносить название статьи, цель статьи и выводы автора с существующими научными концепциями. Необходимым элементом рецензии является оценка рецензентом личного вклада автора статьи в решение рассматриваемой проблемы, ее актуальность и новизна. Целесообразно отметить в рецензии соответствие стиля, логики и доступности изложения научного характера материала, полноту и достаточность раскрытия темы в изложении статьи, в расширенных аннотациях, а также сделать резюме о достоверности и обоснованности выводов автора, полноте, достаточности и актуальности цитирования, проведенного автором, соблюдение им научной этики, в частности отсутствие в рецензированной статье плагиата.

Заключение рецензента, составленное в соответствии с предложенной редакцией формой, должно быть подписано рецензентом с указанием его места работы, должности, ученой степени, ученого звания, даты завершения рецензирования.

IV. В случае получения рецензии с замечаниями и/или предложениями, статья с анонимной копией рецензии направляются авторам на доработку.

При доработке статей по замечаниям и рекомендациям рецензентов автор выделяет в доработанном электронном варианте статьи измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по предоставленным рецензиям.

После доработки автором (авторами) статьи по замечаниям, материалы направляются рецензенту для проверки внесенных изменений и дополнений.

После получения заключения рецензентов о пригодности доработанных авторами статей, редакционная коллегия журнала принимает окончательное решение относительно утверждения содержания номеров журнала.

V. Оригиналы рецензий, протоколы заседаний редакционной коллегии хранятся в редакции журнала два года.

VI. При наличии критических замечаний рецензентов к статье по сути, но при общей положительной рекомендации, редколлегия может отнести материал к разряду полемических и печатать статью с отметкой «Научная дискуссия».

ЛИЦЕНЗИОННЫЙ ДОГОВОР ПРИСОЕДИНЕНИЯ*
(License Agreement of Accession)

м. Киев

«__»_____ 2019.

Этот лицензионный договор присоединения (далее — Договор), является договором присоединения в соответствии со статьей 634 Гражданского кодекса Украины, заключен между Автором (Соавторами)

_____
ФИО (полностью)

(далее — Автором (Соавтором) и Институтом демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (далее — Институт) в лице директора (заместителя) директора ФИО (полностью), действующего на основании Устава Института, (вместе — Стороны) по статье НАЗВАНИЕ СТАТЬИ на языке статьи, изложенной на украинском (русском, английском) языке (далее — Произведение).

1. Предмет договора

1.1. Предоставляя Издателю любое произведение, Автор (Соавторы) — физическое лицо (лица), (которые) своим творческим трудом создал (создали) произведение, безоговорочно соглашается (согласны) с условиями настоящего Договора.

1.2. Автор (Соавторы) предоставляет (предоставляют) Издателю исключительную лицензию на использование произведения на неограниченный срок на безвозмездной основе, а Издатель публикует статью в журнале «Демография и социальная экономика» (далее — Журнал).

1.3. Издатель получает право на использование произведения следующими способами:

1.3.1. Копирование, воспроизведение и технологическая обработка целого произведения или любой его части на компьютерном оборудовании Института (редакции Журнала) путем записи, перезаписи в цифровом формате.

1.3.2. Рецензирование, редактирование, сокращение, переработка или доработки текста произведения или изображения на электронных, бумажных или любых других носителях при условии согласования с автором внесенных исправлений.

1.3.3. Перевод целого произведения или любой его части на английском или другом языке.

1.3.4. Включение произведения в составное произведение (Журнала).

1.3.5. Публикация, издание, переиздание — выпуск в свет, воспроизведение произведения на языке оригинала и в переводе на любом (цифровом и (или) бумажном) носителе.

1.3.6. Размещение (обнародование) произведения в электронных и (или) бумажных версиях Журнала, в любом цифровом формате на сайте Журнала, на интернет-сайте Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и др.

1.3.7. Включение названия произведения и информации о его Авторе (Соавторах) в базы данных (перечня или указателя публикации), ссылок и цитат в любом из изданий Журнала.

1.3.8. Публичное использование Произведения или любой его части во время презентаций, тренингов, заседаний круглых столов, пресс-клубов, пресс-конференций со ссылкой на название произведения и издания, в котором было опубликовано Произведение, и его Автора (Соавтора).

1.3.9. Бесплатное распространение электронных изданий с опубликованным (размещенным) произведением путем их издания в электронном и любых других форматах, размещенные на интернет-сайте Журнала, а также их презентации, передача в рекламных целях и т. п.

1.4. Территория использования — без ограничений.

1.5. Максимальный тираж произведения на любых носителях — без ограничений.

* Согласно Лицензионного договора (ЛДП) присоединения, отправляя статью на рассмотрение, автор соглашается с условиями настоящего договора и передает ЛДП Институту демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (Редакции журнала «Демография и социальная экономика») права на публикацию статьи и использования материалов. Авторское право остается за автором статьи. Выплата авторского вознаграждения автору / авторам за исполнение произведения путем его публикации в журнале «Демография и социальная экономика» не предусмотрена. Статья печатается без оплаты автором.

2. Гарантии Авторы (Соавторы)

2.1. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что на время предоставления произведения Издателю:

2.1.1. Ему (им) Автору (Соавторам) принадлежит (принадлежат) авторские права на это Произведение.

2.1.2. Произведение или любая его часть авторской разработки, при этом оно ранее не было опубликовано в любом другом издании и его не будет предоставлено для опубликования или обнародования в другом издании.

2.2. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что в Произведении не использованы части или фрагменты других Произведений, авторские права на которые принадлежат третьим лицам, а все цитаты из Произведений третьих лиц приведены со ссылкой на имя автора и первоисточник.

3. Права Сторон

3.1. Издатель имеет право:

3.1.1. Устанавливать правила (условия) приема и опубликования Произведения в изданиях Журнала.

3.1.2. Использовать Произведение по своему усмотрению любыми способами в рамках настоящего Договора (в соответствии с п. 1.3).

3.2. Автор (Соавторы) имеет (имеют) право:

3.2.1. Получать от Издателя достоверную информацию, необходимую для доработки произведения в целом.

3.2.2. Получать от Издателя достоверные данные о внесенных уточнениях и поправках к произведению, давать письменное и устное согласие на их внесение Издателем.

3.2.3. Требовать признания своего авторства путем указания надлежащим образом имени (имён) Авторы (Соавторы) на Произведении и его экземплярах и любого публичного использования произведения, если это возможно.

3.2.4. Требовать исключить свое имя (свои имена) в случае использования произведения Издателем, сообщив об этом Издателя в письменном виде не позднее завершения подготовки к использованию произведения.

3.2.5. Противостоять любому извращению, искажению, изменениям произведения, если такие действия могут нанести ущерб чести и репутации Автора (Соавторы).

4. Обязанности Сторон

4.1. Автор (Соавторы) обязуется (обязуются):

4.1.1. Предоставить Произведение Издателю в соответствии с требованиями по оформлению и представлению Произведений, которые размещаются на Сайт Издателя.

4.1.2. Не публиковать Произведение в других печатных и (или) электронных изданиях на украинском или на других языках и не разглашать без согласия Издателя.

4.2. Издатель обязуется:

4.2.1. Обеспечить рецензирование Произведения, научное, литературное и художественно-техническое редактирование, изготовление и (или) обработку иллюстративного материала (рисунки, графики, таблицы, схемы, диаграммы), изготовление электронного оригинал-макета произведения, воспроизведение и распространение произведения на любых носителях согласно с условиями настоящего Договора.

4.2.2. Согласовывать с Авторами (Соавторами) внесенные в Произведение поправки в письменном и устном виде.

4.2.3. В случае тиражирования, публикации Произведения указывать имя (имена), псевдоним (псевдонимы) Автора (Соавтора) в соответствии с данными, которые были предоставлены в Произведении или в сопроводительных документах, кроме случая, предусмотренного пунктом 3.2.4. раздела 3 настоящего Договора.

5. Ответственность Сторон

5.1. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность за достоверность изложенных в Произведении фактов, цитат, расчетов, заключения, ссылок на законодательство Украины, официальную документацию и (или) за научную обоснованность произведения.

5.2. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность перед третьими лицами, которые заявили свои права на Произведение.

5.3. Если Автор (Соавторы) Произведения при его представлении скрыл (скрыли) факт его публикации в любых других изданиях до подачи на рассмотрение редакционной коллегии Жур-

нала, после подтверждения этого факта Произведение не подлежит опубликованию, о чем Автору (Соавторам) сообщается в письменной форме, и предоставленная исключительная лицензия теряет силу.

6. Порядок разрешения споров

6.1. Все споры, возникающие при исполнении настоящего Договора, или связанные с ним, решаются путем переговоров.

6.2. Если спор невозможно решить путем переговоров, то он разрешается в судебном порядке в соответствии с законодательством Украины.

7. Вклад Автора (Соавторов) в Произведение (статью)

7.1. При написании Произведения (статьи) Автором (Соавторами) не был использован наемный труд других лиц (ghostwriting), а в состав Автор(ов)(Соавтор(ов)) не входят лица, в действительности не имеющие отношения к данному исследованию (guest authorship) (при наличии соавторства).

7.2. Общий процент вклада Автора, Соавторов, (дизайн исследования, сбор данных, статистический анализ, интерпретация и обработка данных, расчеты, подготовка рукописей, подготовка рисунков, анализ исследований, работ других авторов и поиск литературы, др.)%:

ФИО автора (соавтора)	Доля вклада, %	Вклад в статью	Подпись автора (авторов)
1. Один автор	100%	(Заполнить графы)	подпись
2. Второй	...		

8. Другие условия

8.1. Если в течение трех месяцев с момента получения Издателем Произведение не получило положительной рецензии, что является основанием для его публикации, то Автор (Соавторы) должен (должны) быть проинформирован (проинформированы) об отклонении Произведения в письменном виде – электронной почтой. Материальный носитель Произведения, предоставленный Автором (Соавторами) Издателю, возврату не подлежит. Издатель не осуществляет переписку с Автором (Соавторами) по (мотивам) отклонению Произведения. После этого все права на Произведение, предоставленные Издателю по настоящему Договору переходят к Автору (Соавтору).

8.2. Выплата авторского вознаграждения Автору (Соавторам) Произведения за его использование по настоящему Договору не предусмотрена.

8.3. Автор (Соавторы) соглашается (согласны), что реализация Издателем передаваемых прав на бесплатное использование Произведения в соответствии с условиями настоящего Договора не может считаться посягательством на личные неимущественные и имущественные права Автора (Соавтора).

8.4. Настоящий Договор является договором присоединения, условия которого определяются Издателем, и может быть заключен другой Стороной не иначе как путем присоединения к настоящему Договору в целом. Предоставление Автором (Соавторами) Произведения Издателю на рассмотрение является согласием Автора (Соавторов) на заключение договора на указанных условиях.

8.5. Настоящий Договор вступает в силу со дня предоставления Автором (Соавторами) Произведения Издателю.

АВТОР (ФИО):

Адрес: Страна _____
Город, область _____
ул. _____

_____ кв. _____

Паспорт: серия _____ № _____

Дата выдачи _____

Подпись автора _____

Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины

Адрес: 01032, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60
р / с 3521500106495

Банк: ГУ ДКСУ м. Киева
МФО 820019

ЕГРПОУ 26297291

Тел. 482-17-45, 486-04-97

Директор (заместитель директора)

Института демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины _____

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). The articles are accepted in Ukrainian, Russian or English. No separation of words is accepted. The last page should be signed by the author. Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC and JEL Classification Codes. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references, **is described at the web-site in details (<http://www.dse.org.ua>)**.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – **in three languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and Russian should be within 150–250 words. The **English Summary** should be within 250–300 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

When describing the paragraph «Analysis of the recent studies and publications», the author should provide 3–4 examples of studies in brief, and describe the contribution of these authors (name and surname in the language of the article).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive.

The sources of information should be placed below the titles of figures.

The tables should be accompanied with a title, while their headlines should precisely respond to the contents, with no empty cells. The sources of information should be placed below the tables.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in two blocks: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147). Based on VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) you can quickly, easily and automatically prepare your «LITERATURE» list.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated into English (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors).

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in the transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of

Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02.2010 № 5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>.

When citing the Journal *Demography and Social Economy*, the authors should refer to the transliterated form of the Journal's name – Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

The references (no more than 15 works) are placed in accordance with the order of citing over the text. To simplify the procedure of citing references in accordance with the requirements of the State Certification Commission of the Ministry of Education of Ukraine, you could use the on-line resource for making automatic references: <http://vak.in.ua>.

The Journal *Demography and Social Economy* is classified with DOI index since 2009.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the

Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- ***the first volume: 20th of December*** (journal submission for publication in March of this year);
- ***the second volume: 25th of March*** (journal submission for publication in July of this year);
- ***the third volume: 10th of September*** (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference: full name and surname of the author, academic degree and rank, affiliation, including institutions and positions, full postal address (with index), e-mail, contact telephone numbers

GUIDELINES OF MAKING THE REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

We recommend the next approach to structuring bibliographic references in the article: authors' surname and name (transliterated), a title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [ ], reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [ ], output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

There is a detailed description of making the References at the web-site: <http://www.dse.org.ua>.

A free program of transliteration of Ukrainian texts is available at the web-site: <http://www.slovnyk.ua>.

While transliteration of Russian texts is available at: <http://www.translit.ru>.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL *DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY*

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts. If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article, he/she should send the motivated rejection within 3 days. The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

License Accession Agreement*

Kyiv

____ 2019

This License Accession Agreement (hereinafter referred to as the “Agreement”), which is the Agreement of Accession in accordance with Clause 634 of the Civil Code of Ukraine, is concluded between Co-authors (Full name) ,

_____
FULL NAME

(hereinafter referred to as the “Co-authors” and the Institute of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (hereinafter referred to as the “Institute” in the person of Deputy Director Makarova Olena Volodymyrivna, acting on the basis of the Statute of the Institute (collectively referred to as the “Parties”) as to the article “(Title of the Article in the language of the article)”, set forth in English (in Ukrainian, Russian) (hereinafter referred to as the “Work”)

1. Scope of the Agreement

1.1. By providing the Publisher with any Work, Co-authors – an individual person (persons) who created the Work by his (their) creative labour, irrevocably agrees (agree) with the terms of this Agreement.

1.2. Co-authors grants (grant) to the Publisher an exclusive royalty-free license to use the Work for an unlimited period of time, and the Publisher publishes an article in the journal “Demography and Social Economics» (hereinafter referred to as the “Journal”).

1.3. The Publisher acquires the right to use the work in the following ways:

1.3.1. Copying, reproducing and technological processing of the whole work or any part of it on the computer equipment of the Institute (editorial board of the Journal) by recording, rewriting it in a digital format.

1.3.2. Reviewing, editing, reducing, amending or improving of the text of the Work or image in hard copy or on electronic, or any other carrier, subject to coordination with the author of the corrections made.

1.3.3. Translating of the entire Work or any part of it into English or another language.

1.3.4. Including of the Work into a composite work (Journal).

1.3.5. Publishing, editing, reprinting – releasing to the world, duplicating of the work in the original language and in translation on any carrier (digital and / or in hard (paper) copy).

1.3.6. Placing (promulgating) of the Work in electronic and / or paper editions of the journal “Demography and Social Economics”, in any digital format on the website of the Journal, on the Internet site of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, etc.

1.3.7. Including of the title of the Work and information about its Author (Co-authors) in the databases (list or index of publication), references and citations in any of the editions of the Journal on any carrier.

1.3.8. Public use of the work or any part of it during presentations, trainings, round tables, press clubs, press conferences, with name-title reference of the Work, and publication in which the Work appeared.

1.3.9. Free distribution of electronic publications with published (placed) Work by the way of their publication in electronic and any other formats, placing on the Internet site of the Journal, as well as their presentations, transfer for advertising purposes, etc.

1.4. Territory of use is unrestricted.

1.5. Maximum circulation of the product on any carrier is unrestricted.

* by sending an article for review the author agrees to the terms of this agreement and transfers to the Institute of Demography and Social Studies named after MV. Ptukha of the National Academy of Sciences of Ukraine (editorial board of the journal “Demography and Social Economics”) the right for the publication of the article and use of materials. The copyright is owned by the author of the article. The payment of the author’s reward to the author / authors for the performance of the work by publishing it in the journal “Demography and Social Economy” is not provided. The author is not charged for the publication of the article.

2. Warranties and indemnities of the Co-authors

2.1. The Co-authors guarantees (guarantee) that at the time of submitting the work to the Publisher:
2.1.1. He (they) –Author (Co-authors) - olds (hold) the copyright to this Work.

2.1.2. The Work or any part of it is an author's original development, and has not previously been published in any other edition and will not be released or promulgated in any other publication.

2.2. The Co-authors guarantees (guarantee), that any parts or fragments of other Works, the copyrights of which belong to third parties, are not used in the Work aforementioned, and quotes from the Works of the third parties are cited with reference to the author's name and original source.

3. Rights of the Parties

3.1. The Publisher has the right to:

3.1.1. Establish the rules (terms) for accepting and publishing the Works in the editions of the Journal.

3.1.2. Use the Work at its own discretion in any way within the confines of this Agreement (in accordance with clause 1.3).

3.2. The Co-authors has (have) the right to:

3.2.1. Receive from the Publisher reliable data to finalize the Work as a whole.

3.2.2. Receive from the Publisher reliable data on the specifications and corrections made to the Work, to provide written and verbal consent to their issuing by the Publisher.

3.2.3. Require recognition of the authorship by properly indicating the name (names) of the Author (Co-authors) on the Work and its copies and for any public use of the work, whenever practicable.

3.2.4. Require to exclude their name (names) in case of using the Work by the Publisher, by the way of informing the Publisher in writing, not later than the preparation for the use of the Work is completed.

3.2.5. Counteract any perversion, distortion, changes in the Work, if such actions can damage the honor and reputation of the Author (Co-authors).

4. Obligations of the Parties

4.1. The Co-authors undertakes (undertake):

4.1.1. To provide the Publisher with the Work in accordance with the requirements for the design and submission of Works, which are placed on the Publisher's site.

4.1.2. Not to publish the Work in other printed and (or) electronic editions in Ukrainian or other languages and not to distribute it without the consent of the Publisher.

4.2. The Publisher undertakes:

4.2.1. To provide reviewing of the Work, content and copy editing, producing and (or) processing of illustrative material (drawings, graphs, tables, charts, diagrams), producing of an electronic make-up page of the Work, reproducing and distributing of the Work on any carriers in accordance with the terms of this Agreement.

4.2.2. To agree upon with the Co-authors the written and verbal amendments made to the work.

4.2.3. In case of publication, duplication, promulgation of the Work, to indicate the name (names), pseudonym (pseudonyms) of the Co-authors according to the data provided in the Work or in the accompanying documents, except as otherwise provided herein by paragraph 3.2.4. Section 3 of this Agreement.

5. Responsibilities of the Parties

5.1 The Co-authors bears (bear) responsibility for the authenticity of the facts, quotations, calculations, conclusions, references to the legislation of Ukraine, official documentation and (or) the scientific validity of the Work.

5.2. The Co-authors bears (bear) the responsibility to third parties who claim their rights to the Work.

5.3. If the Co-authors of the Work, when submitting it, have concealed the fact of its publication in any other editions before its submission to the Editorial Board of the Journal, after confirmation of the fact, the Work shall not be subject to publication, the Co-authors shall be advised in writing, and the granted exclusive license shall expire.

6. Dispute settlement process

6.1. Any disputes arising in connection with the execution of this Agreement, or related to it, shall be settled by negotiation.

6.2. If the dispute cannot be settled through negotiations, it shall be settled in court in accordance with the legislation of Ukraine.

7. Contribution to the Work (article):

7.1. When writing the Work (article), hired labor of other persons (ghostwriting) was not used by the Author (Co-authors), and the list of authors does not include persons, not related to this research (guest authorship).

7.2. Total percentage of the Author (Co-authors) is (research design, data collection, statistical analysis, interpretation and processing of data, calculations, preparation off manuscripts, preparation of drawings, analysis of research and works by other authors and literature search, etc.), %:

Full name of the author (co-author)	Total percentage, %	Contribution to the article	Author's signature
1.		Fill the space	
2.			

8. Other terms

8.1. If, within three months from the date of receipt by the Publisher, the Work does not receive a positive review, which is the basis for its publication, the Author (Co-authors) shall be advised about the rejection of the Work in writing: by e-mail. The tangible medium of the Work provided by the Author (Co-authors) to the Publisher is not subject to return. The Publisher does not correspond with the Author (Co-authors) regarding the reasoning (motivation) for rejecting the work. After this, all rights to the Work, granted to the Publisher under this Agreement, are transferred to the Author (Co-author).

8.2. Payment of the author's remuneration to the Author (Co-authors) of the Work for its use is not provided under this Agreement.

8.3. The Author (Co-authors) agrees (agree) that the implementation by the Publisher of the transferred rights to the free use of the Work in accordance with the terms of this Agreement cannot be considered an encroachment on the personal non-property and property rights of the Author (Co-authors).

8.4. This Agreement is an Accession Agreement, the terms hereof are determined by the Publisher, and may be concluded by the other Party only by way of accession to this Agreement as a whole. Submitting the Work to the Publisher for review by the Author (Co-authors) is subject to the consent of the Author (Co-authors) for the conclusion of the Agreement on the specified conditions.

8.5. This Agreement becomes effectible on the date of submitting the Work to the Publisher by the Author (Co-authors).

AUTHOR (Full name) _____
 Address: country _____
 City, oblast _____
 Street _____
 Building _____ apartment _____
 Passport series _____ No _____
 Date of issue _____
 Signature of the Author _____

Ptoukha Institute for Demography
 and Social Studies of the National Academy
 of Sciences of Ukraine
 Address: 01032, Kyiv,

T. Shevchenko Boulevard, 60
 s/a 3521500106495 p/p 3521500106495
 Bank: GU DKSU Kyiv
 MFO 820019
 EDRPOU 26297291
 Tel. 482-17-45, 486-04-97
 Deputy Director of the Ptoukha Institute for
 Demography and Social Studies of the National
 Academy of Sciences of Ukraine
 O.V. Makarova _____

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- тендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.